
STUDIJE I MONOGRAFIJE

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Odgovorni urednik
Dr Mom ilo Pavlovi

Ure iva ki odbor
*Mom ilo Pavlovi , predsednik, Ivana Dobrivojevi , sekretar,
Mom ilo Isi , Predrag J. Markovi , Milan Koljanin*

Recenzenti
*Prof. dr Andrej Mitrovi
Dr Mom ilo Pavlovi*

Lektor
Branka Kosanovi

Tehni ki urednik
Mladen Ackovi

ISBN 86-7403-085-8

*Objavljanje knjige pomoglo je Ministarstvo nauke i zaštite
životne sredine Republike Srbije, Beograd*

Dr Ranka Gašić

Beograd u hodu ka Evropi

**Kulturni uticaji Britanije i Nemačke
na beogradsku elitu 1918 – 1941**

Beograd 2005.

PREDGOVOR

Ovo istraživanje je započeto sredinom devedesetih godina prošlog veka, u okviru rada na doktorskoj disertaciji *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936–1941*. Bilo je podstaknuto potrebom da se reaguje na aktuelnost nekih pojava u savremenom društvu, kao i u samoj istoriografiji. U savremenoj epohi, na kraju 20. i početkom 21. veka, na našim prostorima u kulturi preovladavaju anglosaksonski uticaji. Danas se to odnosi više na američki, a manje na britanski uticaj. To se pre svega odnosi na kulturu svakodnevnog života, a poznavanje engleskog jezika obavezan je deo obrazovanja srednje i mlađe generacije. Za nemački uticaj se može tvrditi da nikada nije potpuno nestao sa naših prostora, zbog geografske blizine i privredne povezanosti. U procesu tranzicije, nemačka privreda se posebno interesuje za prostor jugoistočne Evrope, pa se obnavljaju i intenziviraju tradicionalne privredne veze Balkana sa srednjom Evropom. U kulturi nemački uticaj još uvek nije dominantan. Danas on deluje uglavnom preko različitih nevladinih organizacija i fondacija koje pomažu kulturu, nauku i razvoj za savremeni svet poželjnih društvenih procesa. Sa ovog stanovišta, proučavanje nemačkih i anglosaksonskih uticaja u prošlosti dobija na aktuelnosti.

Međuratni period je otpočeo novu fazu razvoja stranih uticaja. Uprkos nasilnim političkim lomovima tokom 19. veka, postojao je kontinuitet u razvoju građanskog društva i stremljenju ka modernizaciji. Ove težnje, bez obzira na takođe jakе retrogradne tendencije u društvu, obeležile su nastanak i razvoj novovekovne srpske države kroz ceo 19. vek. Beogradsko građanstvo je za tih dvadeset međuratnih godina dostiglo intelektualni i kulturni vrhunac. Već posle Drugog svetskog rata došlo je do potpunog preobražaja društva, pri čemu je stara elita izgubila svoju političku i društvenu funkciju, da bi je zamenila nova, na novo formirana elita. Zato ovaj period,

i pored promena u dinamici uticaja i međusobnih odnosa, predstavlja celinu u pogledu uticaja u kulturi, bilo britanskih ili nemačkih. Upravo tada se beogradsko građanstvo prvi put bliže upoznalo sa anglosaksonskom kulturom, a ova dva uticaja su poela da se prepliću i u mnogim značajnim društvenim sferama sukobljavaju. Posebno tridesetih godina prošlog veka, modernizacija Beograda bila je bitno obeležena uticajima dve najjače svetske (evropske) sile, Velike Britanije i Trećeg rajha, koje su tada, u sklopu priprema za rat, pojačavale prisustvo na prostoru Balkana. Izučavanje ovih uticaja na beogradsku elitu tog doba predstavlja, dakle, analizu njenih stremljenja i njene autorepcije u zenitu razvoja, u odnosu na glavne privredne i kulturne tokove svog doba.

U području jugoistoka Evrope nemački i engleski kulturni uticaj delovali su veoma različitom dinamikom i intenzitetom, pre svega zbog geografskog i geostrateškog položaja Balkana u odnosu na zemlje nemačkog govornog područja, odnosno na britanska ostrva. Dok se nemački uticaj intenzivno osećao u poslednja tri veka, zahvaljujući geografskoj povezanosti Balkana sa centralnom Evropom, tj. Habsburškom monarhijom, engleski uticaj se počeo osećati tek posle Prvog svetskog rata, kada su dva naroda prvi put u istoriji došla u intenzivniji kontakt. Nije slučajno da je naš filozof prosvetiteljstva i racionalizma, Dositej Obradović, svojom ličnošću prvi povezao ove dve kulture. Modernizatorski i racionalni duh reformi Josifa II probudio je u njemu interesovanje za nemački jezik i književnost, a filozofiju racionalizma preuzeo je u vreme boravka u Engleskoj 1784–85, pod uticajem Adisona i Semjuela Ričardsona. Luka Smodlaka ga je nazvao „prvim srpskim anglofilom“.¹ Uticaji ove dve kulture sreli su se ponovo na našem prostoru posle jednog veka od njegove smrti, upravo u vreme ubrzane modernizacije.

Istorija srpsko-nemačkih kulturnih veza ima po etku u srednjem veku. ali je u poslednja tri veka naročito bogata. U

¹ Vasa Stajić, *Dositej i Nemci*, „Srpski književni glasnik“, knj. 62, br. 3, 1.2.1941, 199–203; Luka Smodlaka, *Prvi srpski anglofil*, „Vidici“, 5, 1939, 125–127.

po etku preko saskih rudara, a u novom veku zahvaljuju i zajedni kom životu sa Nemcima u Habzburškoj monarhiji, u srpski jezik je ušla rudarska, tehni ka i zanatska terminologija, koja je postala deo našeg svakodnevnog života. Sistematska germanizacija stanovništva na prostoru severno od Save i Dunava, zapo eta u vreme Marije Terezije (1740–1780), trajno je promenila srpski kulturni model, koji se od tada u potpunosti razvijao po uzoru na srednjoevropsku, nema ku kulturu. Ruski uticaj bio je potpuno potisnut merama Dvora tokom sedamdesetih godina 18. veka, kada je narodno-crkvena autonomija Srba stavljena pod nadzor države. Kultura Srba u Monarhiji bila je od tada germanizovana putem školovanja, knjiga, štampe i susedstvom sa naseljenim podunavskim Švabama na teritoriji današnje Vojvodine. U Kneževini i Kraljevini Srbiji nema ki uticaj je bio takore i apsolutan u tehni koj struci. U po etku su dolazili nema ki inženjeri iz Austrije, a kasnije su doma i stru njaci školovani gotovo isklju ivo u Nema koj i Austro-Ugarskoj. U enje nema kog jezika je bilo obavezno u svim inženjerskim školama.² S druge strane, književne veze uspostavljene u vreme Vuka Karadži a i Getea, uvele su srpsku književnost na velika vrata u Evropu, pa je tako do danas nema ka slavistika ostala nezaobilazna u prou avanju srpske književnosti. U oblasti pravne nauke u Srbiji nema ki uticaj je tako e veliki (u oblasti gra anskog prava, trgova kih i kaznenih zakona). Srpski gra anski zakon iz 1844, koji je u me uratnom periodu bio na snazi na teritoriji nekadašnje Kraljevine Srbije, preuzet je od sli nog austrijskog zakona. Nema ki uticaj je veliki u vojnoj nauci i u oblasti obrazovanja. Organizacija Beogradskog univerziteta po statutu iz 1905. godine oslanja se na statute nema kih univerziteta.

Prvi svetski rat je promenio sliku sveta. Nestankom Austro-Ugarske, carske Rusije i Otomanske imperije, došlo je do pomeranja težišta prema kojima je Balkan bio orijentisan, i

² or e S. Kostić, *Nema ki tehni ari i zanatlije u Srbiji. Tragovi njihovog delovanja u tehni koj terminologiji Srba*, u: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović, Ulrich Zwiener (Hrsg), „Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda“, Jena/Erlangen 2003, 153–162.

do stvaranja novih mogućnosti za integraciju u evropski sistem država, tada otičen u Versajskom sistemu i Društvu naroda. Beograd je od malog grada jedne balkanske zemlje postao prestonica nove, znatno uvećane države. Broj stanovnika se višestruko povećao, prilivom iz novih krajeva države, ali i dolaskom ne malog broja stranaca. U kulturnom pogledu Beograd se razvio u veliki centar Balkana. Osnovane su nove značajne kulturne institucije: udruženje „Cvijeta Zuzori“, Kolarjev narodni univerzitet, Muzej kneza Pavla, Akademije muzičkih i likovnih umetnosti, Collegium musicum, Balkanski institut i veliki broj srednjih i visokih škola.

U celom meuratomnom periodu beogradska intelektualna elita bila je najviše povezana sa francuskom kulturom, čemu je pored političkih razloga (članstvo Jugoslavije u Maloj Antanti) doprinelo i to što su mnogi kulturni radnici iz ovog vremena bili školovani u Francuskoj, pre i posebno za vreme Prvog svetskog rata. Uglavnom iz političkih razloga, naročito posle ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934, francuski uticaj je sve više slabio i bivao zamenjen engleskim. Prvi put u istoriji, stvoreni su bliži kontakti sa ovom zemljom i njenom kulturom. Za ovo je postojalo više razloga. Pre svega, to je bio veliki politički i materijalni angažman Britanije za pomoć srpskoj vojsci i izbeglicama tokom rata, koji je u drugom vidu nastavljen i kasnije. Zahvaljujući tome, mnogi naši naučnici i studenti su školovani u Britaniji, za vreme rata kao i u meuratomnom periodu. Veliki udeo imale su i privatne veze srpskih političara i intelektualaca sa uticajnim krugom oko Siton-Votsona.

Nemački uticaj bio je u prvoj posleratnoj deceniji iz razumljivih razloga potisnut. Tokom dvadesetih obnovljane su veze pokidane u ratu, tako da se tek krajem tridesete decenije kulturna (a sa njom i privredna) saradnja između Srba (Jugoslovena) i Nemaca polako obnavlja. Privredni odnosi se obnavljaju već početkom dvadesetih. Poravnanje Francuske i Nemaca u Lokarnu 1925. godine i ulazak Nemaca u Društvo naroda otvorili su vrata obnovi jugoslovensko-nemačkih odnosa. Uspostavljanje kulturnih veza bilo je u ovom slučaju prethodnica političkoj saradnji. Veliki srpski zagovornik tesnog oslonca na Nemačku i Austro-Ugarsku, profesor Pravnog fakulteta Živojin Perić, pisao

je još 1922: „Kao što je kultura starih Rimljana preživela Carstvo, tako ni nemački narod ne može ispustiti svoj kulturni uticaj, ako je izgubio rat.“³ Politička dimenzija, odnosno politička upotreba kulturnih sadržaja, pojavljuje se postepeno, dolaskom Hitlera na vlast i uspostavljanjem tesnih privrednih odnosa trgovinskim ugovorom iz 1934, a naročito se pojačava dolaskom Milana Stojadinovića na čelo vlade, 1935. godine. Svoj najekstremniji vid politička upotreba dobija sa početkom Drugog svetskog rata 1939. godine.

Predstave o drugim narodima i kulturama imaju značajan uticaj kada je reč o njihovim uticajima. S jedne strane, one utiču na prihvatanje i odbijanje uticaja, a s druge i same nastaju kao njihov rezultat. Predstave o Nemcima kod Srba u osnovi su dvojake. S obzirom na dugu istoriju života u susedstvu, obeležene su teško promenljivim stereotipima. Tokom Prvog svetskog rata došlo je do prvog kontakta Srba sa Nemcima iz Rajha, pa otuda i do praviljenja razlike između u njima i omraženih „Švaba“, tj. Austrijanaca.⁴ Odnos Srba prema Nemcima obeležen je poštovanjem i divljenjem prema njima kao kulturi, smislom za red i disciplinu, tehničkom i vojnom umetnošću, kao i hrabrošću na bojniom polju. Sa druge strane, Prvi svetski rat je stvorio i strah od njima koje može biti i utisak o agresivnosti, koji je sledio i rat koji je počinjao. Dragiša Vasić je pisao 1923: „Ona strahovita vojnička mašina koja je (...) bila smrvljena u paramparčad, opravlja se, doteruje i sklapa ponova da opet postane opasnost nad opasnostima. Jer to je jedan narod koji, i kad bi hteo, ne bi mogao biti ništa drugo nego jedna mašina za veću borbu.“⁵

Predstave o Englezima, naprotiv, tek su počinjale da se stvaraju tokom Prvog svetskog rata. One su se donekle nadovezale na već pozitivan stav malobrojnih srpskih intelektualaca koji su nešto znali o toj zemlji, kao što su bili Edomilj Mijatović ili Slobodan Jovanović. Za razliku od slike Nemaca, sa

³ Živojin Peri, *Jugoslawen und Deutsche*, „Deutsche Allgemeine Zeitung“, Berlin, 2.6.1922.

⁴ O ovome detaljnije: Andrej Mitrović, *Srbi o Nemcima*. Predgovor istoimenoj knjizi u izdanju Društva za srpsko-nemačku saradnju, Beograd 1996, 7–23.

⁵ Dragiša Vasić, *Utisci iz današnje Nemačke. Fragmenti*, u: *Srbi i Nemci*, 83–99, 88.

kojima su Srbi tokom rata imali masovan kontakt, predstave o Englezima su manje-više ostale u ograničenom krugu javnih radnika i političara. Utoliko su bile manje opterećene stereotipima. U prvom planu je bio značaj političke uloge Velike Britanije u Evropi za Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Britanija je doživljavana kao prijateljska zemlja, koja zbog geografske udaljenosti nije zainteresovana za balkanske probleme, pa je stoga objektivnija od drugih. Tridesetih godina raste značaj Britanije za našu Kraljevinu u političkim krugovima, kao poslednje odbrane od nacizma, ali upravo zato se javlja i izvesna ambivalentnost u stavu prema njoj: zamera joj se preslabo interesovanje za balkanske prilike, podrška nekim revizionističkim zahtevima susednih država, kao i neprijateljsko držanje dela britanske štampe, koja je dobijala informacije iz opozicionih krugova. Ideologija nove države Južnih Slovena bila je takođe tesno vezana za englesku političku kulturu, u smislu orijentacije ka liberalizmu i demokratiji, pri čemu je britanski politički sistem bio uzor beogradskim intelektualcima. Tako je britanski poslanik pisao 1935. godine: „Kao slobodna zajednica srodnih naroda, zasnovana na temeljima demokratije i vladavini zakona, britanska zajednica naroda predstavlja u ovom ima mnogih Jugoslovena uzornu državničku tvorevinu, na njenom primeru i njihova zemlja može steći i dragocena iskustva“⁶ Jugoslavija je, kao država u nastanku, tražila individualni put u demokratiju, U tome je Engleska bila karakterističan primer. Konačno, mentalitet i karakter Engleza bili su takođe predmet divljenja beogradskih, anglofilski raspoloženih intelektualaca: ljubav prema slobodi, preduzimljivost i slobodno mišljenje, moralna disciplina i patriotizam kao svest o zajednici, gde „raditi za zajednicu zna i raditi za sebe“, osnovne su vrline koje izdvajaju Engleze od drugih naroda, tvrdili su Vladeta Popović, Slobodan Jovanović i Bogdan Popović.⁷

⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Izveštaj za 1935, par. 43, 322.

⁷ Vladeta Popović, Radjard Kipling, SKG knj. 47, 1.2.1936, 213–216; Slobodan Jovanović, *Političke ideje savremene Engleske*, SKG, knj. 22, br. 6, 16.11.1927, 441–448; Bogdan Popović, *Tri osobine engleskog naroda*, SKG, knj. 59, br. 8, 16.4.1940. 588–590.

Za našu historiografiju istraživanje istorije ovih uticaja predstavlja sasvim nov poduhvat. Mada ona obiluje radovima koji se odnose na bilateralne veze Srbije i Jugoslavije sa drugim državama, oblast kulturne istorije, i uopšte društvene istorije, do skoro je bila potpuno zanemarena. To pokazuje i činjenica da ne postoji monografija o francuskom uticaju u Kraljevini Jugoslaviji, koji je tada apsolutno dominirao u dužem periodu. Naravno, iz toga je proizašao i metodološki problem obrade jedne ovakve teme, koja izlazi iz okvira klasične historiografije i zahteva multidisciplinarni pristup. Tematski najbliže ovom istraživanju su radovi koji se bave istorijom modernizacije Beograda i Srbije: dr Predraga Markovića (*Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992), mr Radine Vučetić-Mladenović (*Evropa na Kalemegdanu. „Cvijeta Zuzori“ i kulturni život Beograda*, Beograd 2003), kao i jedno istraživanje iz oblasti istorije muzike, koje je takođe u nekim delovima blisko ovome po metodi i tematici (dr Katarina Tomašević, *Srpska muzika na raskršću u istoku i zapadu? O dijalogu tradicionalnog i modernog u srpskoj muzici između u dva svetska rata*, disertacija u rukopisu, Beograd 2003).

Specifičan pristup ovog istraživanja predstavlja posmatranje procesa modernizacije i evropeizacije putem konkretnih stranih uticaja, u ovom slučaju britanskog i nemačkog. U tom smislu, pojavio se problem definicije pojmova uticaja i kulture. Uticaji su najčešće uzajamni, čak i onda kada jedna strana ima nesrazmerno veći udeo. Zato su ovde tretirani u najširem smislu, kao veze, kontakti i uzori. Takođe, eventualna podjela na direktne i indirektno uticaje, kao i trenutne i trajne, nije bila pogodna, pošto raspoloživi izvori nisu davali mogućnost da se ona konsekventno izvede. Naravno, kad god je reč o uticaju koji se smatra trajnim, to je i istaknuto, u skladu sa osnovnim zadatkom istraživanja, a to je određivanje intenziteta i vrste, kao i uzajamnog odnosa britanskih i nemačkih uticaja. Pojam kulture ovde je shvaćen veoma široko – njime su obuhvaćeni nauka, obrazovanje, umetnost, svakodnevni život, komunikacije i društveni angažman grupa i pojedinaca. Kao kriterijum

za uticaj određene strane kulture nisu uzete državne granice, ve jezi ko područje, s obzirom na najtešnju vezu između jezika i kulture, i posebno s obzirom na činjenicu da je nemačka duhovna i materijalna kultura upravo posredstvom današnje Austrije (bivše Habsburške monarhije) stizala na naše prostore, što ima poseban značaj u predistoriji kulturnih odnosa Srba i Nemaca. U ovom periodu beogradski intelektualci i kulturni radnici saobraćali su sa prostorom Austrije kao posebne države i kao dela nemačkog Rajha (posle 1938). Uz uticaj engleske, obraćen je i uticaj američke kulture, koja je u ovo vreme po prvi put počela da prodira na naše područje preko filma i džez muzike.

Osnovni metodološki pristup je problemski i komparativan. Oba uticaja su paralelno prikazana u pojedinim segmentima delovanja – mešovitim udruženjima u zemlji i inostranstvu, raznim kulturnim i obrazovnim delatnostima, kao i u materijalnim sredstvima iz obe zemlje koja su uticala na transfer znanja i tehnologije. Međutim, u nekim područjima nemački i britanski uticaji su delovali na sasvim različite načine, tako da je ovaj metod primenjen onoliko dosledno koliko je to sama materija dopuštala, tj. u svim slučajevima u kojima su postojali odgovarajući parametri za poređenje. U pitanjima kulturne propagande problematika sukoba interesa ove dve strane stalno je prisutna – delovanje mešovitih i drugih kulturnih institucija pod nemačkim i britanskim uticajem stalno je u međusobnoj interakciji.

Vremenska komponenta se pokazuje kao vrlo složen fenomen pri proučavanju uticaja. S jedne strane postoji delovanje na širenju uticaja u datom periodu, koje ima trenutno i kratkotrajno dejstvo, a obično je motivisano političkim ili privrednim razlozima. Prema mogućnosti, neke od ovih aktivnosti daju i trajnije rezultate, u kojima se oni mogu pratiti samo ako se prošire vremenske granice istraživanja na kasnije periode. U našem slučaju, u ovu grupu uticaja spada delovanje institucija koje se bave kulturnom saradnjom, razmenom stručnjaka i studenata, stručne ekskurzije, obostrana gostovanja kulturnih radnika, kulturne manifestacije i medijska promocija

nema ke i anglosaksonske kulture u beogradskoj sredini. S druge strane, postoje kulturni uticaji koji su nesumnjivo trajni. Re je o aktivnostima koje se odigravaju u vremenu koje pretihodi prou avanom, a koje tek tada daju rezultate. Ovde spada školovanje srpskih studenata na nema kim i engleskim univerzitetima, specijalizacije srpskih stru njaka u odgovaraju im ustanovama ovih zemalja, rad nema kih i engleskih stru njaka u Beogradu, kao i preuzimanje uzora pri ustrojstvu pojedinih institucija ili delatnosti. U ovom slu aju, da bi objasnili period koji prou avamo, treba uzeti u obzir delovanje u širem vremenskom rasponu. Svakako da ovu podelu ne treba shvatiti doslovno. Trajnost i delotvornost stranih uticaja u nekoj sredini zavisi od mnogo faktora, i predstavlja vrlo promenljivu kategoriju. Motivi aktera doga aja esto ne korespondiraju sa posledicama njihovog delovanja. Stoga ova, kao i svaka druga klasifikacija, treba da bude samo uslovno shva ena.

U obradi ove teme pomogla su istraživanja u stranim arhivima: u Politi kom arhivu Ministarstva spoljnih poslova, koje se tada (1997. godine) nalazilo u Bonu, (fond Kulturno-politi kog odeljenja), Saveznom arhivu u Berlinu (fondovi Društva za jugoisto nu Evropu i Nema kog instituta za nauku o inostranstvu) i Institutu za svetsku privredu u Kilu (zbirka isekaa iz svetske štampe o Kraljevini Jugoslaviji). Od doma ih arhivskih fondova dragoceni su bili fondovi Arhiva Jugoslavije. Gra a fonda „Public Record Office“, mada u vreme istraživanja nije bila u potpunosti dostupna, nadoknadila je velikim delom, zajedno sa publikovanim izvorima istog porekla, (u trotomnoj zbirci dokumenata Ž. Avramovskog, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*), nemogu nost pristupa arhivima u Velikoj Britaniji. Od izuzetnog zna aja bili su tako e fondovi Ministarstva prosvete i Centralnog presbira. Ova bogata dokumentacija omogu ila je duboki zahvat u posmatrane društvene procese u kulturi. Fondovi pojedinih li nosti – Milana Stojadinovi a, Jovana Jovanovi a Pižona – doprineli su ne samo osvetljavanju uloge ovih li nosti u posmatranim procesima, ve su pružili mnogo raznovrsnije informacije o delatnosti raznih li nosti i institucija. Fond Udruženja prijatelja Velike Britanije i

Amerike obiluje podacima o bogatoj delatnosti beogradskih anglofila u etvrtoj deceniji prošlog veka, koja se odnosi kako na ovo udruženje, tako i na druga sli na udruženja i institucije. Uglavnom na osnovu primarnih izvora doma eg i stranog porekla, kao i kulturne i druge periodike, obra eno je delovanje raznih mešovutih organizacija, obrazovanje, stru no usavršavanje i drugi vidovi stru ne razmene sa Britanijom i Nema kom, uklju uju i i delovanje materijalnih sredstava iz reparacija, donacija i humanitarne pomo i. Ovde su koriš eni izvori mešovutih kulturnih udruženja i institucija za kulturnu propagandu u zemlji i inostranstvu, kao i, u najve oj meri, dokumentacija Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, koja je pomogla da se rasvetle pitanja od primarnog zna aja za datu temu. Me utim, uticaji u oblasti umetnosti i komunikacija (pozorište, film, radio) obra eni su uglavnom na osnovu literature iz odgovaraju ih stru nih oblasti, kao i periodike, koje su pružale daleko bolji uvid u uticaje u ovim oblastima od primarnih izvora. Mnoštvo kvantitativnih podataka do kojih se došlo ovim istraživanjem obra eno je tabelarno, radi preglednijeg izlaganja.

Naravno, za uspeh ovog poduhvata zaslužan je ve i broj li nosti i institucija. Pre svih, prof. dr Andrej Mitrovi , ije su sugestije i iskustvo bili dragoceni u odabiru metodološkog pristupa i izvo enju ovog veoma složenog nau nog poduhvata. Institut za savremenu istoriju, kao mati na institucija, omogućio je, u jednom teškom vremenu, sve potrebne uslove, razumevanje za probleme u radu i dragocenu podršku. Osoblju Arhiva Jugoslavije i nema koj fondaciji DAAD (koja je obezbedila finansijska sredstva za istraživanja u Nema koj), kao i prijateljima i kolegama u zemlji i u inostranstvu, koji su pomogli prevazilaženje tehni kih problema u radu i stru nim sugestijama i prijateljskom podrškom doprineli uspehu ovog istraživanja, izražavam ovom prilikom duboku zahvalnost.

Knjiga je deo projekta *Srpsko društvo izme u tradicionalnog i modernog u 20. veku* (2161), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

ORGANIZACIJE I UDRUŽENJA

Kulturne veze i uticaji prenose se spontano na vrlo različite načine. Svako društvo izgrađuje svoj identitet, manje ili više, pod uticajem kultura sa kojima dolazi u kontakt. Međutim, organizovan i sistematski rad na promovisanju neke strane kulture i kulturnih veza među različitim društvenim sredinama predstavlja mnogo efikasniji vid uticaja, sa trajnijim učinkom. Sama činjenica da se u nekom društvu u određenom istorijskom trenutku našla „kritična masa“ pojedinaca iz redova društvene elite, povezana zajedničkim iskustvom boravka ili školovanja u stranoj zemlji, koja ima potrebu da na organizovan način prenosi svoja iskustva i uzore druge kulture u svojoj sredini, zna i da je to društvo dostiglo izvesnu meru otvorenosti prema procesima razvoja i modernizacije. Srpsko društvo je, posle tri generacije intelektualaca školovanih na strani i masovnog kontakta srpskog stanovništva sa Evropom tokom Prvog svetskog rata, tek u prvoj polovini 20. veka pokazalo znakove spremnosti za organizovano delovanje na upoznavanju stranih kultura i preuzimanju njihovih uzora u društvenom životu, van okvira visoke politike. Naravno, takva vrsta društvenih organizacija nije nastajala niti delovala potpuno izvan političkog konteksta, niti je bila potpuno izvan političke (zlo)upotrebe. Naprotiv. Prvo mešovito društvo za kulturnu saradnju u Beogradu bilo je Društvo srpsko-francuskog prijateljstva, stvoreno 1904. godine kada je potpisan „srpski sporazum“ između Britanije i Francuske, u epohi u kojoj se Srbija počinje oslobađati tutorstva Austro-Ugarske. Spoljnopolitički, pa i unutrašnjepolitički kontekst imao je važnu ulogu i u stvaranju drugih sličnih udruženja. Međutim, negovanje kulturnih veza je na ovaj način, stvaranjem posebnih organizacija i udruženja, izašlo izvan zidova ministarskih kabineta, i postalo društvena, a ne samo državna delatnost.

Kada je reč o kulturnoj saradnji sa Nemačkom i Velikom Britanijom, ova aktivnost se odvijala preko tri vrste organiza-

cija. Prvu predstavljaju centri za usmeravanje kulturne saradnje (i propagande) u Nemačkoj i Engleskoj – Nemačka akademija (Deutsche Akademie) u Minhenu i Britanski savet (British Council) u Londonu. Drugu vrstu mešovita društva u Beogradu i u Nemačkoj i Engleskoj, čija je svrha bila konkretno delovanje u datoj sredini i sprovođenje kulturne politike, kreirane u pomenutim centrima, kao i u centrima političke misli. Treća vrsta organizacija javlja se tek u predvešnje rata, tj. u vreme kada je Drugi svetski rat već počeo, a Jugoslavija, koja je još uvek pokušavala da zadrži neutralnu poziciju, postala poprište propagandnog, privrednog i obaveštajnog rata između Nemačke i Britanije. To su bili instituti organizovani u samoj zemlji, kao centri za koordinaciju kulturne propagande, kojima su bile podređene aktivnosti svih ostalih udruženja.

U sferi engleskog uticaja postojale su specifične organizacije i društva koja nemačka propaganda nije upražnjavala. To su pre svega bile karitativne organizacije, nastale još u vreme Prvog svetskog rata, koje su nastavile rad u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). S obzirom na to da su one bile plod ratnog savezništva, razumljivo je da na nemačkoj strani nije postojalo ništa slično. Takođe, u Beogradu je delovala brojna i relativno organizovana grupa anglofila koji su, pored mešovitih, osnivali i svoja posebna društva (Udruženje bivših oficira u V. Britaniji, Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti) za negovanje veza sa Engleskom, čemu takođe ne postoji pandan na nemačkoj strani. Sam termin „anglofil“ javlja se u savremenim izvorima kao epitet za sopstvenu ličnost ili grupu, dok termin „germanofil“ u ovom smislu ne postoji, već se pojavljuje samo u izvorima britanskog porekla, gde označava „drugog“, tj. protivničku stranu. To ukazuje na veoma važnu razliku u delovanju ova dva uticaja – engleski uticaj se prenosio preko relativno koherentne grupe, koja je međusobno povezana istom ideologijom i kulturnom orijentacijom, dok se nemački uticaj prenosio uglavnom preko pojedinaca koji, čak iako su imali svoje udruženje, u ideološkom smislu nisu činili celinu.

Centri za usmeravanje kulturne saradnje u Nemačkoj i Britaniji

Nemačka akademija u Minhenu (Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, skraćeno: Deutsche Akademie) bila je institucija koja je imala primat u Nemačkoj za kulturnu propagandu na Jugoistoku. Radi sistematskog bavljenja ovim prostorom, Akademija je 1936. godine formirala Odbor za jugoistok, čiji je cilj bio da „doprinese plodnoj kulturnoj razmeni i približi Nemačima duh ovih naroda“, pošto: „ako Nemački poznaju ove narode, njima su otvorena velika vrata Evrope“.¹ Iza sli nje formulacija, može se nazreti ideja o „velikom privrednom prostoru“, sistematski razrađivana u vreme Trećeg rajha. Ovaj odbor Nemačke akademije bio je jedna u nizu organizacija koje su na polju kulture i nauke povezivale zemlje Jugoistodne Evrope sa Nemačkom, radi privrednih i političkih ciljeva. Odbor je pokrenuo ediciju u univerzitetskoj izdavačkoj kući R. Noske-Leipzig, koja je trebalo da Nemačima prenese prva, površna znanja o podunavskim i balkanskim narodima. Kao prvi tom izašla je 1935. knjiga „Kraljevina Jugoslavija“ (Das Königreich Südslawien).²

Nemačka akademija je uglavnom organizovala kurseve jezika u Jugoslaviji, inicirala je osnivanje nemačkih škola i uticala na izbor lektora za nemački jezik na katedri za germanistiku u Beogradu.³ U svojoj saradnji sa Nemačkom, jugoslovenski kulturni radnici obrađivali su se ovoj Akademiji, pa je čak i Centralni presburo preko nje vršio kulturnu propagandu. Ova institucija je bila više orijentisana prema delovima Jugoslavije

¹ Gerhardt Gesemann, *Der Suedostausschuss der Deutschen Akademie in München*, „Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuroopa“, Jg. I, 1936, 77–80.

² Isto, 80.

³ Pismo Deutsche Akademie Ministarstvu prosvete od 9.3.1939. Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 66–2461–2302, Dr Franz Thierfelder, *Sprachumschwung in Jugoslawien*, „Voelkische Beobachter“ 9.9.1940. Prepiska izmeđ u Nemačkoj kog poslanstva i Ministarstva prosvete od 29.11.1939, AJ 66–448–705.

koji su pripadali bivšoj Austro-Ugarskoj. Međutim, sva predavanja i gostovanja beogradskih stručnjaka i kulturnih radnika bila su ugovarana direktnim kontaktom između dopisnika Centralnog presbira u Berlinu, Miloša Crnjanskog, i sekretara Nemačke akademije, dr Franca Thierfeldera (Franz Thierfelder).⁴ Sva germanofilska društva u zemlji posećivali su predavač i članovi Nemačke akademije.⁵ Članovi ove institucije bili su, pored ostalih, Stanoje Stanojević, istoričar i Miloš Trivunac, germanist, koji su bili i predsednici Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu.⁶ U vreme nacizma, nadzor nad celokupnom kulturnom razmenom sa inostranstvom bio je u rukama Ministarstva za propagandu, tako da je ova institucija, kao i sve ostale, izgubila autonomnost u delovanju. U Jugoslaviji je tih godina Nemačka akademija vršila kulturnu propagandu u saradnji sa Saobraćajnim biroom, kojim je rukovodio Franc Nojhauzen (Franz Neuhauszen), titularni konzul, ali zapravo glavna ličnost Nemačke obavestajne službe u Beogradu. On je istovremeno bio i rukovodilac Organizacije za inostranstvo, sa sedištem u Saobraćajnom birou. Ova organizacija je kontrolisala sve Nemce koji su boravili u Jugoslaviji.⁷ Crnjanski je pokušao da izbegne kontrolu i parališe rad Nemačke akademije u Jugoslaviji, time što se trudio da profesoru Gezemanu, za koga je verovao da će zastupati interese Jugoslavije, obezbedi katedru u Lajpcigu. Tadašnji predsednik Nemačke akademije, general Haushofer (Haushoffer), sprečio je taj njegov pokušaj.⁸

Celokupnom britanskom propagandom u inostranstvu rukovodio je Britanski savet (British Council), osnovan novem-

⁴ Izveštaji Miloša Crnjanskog Centralnom presbireu iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, paragraf 163. izveštaja za 1938. godinu, 665.

⁶ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes (dalje: PA-AA), Bonn, Kult-Pol. VI W R 65798, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU) 11361/4.

⁷ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 162. i 163. izveštaja za 1938. godinu, 664–665.

⁸ Izveštaji M. Crnjanskog CPB-u, iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

bra 1934.⁹ To je bila organizacija poluzvani nog karaktera, za razvijanje kulturnih, nau nih i prosvetnih veza izme u Britanije i drugih zemalja. Iako nije bio vladina organizacija, u njemu su bili zastupljeni predstavnici raznih vladinih institucija.¹⁰ Britanski savet je imao potporu vlade, od koje je godišnje primao 100.000 funti, i služio je kao veza izme u Ministarstva spoljnih poslova i kulturnih institucija u zemlji i inostranstvu. Organizovao je britanska društva u inostranstvu, slao predava e i davao godišnje stipendije za u enje jezika.¹¹ Predsednik Save-ta bio je lord Vilijam Tirel od Ejvona (William Tyrell of Avon), lan kabineta u vreme Prvog svetskog rata. U Jugoslaviji je kancelarija Britanskog saveta otvorena 1936, a od 1938. razvio je propagandni aparat, sara uju i sa BBC-jem i drugim nezva-ni nim ustanovama.¹² U dva navrata dolazili su njegovi emisa-ri u Beograd – 1935. Kenet Džonston (Kenneth Johnston) i 1938. pukovnik arls Bridž (Charles Bridge).¹³

⁹ Ovaj podatak je dat prema izveštaju L. F. Edvardsa o K. R. Džonstonu, 1. 12. 1935, AJ 38–130–276. Me utim, postoji i drugi podatak, prema kojem je Britanski savet osnovan 1935. godine (*Britain and Her Culture Abroad*, „South Slav Herald“ (dalje: SSH)19/1936, vol. V, 1–16. decembar, 3).

¹⁰ Te vladine institucije su bile: Foreign Office, Colonial Office, Domi-nions Office, Board of Trade, Board of Education, Department of Overseas Trade. (Izveštaj L. F. Edvardsa o K. R. Džonstonu, 1. 12. 1935, AJ 38–130–276).

¹¹ Dve stipendije Britanskog saveta date su u Jugoslaviji 1938. za di-plomirane studente muškog pola, starosti 20–27 godina, za postdiplomske studije u Engleskoj. Savet je 1936. prihvatio dve studentkinje Beogradskog univerziteta za tromese ni kurs jezika u Exeter & Southampton Colleges. (*Why Not British Summer Camps in Dalmatia?*, SSH 3/1938, vol. VII, 1–16. april, 2; Dr Vladeta Popovi , *First Professor of English of Belgrade Uni-versity*, SSH 11/1936, vol. V, 1–16. avgust, 5). Pored toga, organizovan je letnji kurs jezika u Mariboru 1–21. jula 1939, gde je pored engleskih na-stavnika predavao i beogradski anglista, Josip Torbarina. (*Belgrade Cal-ling*, SSH, 8 i 9/1939, vol. VIII, jul, 2).

¹² Ostale li nosti u Britanskom savetu su: Lord Loyd of Dolobran, Earl of Derby, Lord Liverdale. (Izveštaj Pavla Jevti a CPB-u od 3.11.1938, AJ 38–130–276); M. Milojevi , *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, Lon-don 1944, 7, 11.

¹³ Poseta g. Džonstona bila je prvi pokušaj da se iz Engleske koordi-nira kulturna propaganda u drugoj zemlji, što je dotada bilo prepusteno do-

Obe ove institucije bile su formalno nezvani nog ili poluzvani nog karaktera. Nije nam poznato u kojoj meri je Nemačka akademija bila pod kontrolom države u vreme Vajmarske republike, ali je sigurno da je bila podvrgnuta strogoj kontroli u vreme Trećeg rajha. Britanski savet je, kao i većina britanskih institucija, osnovan formalno privatnom inicijativom, ali je, s obzirom na ulogu vladinih predstavnika i na vreme osnivanja, jasno da su iza toga stajali merodavni spoljnopolitički faktori zemlje. Obe su institucije, dakle, predstavljale kulturnu politiku svojih država na našem prostoru. Organizacija predavanja i različitog gostovanja stručnjaka i poznatih ličnosti iz sveta kulture i nauke odvijali su se uglavnom preko njih, mada je u slučaju kontakata sa Engleskom, zahvaljujući i živoj anglo-filmskoj delatnosti u Beogradu, bilo i drugih kontakata. Postoji, međutim, razlika u načinu komunikacije između domaćih institucija i ovih stranih institucija u slučaju Nemačke akademije i Britanskog saveta. U Nemačkoj slučaju, saradnja se odvijala direktnim dogovorima državnog predstavnika (atašea za štampu pri ambasadi u Berlinu) i predsednika akademije, dok je Britanski savet tesno saradivao sa anglofilmskim udruženjima u zemlji i njihovim predstavnicima, sa kojima je imao lične kontakte. Britanski savet je davao i stipendije za učenje jezika, što je bila specifična potreba engleske propagande, za razliku od Nemačke, gde jezik se redovno učio u školama. Uloga i aktivnost Britanskog saveta neposredno pred rat bili su mnogo veći nego u slučaju svih drugih organizacija – Nemačka je tada imala mnogo veći i privredni i politički uticaj, pa prema tome i jača sredstva delovanja od kulturnih institucija.

ma im ljudima. Ispred Udruženja prijatelja pozdravio ga je Stojan Gavrilović, visoki činovnik MIP-a, i glavni informator britanskog poslanika Kempbela. Sve ova vremena bila je u hotelu „Srpski kralj“. (*Publicising Britain – Envoy Comes to Yugoslavia*, SSH, 14/1935, vol. IV, 16. septembar 1938). Pukovnik Bridž je stigao u novembru 1938. sa zadatkom da objedini rad svih centara propagande, u tada već bitno promenjenim međunarodnim okolnostima. (*New British Council Move*, SSH, 17/1938. vol. VII, 1–16. novembar, 1938).

Mešovita društva u Nemačkoj i Britaniji

Neposredniju kulturnu saradnju ostvarivala su mešovita društva koja su nastajala u periodu između dva rata u različito vreme i sa raznim pobudama, u Jugoslaviji i u inostranstvu. U celoj Jugoslaviji tada je postojalo osam nemačko-jugoslovenskih društava, a 27 englesko-jugoslovenskih.¹⁴ Njihov personalni sastav takođe ukazuje na različite ciljeve i namere. U Nemačkoj su postojala dva takva društva, stvorena u sasvim različitim uslovima i vremenu, dok je u Engleskoj bilo samo jedno. Međutim, u Beogradu je delovalo jedno jugoslovensko-nemačko društvo, dok je u isto vreme bilo čak tri anglofilska udruženja. Ovo takođe govori o tome koliko je nemačka strana bila više zainteresovana za ove prostore od V. Britanije, kao i o tome da je unutar zemlje preovladavala suprotna orijentacija.

Nemačko-jugoslovensko društvo u Frankfurtu na Majni osnovano je 1921. pod rukovodstvom Hermana Vendela (Hermann Wendel), socijaldemokrate, autora više dela o Južnim Slovenima. Ciljevi ovog društva bili su prevashodno kulturno zbliženje i otklanjanje negativne predstave jednih o drugima (što je bila posledica rata), stvaranje prave slike o susedu, upoznavanje sa prostorom i jezikom naroda sa kojim se Nemci graniče i u svojoj državi žive njihovi sunarodnici. U osnivačkom dokumentu društva pominju se mnogi poznati Nemci koji su na razne načine imali veze ili se bavili Južnim Slovenima i posebno Srbima – Gete, Humboldt, braća Grim, Leopold fon Ranke. Odbija se sva-

¹⁴ Pored zagrebačkog i beogradskog društva, osnovana su u drugoj polovini tridesetih godina još tri, od strane beogradskog društva – u Petrogradu i Sarajevu 1935, i u Zagrebu 1937 (Izveštaji fon Heerena od 20. maja i 29. jula 1935, Pismo nemačkog konzula iz Sarajeva 28.8.1935, Pismo iz Goeringove kancelarije od 24.4.1937, PA-AA Bonn, Kult-Pol VI W, R 65798). Međutim, do 1939. bilo je ukupno osam ovakvih društava (Dokumenti o osnivanju Jugoslovensko-nemačkog društva u Berlinu 1939. godine, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793, 65795; AJ 38-49-108; PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV R 103405, 001, R 103324, 027-032, 001-006). Podaci o broju anglofilskih društava u: M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 7, 11.

ka veza sa politikom. Nije, me utim, propušteno da se naglasi kako e ove veze koristiti i nema koj trgovini i industriji. Kao osniva i društva pominju se li nosti iz sveta privrede i finansija, kulture i politike: bankari Hajnrih Emden (Heinrich Emden) i Herman Majer (Hermann Meier) (direktor banke iz Frankfurta), nastavnik trgova ke struke Oto Rete (Otto Roethe) (sekretar društva), dr Gerhart Gezeman (Gerhardt Gesemann), docent slavistike u Pragu, Herman Vendel, dr Alfons Pake (Paquet), dr Hajnrih Simon (Heinrich Simon) i teolog dr Švarcloze (Schwarzlose), poslanik dr fon Keler (von Keller) i otpravnik poslova ambasade u Beogradu, Adolf Kester (Koester) (kasnije poslanik u Beogradu), ministar spoljnih poslova, dr H. Lomerl (H. Lommel).¹⁵ Društvo je finansirano putem lanarine (najmanje tri marke godišnje za pojedince i 20 za firme, dok se prilogom od 500 maraka sticao status lana osniva a). Ovakav vid finansiranja trajao je do kraja 1929, kada su zatražili godišnju finansijsku pomo od Ministarstva spoljnih poslova u iznosu od 2000 maraka, od ega je odobreno samo 1000, uz obavezu društva da redovno podnosi izveštaje o troškovima i da navedenu sumu troši namenski. Taj novac uglavnom je trošen na honorare predava ima, iznajmljivanje sale za priredbe, kao i na izdanje spomenice Alfredu Kesteru, preminulom osniva u društva i nema kom poslaniku u Beogradu.¹⁶ Delatnost društva obuhvatala je održavanje nau nih predavanja, književnih i muzi kih ve eri, izložbi, izdavanje publikacija i formiranje arhive o nema ko-jugoslovenskim vezama. Društvo je pokrenulo biblioteku nau nih dela sa balkanskom tematikom, koja je predata na koriš enje gradskoj biblioteci u Frankfurtu na Majni.¹⁷ Iscrpan izveštaj o radu društva prikazan je u specijalnom broju asopisa *Slavistische*

¹⁵ Oglas o osnivanju nema ko-jugoslovenskog društva u Frankfurtu na Majni 18. maja 1921, AJ 66–1271–1520; Satzungen des Deutsch-Suedslawischen Gesellschaft zu Frankfurt am Main. Gegrundet 27. maj 1921, i popis osniva a društva u: PA-AA, Bonn, Kult-Pol. VI W R 65793.

¹⁶ lan 4 u: Satzungen..., prepiska društva sa nema kim Ministarstvom inoanih poslova tokom 1929, 1930. i 1931. godine: PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793.

¹⁷ Satzungen..., lanovi 2. i 10. (PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793); *Deutsch-Suedslawische Gesellschaft in Frankfurt a. M.*, „Slavische Rundschau“, Prag, 5. maj 1929, 417–419, 418.

Rundschau iz Praga, koji je izdavao član i osniva društva, dr Gerhard Gezeman. Bilo je planirano i izdavanje nema ko-jugoslovenskog godišnjaka, ali nije poznato da li je to ostvareno. Predavanja su bila najzastupljeniji vid delatnosti društva. Najviše ih je bilo iz oblasti istorije, etnologije i filologije Južnih Slovena, a znatno manje onih sa privrednim temama, i poneki putopis. Pored toga, povremeno su držana predavanja i o nema kim naseobinama u zemljama Južnih Slovena. Prema dostupnim podacima, utvrđeno je da su održane samo dve izložbe – slikara Hansa Šajla (Scheil) sa pejzažima iz Dalmacije, i slikarke Kete Mar-Kester (Kaethe Mahr – Koester), udovice bivšeg nema kog poslanika u Beogradu.¹⁸ Dakle, i pored toga što je u osniva kom aktu pomenuto podržavanje privrednih veza, rad ovog društva odvijao se pretežno na kulturnom planu. Posle smrti Hermana Vendela 1936, istim aktivnostima kao frankfurtsko društvo nastavio je da se bavi Odbor za jugoistok Nema ke akademije u Minhenu, osnovan iste, 1936. godine.

Nema ko-jugoslovensko društvo u Berlinu osnovano je 1939. sa ciljem da se kulturna saradnja upotrebi u privredne i političke svrhe. Stvaranje ovog društva najbolje pokazuje kako je do kraja tridesetih godina nema ka politika širenja na jugoistok centralizovala i stavila pod kontrolu sve vrste veza između Jugoslavije i Nema ke. Istorijat ove inicijative potiče još iz 1931, kada su je pokrenule neke ličnosti iz privrednog života Nema ke. To je bio krug privrednika oko Ulriha fon Hasela, tadašnjeg poslanika u Beogradu, i nije slučajnost da je ova inicijativa koincidirala sa stvaranjem jugoslovensko-nema kog društva u Beogradu. Predstavnik Nema ke akademije iz Minhena, general Haushofer, pripadao je takođe ovom krugu, kao i Kurt Fovinkel (Vowinckel), izdavač lista *Zeitschrift fuer Geopolitik*, zadužen za poslove oko osnivanja društva.¹⁹ Ostali ini-

¹⁸ Osnivački akt društva, pisma uprave Ministarstvu inostranih poslova od 12.11.1929 i 30.7.1930, Poziv društva članstvu iz marta 1931, u: PA-AA, Bonn, Kult-Pol, VI WR 65793.

¹⁹ Vlasnik ovog lista bio je Karl Haushofer, član grupe diplomata oko Ulricha von Hassela koja je u ratu zastupala mišljenje da sa Britanijom treba postići sporazum oko podela sfera i u tom smislu se može nazvati „opozicionom“. Njegov časopis, *Zeitschrift fuer Geopolitik*, izlazio je još u

cijatori tako e su bili predstavnici nema kih privrednih organizacija ija je delatnost bila usmerena ka evropskom Jugoistoku.²⁰ U protokolu o osnivanju naglašeno je, me utim, da je cilj stvaranje kulturnih veza što, imaju i u vidu li nosti pokreta a, nije verovatno. U maju 1931. utvr eno je u Ministarstvu spoljnih poslova da postoje dve grupe koje imaju istu ideju, i da su obe povezane sa jugoslovenskim poslanstvom. Ministar Šifer (Schiffer) je uspeo da preuzme inicijativu od Kurta Fovinkela, koji se, žele i da sve ostane kako je do tada planirano, povukao. Šiferova ideja bila je, kako se u Ministarstvu smatralo, da od Nema ko-jugoslovenskog društva u Berlinu stvori sekciju Srednjoevropskog instituta (Mitteleuropaisches Institut), iji je on bio osniva . Na tom sastanku u Ministarstvu bili su prisutni jugoslovenski poslanik Živojin Balugdži i ataše za kulturu Stanislav Vinaver. Zaklju eno je da osnivanje treba da usledi u junu 1931.²¹ Me utim, do toga nije došlo. O ovoj ideji ponovo je bilo govora 1937. godine. Tada je došlo do razilaženja izme u nema ke i jugoslovenske strane. Prema nema kom izvoru, lanovi jugoslovenskog poslanstva, posebno dopisnik Centralnog presbiroa, M. Crnjanski, nisu hteli da prihvate ovu inicijativu, zato sto je bila re o ljudima koji „nisu bogati i ne mogu da plavaju lanarinu“, a „uglavnom su frankofili“.²² Iskaz Crnjanskog

vreme Vajmarske republike i u njemu je promovisana ideja Grossraumwirtschafta, pre svega Dunava kao najvažnije saobra ajnice ovog privrednog prostora. Sin Karla Haushofera, Albrecht, bio je tako e 1931. godine jedan od inicijatora stvaranja nema ko-jugoslovenskog društva u Berlinu. (Milan Ristovi , *Nema ki „novi poredak“ i jugoisto na Evropa 1940/41 – 1944/45. Planovi o budu nosti i praksa*, Beograd 1991, 271–272, 60–65; Protokol o osnivanju društva od 23.4.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793).

²⁰ To su bili: Robert Siegert (Induie und Handelstag), Dr Joseph Marerz, Dr Heinrich Gattineau (I. G. Farbeninduie), Fritz Ross (Ulstein), Dr Schuster (Aussenhandelsstelle), Dr Rustow (Verien Deutscher Maschinenaufabrikanten), Dr Karl Guth (Reichsverband der eisenverarbeitenden Induie, kasnije na celu Reichsgruppe Induie) i F. J. Furtwaengler. (Protokol o osnivanju društva od 23.4.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793).

²¹ Beleška iz Ministarstva spoljnih poslova od 20. maja 1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793.

²² Izveštaji Klemensa Dideriha, (koji je po svemu sude i radio za „Propagandaministerium“), upu eni Ministarstvu inoanih poslova, 25.7.1937, PA-AA, Bonn, Kult-Pol. VI W R 65795.

o razgovorima sa Diderihom (C. Diederich) i direktorom Nemačke akademije, Tirfelderom, poklapa se sa vestima iz nemačkih izvora. On je zaista predložio Nemcima da se stvori tzv. „Društvo prijatelja Jugoslavije“, a ne „Nemačko-jugoslovensko društvo“, sa obrazloženjem da jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu slabo radi. Sastavio je i listu intelektualaca koji bi trebalo da u tome učestvuju.²³ Naravno, ovaj predlog nije prihvaćen. Do osnivanja je došlo tek 1939, u trenutku kada je u Jugoslaviji postojalo već osam takvih društava, a pojavila se sa nemačke strane hitna potreba za suzbijanjem britanske propagande u predvećerje rata. Osnovano je 20. maja 1939, formalno kao pandan postojećem društvu u Beogradu, a deklarirani ciljevi bili su razmena knjiga, „jačanje veza između lekara Nemačke i Jugoslavije“ i osnivanje ispostave DAAD-a u Beogradu. Pravi cilj je bio privredni uticaj (u okviru Grossraumwirtschafta), a uz to, naravno, i politička kontrola, što pokazuje i činjenica da je generalni sekretar društva posetio Beograd u junu 1939. radi razgovora sa Vladimirom Škerlom, upravnikom Privredne sekcije Centralnog presbira.²⁴ Nažalost, nema podataka o ličnostima u upravi društva. Zagrebački *Morgenblatt* doneo je 23. maja 1939. vest o svečanosti povodom osnivanja društva, u kojoj je pomenuto samo da je predsednik izvesni Majer²⁵ i da su mnoge eminentne ličnosti (uglavnom političari) prisustvovali svečanosti.²⁶

U Engleskoj je postojalo samo jedno ovakvo društvo – Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu. Pored Britanskog

²³ Izveštaj dopisnika CPB-a iz Berlina za period januar–jun 1937, AJ 38–49–108.

²⁴ PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793, 65795; AJ 38–49–108; PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV R 103405, 001, R 103324, 027–032, 001–006.

²⁵ Najverovatnije je reč o Karlu Majeru (Meyer), članu Suedosteuro-paausschuss IG Farbenindustrie. (*Griff nach Suedosteuro-pa. Neue Dokumente*. Hrsg von Wolfgang Schumann, Berlin 1973, 45).

²⁶ Prisustvovali su ministar prosvete i nauke, pomoćnik Ministarstva spoljnih poslova Pilja, bivši ministar Frangeš, bivši ministar Šefkija Behmen, poslanik dr Andrić, Reichsminister Dr. Lammers, Statssekretar Koerner, Keppler, Landfried, Neumann i von Tschammer Osten, (*Die Gruendung der Deutsche-jugoslavische Vereinigung in Berlin*, „Morgenblatt“, Zagreb, 23.5.1939).

saveta koji je imao vezu sa vladom, ovo je bila organizacija privatne inicijative za kulturnu propagandu u Jugoslaviji. Ovo društvo je bilo direktni naslednik Srpskog društva Velike Britanije (The Serbian Society of G. Britain), koje su 1916. osnovali Henri Vikam Stid (Henry Wickham Steed), urednik spoljnopolitičke rubrike *Timesa* i Robert Vilijam Siton-Votson (Robert William Seton-Watson), istoričar i urednik časopisa *New Europe*. U savetu su bili, između ostalih, ser Artur Evans (Arthur Evans), predsednik Kraljevskog arheološkog društva i pronalazač kritičke kulture, i Gertruda Kerington-Vajld (Gertrude Carrington-Wilde).²⁷ Jedan od osnivača bio je i Harold Temperli (Temperley), profesor moderne istorije na Univerzitetu u Kembridžu, i autor kod nas poznatog dela *Britanski dokumenti o uzrocima Velikog rata* (British Documents on the Origins of the Great War). Ovo društvo se od početka borilo za stvaranje snažne ujedinjene države Jugoslovena i rušenje Dvojne monarhije. Iako malobrojni, sa oko 300 članova, imali su ugledno i borbeno vođstvo, koje je imalo uticaj na vladine krugove. Neki od njih su bili članovi Parlamenta, gde su 1917. razvili debatu za rušenje Austro-Ugarske.²⁸ Tokom 1919. godine aktivno su se zalagali za rešavanje rizičnog pitanja u korist Jugoslavije.²⁹

Siton-Votson je u leto 1927. godine pokrenuo inicijativu za obnavljanje ovog društva, pošto je ranije u tri navrata odustajao od te ideje, nezadovoljan političkim prilikama u Jugoslaviji koje su išle u pravcu zaoštavanja srpsko-hrvatskih

²⁷ Pored njih, u savetu društva su 1919. bili i James Berry, May Dickinson Berry, J. Annan Bryce, David Davies, H. J. Fynes-Clinton, Elinor B. Grogan, Arthur Henderson, H. M. Hyndman, Glynne Williams. (*The Serbian Society-Leading British Newspapers*, London, 19.11.1919, u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija, II* (1918–1941), Zagreb-London 1976, dok.52, 57–58).

²⁸ Ubavka Ostojić-Fejić, *Akcije za pomoć Srbiji u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata*, u: Jugoslovensko-britanski odnosi, u: Jugoslovensko-britanski odnosi, zbornik, Beograd 1987, 191–202.

²⁹ *The Serbian Society-Leading British Newspapers*, London, 19.11.1919, u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija II*, dok. 52, 57–58.

odnosa i centralizacije države.³⁰ Njegova ideja je bila da se formiraju odbori u Beogradu i Londonu za promovisanje englesko-jugoslovenskih veza. Londonski odbor je, prema ovoj ideji, trebalo da predstavlja obnovljeno Srpsko društvo V. Britanije, sada pod jugoslovenskim imenom.³¹ Od tada su obavljane pripreme i Englesko-jugoslovensko društvo je sve ano po elo sa radom 15. marta 1928. godine, javnim banketom. Po asni gost je bio poslanik Kraljevine SHS, sa lanovima diplomatskog kora.³²

Budu i da je ovo društvo predstavljalo londonsku centralu jednog zajedni kog jugoslovensko-britanskog propagandnog poduhvata, lanstvo je bilo otvoreno samo za Engleze. Društvo je nastavljalo svoju politiku iz Prvog svetskog rata – stvaranja prijateljskog bloka država na jugoistoku Evrope. Re je, dakle, o kontaktima S. Votsona, Stida, A. Evansa i ostalih sa njihovim starim prijateljima i saborcima iz rata, i o nastavku politike „slovenskih veza“ i Male Antante. Proklamovani cilj je bio „... da se podsti u dobri odnosi izme u Jugoslavije i njenih suseda, da se sara uje sa svim sli nim društvima, i posebno onim iz drugih slovenskih zemalja“.³³ Stvarni cilj osnivanja i delovanja društva bio je, u stvari, politiki: unutrašnja konsolidacija jugoslovenske države, odvratanje jugoslovenske politike od sukoba sa susedima i njeno držanje u striktnim okvirima me unarodnih ugovora, što je u to vreme najviše pogodovalo politici Velike Britanije u Sredozemlju. Namera Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu

³⁰ R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanovi u, London, 7.11.1924, *Korespondencija II*, dok. 115, 118.

³¹ R. W. Seton-Watson – Ivu Lupisu Vuki u, Kyleakin, 11.7.1927, *Korespondencija II*, dok. 146, 153–154.

³² R. W. Seton-Watson – Ivi Lupisu Vuki u, London, 10.11.1927, dok. 149, *Korespondencija II*, 157–158; Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 18.12.1927, dok. 150, isto, 158–159; Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 25.12.1927, dok. 151, isto, 159; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanovi u, London, 17.1.1928, dok. 152, isto, 160–162; Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd 22.1.1928, dok. 153, isto, 162–163; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanovi u, London 29.2.1928, dok. 155, isto, 164–165.

³³ *Bulletin – Unit Branch, British Legion*, nr. 18, juli 1931.

bila je da preko svojih političkih prijatelja i istomišljenika podstigne ovakav kurs u javnom mnjenju i politici zemlje.³⁴ Održavali su stalne veze sa Školom slovenskih studija (School of Slavonic Studies), pošto su isti osnivači, H. V. Stid i Siton-Votson, stajali iza obe institucije.³⁵ Tako je, u istoj zgradi su održavane sednice mesoslova kog društva u Londonu.³⁶ Od 1938. počinje su da sarađuju sa Britanskim savetom u sklopu opšte centralizacije britanske propagande u inostranstvu.³⁷

Aktivnosti društva, barem javne, uglavnom su bile društveno-kulturnog karaktera. Razni društveni događaji bili su organizovani za njihove i političke prijatelje Siton-Votsona i ostalih vodećih ličnosti. Tako su leta 1931. organizovali izložbu jugoslovenske umetnosti u Whitechappel Art Gallery u Londonu, kojom prilikom su njihovi gosti bili dr Milan Đurić i Ivan Meštrović.³⁸ Priredili su svečanost za poslanika Slavka Grujića, koji je 1936. stupio na ovu dužnost. U toku 1938. godine ugostili su Vladetu Popovića sa suprugom, pratili gostovanje hora „Mladost Balkan“ iz Zagreba i priredili mu svečanost prijem, a u toku 1939. primili su delegaciju Udruženja studenata engleskog jezika u Beogradu, na čelu sa Meri Stensfild Popović.³⁹ Ovo društvo je u Beogradu imalo posebne veze sa Udruženjem prijatelja V. Britanije i Amerike – njegov sekretar, Ajrin Džonston (Irene Johnston), boravila je u proleće 1938. u Jugoslaviji i bila gost predsednika Udruženja, Irineja Đorđevića.⁴⁰

³⁴ Vidi: R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London 17.1.1928, dok. 152, *Korespondencija II*, 161.

³⁵ Izveštaj Pavla Jevtića iz CPB-a od novembra 1938, AJ 38–35–82.

³⁶ Pismo Đ. Subotića Ministarstvu Prosvete iz 1928, AJ 66–445–703.

³⁷ M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations...*, 22. Izveštaj Pavla Jevtića, dopisnika CPB-a iz Londona, od novembra 1938, AJ 38–35–82.

³⁸ „Bulletin – Unit Branch, British Legion“, nr. 18, juli 1931.

³⁹ *London Dinner for Dr Grujić*, SSH 3/1936, vol. V, 1. april, 1; *A Year's Progress of the Yugoslav Society of Great Britain*, SSH, 4 i 5/1939, vol. VIII, 1–16 maj, 9; *Yugoslav Society of Great Britain*, SSH, 10 i 11/1939, vol. VIII, avgust, 2.

⁴⁰ Pisma Irineja Đorđevića J. Jovanoviću, bez datuma i od 2. avgusta 1938, AJ 80–35–694, 695, 728, 729, 696, 697.

Pri pore enju karaktera ovih organizacija, uo lljivo je da se nema ko-jugoslovensko društvo u Frankfurtu može uporediti sa englesko-jugoslovenskim društvom u Londonu pre svega po tome sto je re o privatnoj inicijativi ljudi povezanih prijateljskim vezama i sli nim uverenjima. Iza njih nisu formalno stajale njihove države, mada je frankfurtsko društvo povremeno dobijalo od države nov anu pomo , što nije bio slu aj sa londonskim. Liberalno-demokratska uverenja vezivala su tadašnju beogradsku elitu sa krugom oko Siton-Votsona, dok je, s druge strane, socijaldemokratska orijentacija Hermana Vendela bila plodna podloga njegove simpatije prema južnoslovenskim narodima. Od njih se po tome bitno razlikuje nema ko-jugoslovensko društvo u Berlinu, koje je, za razliku od frankfurtskog, stvoreno u vreme totalitarnog režima, pred sam po etak Drugog svetskog rata, pa je, prema tome, bilo u potpunosti instrument politike i ekonomske ofanzive Rajha na Jugoistok Evrope. U slu aju londonskog društva došlo je pred rat samo do bliže saradnje sa Britanskim savetom, dok je u Nema koj stvoreno potpuno novo, strogo kontrolisano udruženje, koje nije prihvatilo nikakve sugestije sa jugoslovenske strane. Razlike u prirodi političkih režima u Britaniji, Vajmarskoj republici i Tre em rajhu, tj. u stepenu kontrole društva od strane centara politike mo i, me utim, ne dovode u pitanje jasan politički kontekst u kojem su sva ova društva osnovana i delovala. Uspostavljanje kulturnih veza i upoznavanje nema ke javnosti sa novom državom Južnih Slovena, koje je promovisalo frankfurtsko društvo, bilo je instrument za pripremu privredne ekspanzije Nema ke ka jugoistoku i brzu obnovu privrednih veza koje, uprkos ratu, nisu nikada ozbiljno bile prekinute. Londonsko društvo je stvoreno još tokom rata, sa jasnim političkim ciljem disolucije Austro-Ugarske i stvaranja Jugoslavije, a kasnije, pod novim imenom, sprovodilo je britanski interes održavanja bloka prijateljskih država na Balkanu i srednjoj Evropi. Naravno, berlinsko društvo je, s obzirom na mesto i vreme nastanka, još u ve oj meri i na direktniji na in bilo instrument politike.

Obnova i ja nje veza: mešovita društva u Beogradu

Beogradsko Jugoslovensko-nemačko društvo osnovano je 1931, tako je posle više neuspešnih pokušaja.⁴¹ Na ovu ideju prvi je došao poslanik Alfred Kester (Koester) još 1929, pošto je krajem 1928. preuzeo dužnost. Tada je u Beogradu, usled zategnutih odnosa Kraljevine SHS/Jugoslavije sa susedima, postojala spremnost da se obnovi i neguje saradnja sa Nemačkom. Kester je, prvi put kao ratni dopisnik došao u Beograd 1915. sa nemačkim trupama. Po političkom uverenju bio je socijaldemokrat, kao i Herman Vendel. Visoko obrazovan intelektualac, iskusan i energičan diplomata, uspeo je da u Beogradu ostvari odlične veze i stekne veliki ugled. Održavao je stalni kontakt sa našim piscima i umetnicima, a sam je bio član berlinskog Penkluba. Posle iznenadne Kesterove smrti, jedna ulica u Beogradu dobila je ime po njemu.⁴² Njegov naslednik, Ulrich fon Hasel (Ulrich von Hassel), uspeo je da ostvari ovu zamisao dve godine kasnije, istovremeno pokušavajući i da i u Berlinu osnuje slično udruženje. Među Nemačcima u Beogradu postojale su nesuglasice oko osnivanja društva. Fon Hasel je insistirao na privrednom i političkom karakteru i na zastupljenosti folksojere, dok su neki drugi hteli da se ograniče na kulturni rad i da društvu daju ime A. Kestera.⁴³ Prema nemačkim izvorima, inicijativa je poticala od Jugoslovena. Nekoliko eminentnih ličnosti u Beogradu bilo je spremno da u tome učestvuju: Milan Srški, ministar pravosuđa, Anton Korošec, ministar saobraćaja, bivši ministri Momčilo Ninčić i Milan Stojadinović, i Milutin Stevanović, glavni finansijer lista *Vreme*.⁴⁴ Poslanik Ulrich

⁴¹ Detaljnije o ovom društvu vidi u: Ranka Gašić, *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941*, „Istorija 20. veka“ 1/1998, 99–109.

⁴² Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 86, izveštaja za 1928. godinu, i nap. 46, 522; Gustav Krklec, *Smrt Adolfa Kestera*, „Srpski Književni Glasnik“ (dalje: ŠKG), knj. 29, br. 5, 1.3.1930, 399–400.

⁴³ Izveštaj S. Vinavera iz Berlina CPB-u 1931. godine, AJ 38–121–265.

⁴⁴ Izveštaj poslanika Koestera od 3.6.1929, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796.

fon Hasel je pisao nema kom Ministarstvu inostranih poslova kako bi trebalo ukloniti sumnju da nema ko poslanstvo preko kulturnih veza sprovodi politiku propagandu, a trebalo je tako e obezbediti kulturni razvoj nema koj manjini i „odgovoriti na stalnu francusku, ehoslova ku i poljsku propagandu“.⁴⁵ U suštini, Haselova namera je bila da stvori kanale koji bi olakšali privrednu ekspanziju Nema ke na prostor Podunavlja.

Sa jugoslovenske strane u to vreme nije postojala određena politika namera, kako se vidi iz sastava upravnog i nadzornog odbora društva, koje su činili: bivši ministar dr Momilo Nin i , dr Velizar Janković (Radikalna stranka), Jovan M. Jovanović (Zemljoradnička stranka) i Šefkija Behmen (Jugoslovenska muslimanska organizacija). Ličnosti iz sveta politike predstavljale su različite struje, a s druge strane, bilo je mnogo više ličnosti iz sveta nauke, kulture i privrede, nego iz politike. Od profesora univerziteta u društvu su bili: dr Vladimir Mitrović (rektor), dr Stanoje Stanojević (predsednik društva do smrti 1937), dr Miloš Trivunac (Stanojevićev naslednik na funkciji predsednika i šef odeljenja za germanistiku na Filološkom fakultetu), dr Rihard Burijan (osnivač Fiziološkog instituta u Beogradu, Austrijanac), dr Borivoje Jovanović, dr Miloje Milojević (docent na Muzičkoj akademiji i kompozitor), Alojz Šmaus (lektor na univerzitetu). Intelektualci slobodnih profesija u društvu su bili: Gustav Krklec (književnik), Geca Kon (izdavač), Vladimir Velmar Janković (književnik), Božidar Vlajić (advokat), dr Buki Pijade (lekar) i V. Ristić (inženjer). Najveći broj naučnika i kulturnih radnika i osrednji broj privrednika u upravi društva (dr Vladimir Borivojević, industrijalac; Slavko Sirišević, direktor Putnika; dr Milan Radosavljević, sekretar Berze) jasno govori o karakteru veza tadašnje beogradske elite sa Nemačkom.⁴⁶ U početku je društvo uspešno sprovodilo kulturnu i

⁴⁵Izveštaj fon Hasssela od 14.3.1931, PA-AA, Bonn, Kent i S. A 9 „Politik“ 2. Bd 3.

⁴⁶ U društvu su bili zastupljeni i državni činovnici: Milan Marjanović (šef Presbiroa u MUP-u), dr Milan Glavinić (šef Odeljenja u Ministarstvu prosvete), Osman Nuri Hadžić (državni savetnik), Janko Šuman (visoki funkcioner MTI), Nikola Polovina (direktor III ženske gimnazije i nastavnik sinova kneza Pavla). Samo jedna ličnost bila je iz vojnih krugova –

nau nu razmenu, ali je razvojem političkih događaja na svetskoj i domaćoj sceni, sve veći njihov uticaj na privredu i spoljnu politiku Jugoslavije, postalo nemoguće izbjeći političku upotrebu. Ovakav zaključak može se doneti i samo na osnovu praćenja ličnosti predsednika društva. Do 1937. to je bio Stanoje Stanojević, jedan od najvećih srpskih i jugoslovenskih istoričara – medievista, školovan u Beču i u Krumbaherovom seminaru u Minhenu. Bio je prijatelj Hermana Vendela i pobornik tesnih kulturnih veza sa Nemačkom, budući da je i sam odgajan u tom kulturnom krugu (rođen u Novom Sadu 1874). Politički nije bio angažovan i trudio se da rad društva nikada ne pođe u tom smeru.⁴⁷ Sledeći predsednik bio je dr Miloš Trivunac (1876–1944), germanist i profesor univerziteta. Po primarnom obrazovanju bio je romanist, učenik Bogdana Popovića. Doktorirao je u Minhenu 1902. na temi iz francuske renesanse,⁴⁸ a preuzeo je katedru za germanistiku 1905. Njegovi najznačajniji radovi iz oblasti germanistike su *Nemački uticaji u našem jeziku* iz 1937, i brojni radovi o Geteju. Kao veliki poznavalac Getea, dao je svojim radovima značajan doprinos Geteovoj proslavi u Beogradu 1932. godine. Bio je takođe zapažen autor srednjoškolskih udžbenika francuskog i nemačkog jezika. Postao je član Srpske akademije nauka 1939. Kritički odnos pre-

dr Mihajlo Petrović, brigadni general i vojni lekar u penziji. (Mitglieder der Verwaltungs- und Aufsichtsausschusses, Izveštaj von Hasela od 6.5.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796; *Jugoslovensko-nemačko društvo*, „Politika“ 22.2.1931, 7).

⁴⁷ Dr Jovan Bogićević, *Stanoje Stanojević kao osnivač i predsednik Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu*, „Glasnik istorijskog društva“, knj. 11, sv. 33–34, Novi Sad 1938, 136–140; Stanojević je i svojim tekstovima isticao pozitivnu ulogu koju je Nemačka odigrala za Srbiju u vreme carinskog rata, smatrao je da je materijalna kultura Zapada preneti Srbima posredstvom Nemačke i Austrije, a marta 1931. napisao je jedan, po svemu sudeći neobjavljen tekst, u kojem je iskazao nadu da će se i politički odnosi između Nemačke i Balkana pozitivno razvijati. (*Nemačka i mi*, bez datuma, Arhiv Istorijskog instituta SANU, fond Stanoja Stanojevića 86-X-10/56; *Nemački uticaji na srpsko-hrvatski narod*, Petrograd 1916, isto 86-X-10/41; *Das politische Kapital des Deutschen Volkes am Balkan*, mart 1935, isto, 86-X-10/27).

⁴⁸ Guillaumes Budes, *De l'Institution du Prince. Ein Beitrag zur Geschichte der Renaissancebewegung in Frankreich*, Diss, München 1903.

ma Nemcima pokazao je još pre Prvog svetskog rata u knjizi *O Nemcima* (1912). Prema nacisti kom režimu je javno izražavao protest u časopisu *Strani pregled*, koji je uređivao sa romanistom Miodragom Ibrovcem.⁴⁹ Zbog toga u nema kom poslanstvu nisu bili zadovoljni njegovim izborom, ali su se saglasili u nedostatku drugih kandidata.⁵⁰ Njegov mandat u društvu (1937–1941) vremenski se poklapao sa nema kom privrednom i političkom penetracijom, kojoj je veliki deo srpskog društva, orijentisan prema saveznicima iz rata, pružao otpor. Novembra 1940. godine sve su otvorene nove prostorije u Aleksandrovoj ulici 2, u prisustvu visokih jugoslovenskih zvaničnika, kao i nemačkog poslanika, fon Herena, i generalnog sekretara berlinskog društva, Kurta Hajera.⁵¹ Poslednji predsednik društva bio je Branko Nedeljković. Godine 1940. bio je odbornik grada Beograda, decembra iste godine potpredsednik, a na dužnosti predsednika društva je bio pred sam početak rata, aprila 1941. Bio je u poslovnoj vezi sa A. Hajnrihsbauerom (Heinrichsbauer) iz Društva za jugoistočnu Evropu u Beču.⁵² Na osnovu njegove pozicije (državni činovnik, ličnost znatno manjeg autoriteta od svojih prethodnika, povezan poslovno sa nemačkom institucijom), takođe se vidi da je društvo izgubilo značaj

⁴⁹ Miljan Mojašević, *Se anja i svedo enja: Miloš Trivunac (1876–1944)*, Prilozi za KJIF, knj. 63 i 64, 1997–1998, Beograd 2000, 115–126. Vidi i: Miljan Mojašević, *Razvitak germanistike kod Jugoslovena*, „Nemačko-jugoslovenske kulturne veze“, Beograd 1974, 249–291. Trivunac je otkriven 1944. godine zbog kratkotrajnog učešća u vladi Milana Nedića, i pored svog poznatog antifašističkog opredeljenja.

⁵⁰ Izveštaj fon Herena od 3.12.1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103367. 011; U izveštaju *Deutsche Studentenschaft* o jugoslovensko-nemačkom društvu (bez datuma), kaže se da je Trivunac član Lige za otklanjanje mirovnih ugovora, da istupa protiv Nemačke otkad je Hitler na vlasti i da ne daje preporuke srpskim studentima za studije u Nemačkoj, jer „... ne želi hitlerovski seminar“. (PA-AA, Bonn, Kuot-Pol VI W R 65798).

⁵¹ Izveštaj Predsedništva CPB, 22.11.1940, AJ 38- 73/197.

⁵² U prepisci između Hajnrihsbauera i Nedeljkovića iz septembra 1940. rečeno je o ugovaranju posla o trgovini sirom. Nije jasno u kom svojstvu je Nedeljković vodio ove pregovore, ali se tu pominje kao odbornik grada Beograda. (BA-Berlin, R 63/248, 6–9).

u korist institucija strogo kontrolisanih iz Rajha, kao što je i cela država pala u potpunu zavisnost od svojih suseda. Izvori finansiranja društva bili su dvojaki – članarina i godišnje subvencije od nemačke i jugoslovenske vlade. Iznos uloga jugoslovenske vlade zavisio je direktno od iznosa koji je uplaćivala nemačka vlada, što takođe ukazuje da je za rad ovog društva nemačka strana bila više zainteresovana.⁵³

U statutu je bio naglašen jugoslovenski karakter – članovi, osnivači i dobrotvori mogli su biti samo jugoslovenski građani, dok su nemački državljani mogli biti samo vanredni članovi, bez prava učešća u radu Skupštine i bez biračkog prava. Predstavnik nemačke manjine nije bio zastupljen u upravi, bar u početku. Prema izveštaju poslanika fon Hasela, ove odredbe su bile unete zaslugom Miloša Trivunca, koji je hteo da što je moguće više spreči uticaj Nemaca na rad društva.⁵⁴ Društvo je 1935. godine imalo 600 članova.⁵⁵ Bilo je podeljeno na dve sekcije – privrednu, koju je vodio dr Vladimir Čorčević,⁵⁶ i kulturnu, pod rukovodstvom Šefkije Behmena. Aktivnosti društva obuhvatale su organizovanje kurseva jezika, predavanja, muzičke i pozorišne predstave, plesne i igranke i proslave, kao i prisustvo delegacije društva u prigodnim prilikama. Kursevi jezika su bili najvažnija aktivnost, a održavani su od zimskog semestra 1932/33 redovno u zgradi Druge muške gimnazije, čiji je direktor Boško Bošković, germanist po obrazovanju, društvu ustupao prostorije za organizaciju raznih priredbi. Za razliku od ostalih sličnih mešovitih društava u Beogradu (Udruženja prijatelja V. Brita-

⁵³ Nemački deo subvencije iznosio je 1935. godine 3500 RM (Pismo von Heerena Ministarstvu inostranih poslova od 8.11.1935, PA-AA Bonn, Kult-Pol VI W R 65799).

⁵⁴ Izveštaj fon Hasela, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65799.

⁵⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 67. izveštaja za 1935. godinu, 328.

⁵⁶ Dr Vladimir Čorčević je bio jedan od najuglednijih industrijalaca mešovitog Beograda. Bio je predsednik Udruženja industrijalaca i privredne sekcije Srpskog kulturnog kluba. Doktorirao je 1907. u Berlinu sa tezom o reformi nemačkog bankarstva kod njegovog stručinjaka Riharda Vagnera. Nastavio je delatnost u porodičnoj firmi koja se bavila ciglarskom industrijom, a pisao je i ekonomske rasprave za časopis *Ekonomist* (Dimitrije Čorčević, *Ožiljci i opomene*, I, Beograd 1994, 15, 16, 21, 31).

nije i Amerike i Društva prijatelja Francuske), nisu imali časopis niti bilo kakav stalni organ.⁵⁷

Za to vreme u Beogradu su postojala tri anglofilska udruženja, iji su proklamovani ciljevi bili isti ili veoma slični, mada su odražavala različite unutrašnje-političke orijentacije, odnosno, interese različitih centara moći. Takođe, bila su stvorena u različito vreme. Anglo-ameriko-jugoslovenski Klub (dalje: Klub), formiran je 1924, Udruženje prijatelja V. Britanije i Amerike (dalje: Udruženje prijatelja) 1930, a Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji (dalje: Društvo) 1935. godine. U celoj tadašnjoj Jugoslaviji bilo je 27 anglofilskih društava. Pre 1936, kada je u zemlji počeo sa radom Britanski savet, bilo je 12 udruženja, što znači da je poslednjih godina pred rat ova delatnost naglo pojačana – preostalih 15 stvoreno je za samo pet godina.⁵⁸

Beogradski Klub je bio centar svih sličnih društava u zemlji i aktivno je pomagao njihovo organizovanje.⁵⁹ Udruženje prijatelja, koje je nastalo kasnije, takođe je pomagalo osnivanje svojih podružnica u drugim mestima.⁶⁰ U godinama pred Drugi svetski rat upravo je Udruženje, a ne Klub, postalo centar anglofilskih aktivnosti u zemlji. Još 1932. engleski dvonedeljnik *South Slav Herald* iz Beograda nazvao je Udruženje „roditeljem“ Klu-

⁵⁷Jahresbericht des Vorstandes der Jugoslavisch-Deutschen Gesellschaft ueber die Taetigkeiten im abgelaufenen Geschaeftsjahr 1932/33, Jahresbericht... 33/34, Prilog izveštaja nemačkog poslanstva od 11.5.1934; Jahresbericht... 1938, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65798.

⁵⁸M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 7, 11.

⁵⁹Klub je od 1932. bio smešten u prostorijama na uglu Kneginje Ljubice i Braće Jugovića. Od maja 1934. nalazio se u Balkanskoj 16, a kasnije u Dobrinjskoj 10. (*Belgrade Club Revival*, SSH 16/1932, 15. oktobar, 1; *Belgrade Club Opening*, SSH, 18/1932, 1. decembar, 1; *Belgrade Club Moves*, SSH 4/1934, vol. III, 16. april, 1; *Belgrade Calling*, SSH 16/1938, vol. VII, 16–31. oktobar, 2).

⁶⁰Prostorije je Udruženje delilo sa Klubom, do 1934. kada se preselilo u Frankopanovu 2, a krajem iste godine u Dobrinju 14. Kasnije su ponovo delili prostorije u Dobrinjskoj 10, dok se nisu konačno razdvojili 1938. (*Belgrade Club Moves*, SSH 4/1934, vol. III, 16. april, 1; *Society's Move*, SSH, 19/1934, vol. III, 1. decembar 2; *Belgrade Calling*, SSH, 16/1938, vol. VII, 16–31. oktobar, 2).

ba, iako je ono nastalo kasnije, što svakako ukazuje na njihov različit značaj za Engleze.⁶¹ Izveštaji britanskog poslanika u Beogradu o osnivanju Kluba i Udruženja takođe navode na isti zaključak. Dok se osnivanje Kluba ne pominje kao poseban događaj, već se samo kasnije beleži da uspešno deluje, osnivanju Udruženja dat je već i značaj. Pominje se da je svečano otvoreno 29. aprila 1930, sa predavanjem na Univerzitetu i večernjim banketom, kojem je prisustvovalo oko 180 zvanica, da su govore održali ministar inostranih poslova, američki i britanski poslanik.⁶² Međutim, od osnivanja Jugoslovensko-britanskog instituta polovinom 1940, na njegovom terenu se nalazio Englez, Institut postaje centar i koordinator svih anglofilskih društava u Jugoslaviji.⁶³

Sastav uprave Kluba bio je mešovit – bili su zastupljeni Jugosloveni, Britanci i Amerikanci (počasni potpredsednici su bili ambasadori V. Britanije i SAD-a, Ronald Kempbel (Campbell) i Charles Wilson (Charles Wilson). Među osnivačima Kluba bili su Aleksandar Vidaković, književnik, prevodilac i novinar,⁶⁴ Dragan Miličević, ekonomista, kasnije generalni sekretar beogradske Industrijske komore,⁶⁵ Božidar Pepi, engleski akademik, kasnije i-

⁶¹ *Lead for Anglo-Saxon Revival – Belgrade's Society Big New Program*, SŠH 7/1932, 1. jun, 1.

⁶² Z. Avramovski, *n. d.*, I, par. 74. izveštaja za 1925. godinu, 305–306; isto, par. 94 izveštaja za 1930. godinu, 663.

⁶³ Isto, 23–24, 27–29. Održavali su veze sa podržnicama u Splitu, Šapcu, Valjevu, Šibeniku i Novom Sadu, a osnovali jednu u Borovu. (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja 22.5.1937, AJ 342–4); Pismo Irineja Miličevića pukovniku Bridžu 14.2.1938, AJ 80–35–704; Pismo J. Jovanovića Irineju Miličeviću, bez datuma 1938, AJ 80–35–170.

⁶⁴ A. Vidaković (1896–1940) završio je za vreme Prvog svetskog rata školu i studije u Engleskoj. Oženjen Engleskinjom. U Beogradu je bio dopisnik *Vremena*, *Politike*, i književnih časopisa. Bio je dopisnik *Politike* od 1933. iz Engleske i Amerike. Nije bio nikada državni činovnik, niti aktivni političar, ali po pogledima blizak je Zemljoradnici koji stranci. Osniva Grupu za socijalnu i kulturnu akciju 1924. Bavio se književnošću, pisao romane („Marin Sorgo“), eseje i kritike, prevodilac sa engleskog i potpredsednik beogradskog Pen-kluba. (Dragoljub Jovanović, *Aleksandar Vidaković – socijalni radnik*, SKG knj. 59, br. 4, 16.2.1940, 284–286; Zivorad P. Jovanović, *Rad Aleksandra Vidakovića*, isto, 287–290; Vidakovitch Alexander, PRO, FO, R 142/142/92).

⁶⁵ Dragan Miličević je studirao ekonomske nauke i istoriju u Oksfordu na Merton koledžu posle Prvog svetskog rata i radio je na unapređenju trgovine između Britanije i Jugoslavije. Marta 1940. došao je u London

novnik britanskog konzulata u Beogradu i šef radio-službe jugoslovenske vlade u Londonu⁶⁶ i inž. Milosav Simonovi sa suprugom, Engleskinjom, koji je završio studije u Engleskoj i tamo živeo 10 godina (sin Ivana Simonovića, inspektora Ministarstva šuma i ruda). Pored njih, važnije ličnosti u Klubu bili su: Krsta K. Balić, sportista i bivši igrač u Škotskoj za vreme rata, koji je od 1932. bio sekretar Kluba, a pored toga i službenik Udruženja prijatelja; Ljubomir Prohaska, stručnjak za poljoprivredu i psihologiju, autor „Psihologije snova“, i Frojđdov oponent, izabran za predsednika Kluba 1933.⁶⁷ S druge strane, uprava Udruženja prijatelja i Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, bila je sastavljena isključivo od Jugoslovena. Slikovnica, kod Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu slikovništvo je bilo otvoreno samo za Engleze, a ostali su mogli biti samo po strani članovi.⁶⁸ Vrste slikovništva u ovim organizacijama bile su raznovrsne. Kod Udruženja prijatelja postojali su redovni, vanredni, dobrotvorni, utemeljivački i pomagalni i po strani članovi. Organi Udruženja bili su Glavna Skupština, Upravni odbor,

u misiju stvaranja vršiti ekonomskih i kulturnih veza. Pokrenuo je iste godine časopis *Britanija* (AJ 38–123–268).

⁶⁶ *Britanski kapital u Jugoslaviji. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Institut za istorijska pitanja, Beograd 1951, 204.

⁶⁷ M. Milojević, *n. d.*, 23–24; *The New Club Secretary*, SSH, 2/1932, 14. mart, 2; *New Club President*, SSH, 2/1933, vol. II, 15. mart, 1, i *Belgrade Calling*, isto, 2; *Belgrade Calling*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 2. Sekretar je bio u početku Petar Milivojević (AJ 66–454–718). Patron Kluba je bio knez Pavle, po strani predsednik M. Stojadinović, potpredsednici ambasadori Britanije i Amerike, predsednik B. Pečić – 1936. godine (Pismo Pečića Vinaveru od juna 1936, AJ 38–73–197). Organizacija božićne večeri gđa Simonović, gđica Darman i gđica Oukli, mr B. Vuković je inuktor bridža (Izveštaj o radu Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197). Predsednik Kluba za 1938 A. Vidaković. Izvršni odbor za 1939 – Pečić, Vidaković, M. Stojović (iz CPB), Ž. Bodić, D. Milićević, Luka Smodlaka i neki Englezi. U nadzornom odboru od naših ljudi je bio samo Pečić. (Bilten Kluba za januar 1939, AJ 38–73–197). Škola jezika – direktor gđica Vidaković, sekretar gđica Lj. Popović, nastavnik škole jezika u Klubu M. Radosavljević. (Bilten Kluba za januar i februar 1940, AJ 38–73–197). Sekretar M. P. Simonović i V. Bugarski potpisali su molbu Stošoviću za otvaranje zabavišta (AJ 66–2340–2214).

⁶⁸ Izveštaj Pavla Jevtića iz Londona CPB-u od 9. novembra 1938, AJ 38–35–82.

Nadzorni odbor i Sudasti. Vrste članstva kod Kluba bile su slične – dobrotvori, doživotni, redovni, pomažući, gosti i počasni, kao i kod Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji.⁶⁹

Patron svih ovih organizacija bio je knez Pavle, što ukazuje na njihovu usmerenost na zaštitu države. U tom pogledu, međutim, postoji razlika između Kluba i Društva s jedne i Udruženja prijatelja s druge strane. Knez Pavle je od početka bio patron Kluba i Društva, (štaviše, Milan Stojadinović je, kao predsednik Vlade, bio i počasni predsednik Kluba), što nije bio slučaj sa Udruženjem, koje je kneza Pavla proglasilo za pokrovitelja tek 1937. godine.⁷⁰ Uprava Društva bila je sastavljena isključivo od najviših državnih činovnika: predsednik je bio Jelenko Mihajlović, rektor Više pedagoške škole, sekretar Petar Miličević (ranije sekretar Kluba), članovi odbora dr Božidar Purić, poslanik u Parizu, dr Kosta Todorović, profesor univerziteta i Milorad Vanlić, profesor Više pedagoške škole, a počasni blagajnik Miloš Glišić, sekretar Narodne banke.⁷¹ Milorad Vanlić je bio tokom rata suplent i starešina jedne grupe srpskih oficira u Velsu i zamenik prosvetnog inspektora Subotića u Londonu 1920. godine.⁷² Samo Društvo je radilo na održavanju pre svega naučnih veza sa Britanijom. Uprava i članstvo Udruženja prijatelja bili su sastavljeni od političkih ličnosti, od kojih su neke krajem tridesetih godina bile angažovane u opozicionim strankama.⁷³

⁶⁹ Pravila Udruženja prijatelja, Beograd 1930, AJ 80–40–334; Pravila Kluba, AJ 66–2340–2214. Vrste članstva kod Društva: honorary, regular, associate, benefactor, advisory committee, correspondents (AJ 38–73–197).

⁷⁰ AJ 38–73–197, AJ 38–77–202, Izveštaj Upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342.

⁷¹ AJ 38–77–202.

⁷² AJ 66–445–703.

⁷³ Ljudi u Udruženju prijatelja su: sekretar Udruženja prijatelja i upravnik Higijenskog zavoda u Skoplju Dušan Kostić (izveštaj dopisnika CPB iz Skoplja 27.1.1939, AJ 38–73–197), predsednik Irinej Čorović, prvi potpredsednik J. Jovanović, počasni sekretar V. Popović, Meri Stansfield, Mejbel Grujić, dr Milan Gavrilović. Komitet za pletenje i štrikanje za britanske vojnike vodila je gđa Marinković (M. Milojević, *n. d.*, 27–29). Član je Branko Popović, profesor univerziteta i likovni umetnik (Pismo B. Mak-

Iako je formalno predsednik Udruženja prijatelja bio Irinej Moravić, glavna ličnost je bio Jovan Jovanović, njegov prvi potpredsednik, s obzirom na to da je Irinej Moravić živio van Beograda. Jovanović je bio diplomata sa dugom karijerom i opozicioni političar od 1929. Bio je lider Zemljoradničke stranke. Kao bivši poslanik u Londonu u periodu 1916–1919, poznat po svom jugoslovenskom opredeljenju, u britanskim krugovima uživao je izuzetan ugled. U britanskom Ministarstvu spoljnih poslova imao je brži i lakši pristup od mnogih političara iz Kraljevine.⁷⁴ Posle Jovanovićeve smrti 1939. godine, za-

simović, ministar prosvete od februara 1930, AJ 66–381–618). U upravnom odboru pre 1935. bio je i Stojan Gavrilović, a blagajnik je bio i dalje Gradimir Kozomari (Izveštaj upravnog odbora za 1935, AJ 80–33–431). Radimir Moravić, poslovni sekretar Udruženja (Molba M. Z. Dimitrijevića i Vladeti Popovića od 22.12.1937, AJ 342–4). Sekretar Udruženja Kobliška, umrli major Mihajlo Milojković i dr Slavko Grujić (Izveštaj upravnog odbora od 22.5.1937, AJ 342). Dr Milan Milojević, kraljev poslanik u penziji, njegova žena i gđa Vikerhauzer iz Zemuna, supruga admirala Viktora Vikerhauzera, zapovednika jugoslovenske mornarice, penzionisanog 1932. godine (Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 288. izveštaja za 1932. godinu, 141). Na konferenciji anglofilskih društava Jugoslavije zastupnici Udruženja V. Popović, Živojin Simić, dr Petar Martinović, Božidar Filipović. (Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 31.5.1939, AJ 342). Gđa Grujić Radović je držala školu u okviru Udruženja (pismo Irineja Pižonu od 17.12.1933, AJ 80–35–727). Sastav uprave 1936. godine bio je sledeći: predsednik dr Irinej Moravić, episkop; potpredsednici Jovan Jovanović i Slavko Grujić, glavni sekretar dr Vladeta Popović, blagajnik Gradimir Kozomari, članovi Upravnog odbora – general dr Jovan Moravić, dr Ljudevit Prohaska, (načelnik Ministarstva poljoprivrede), Pavle Aleksić, dr Stojan Gavrilović, Živojin Simić, gđa Mabel Grujić, gđa Isidora Sekulić, Vladimir Savić, Vojislav Antonijević, Pavle Karović, (načelnik MIP-a), dr Dušan Stojanović; članovi Nadzornog odbora – Vladimir Dušmani, Dragan Milićević, Dobrovoje Stošović, Mihajlo Milojković; članovi Sudaštinstva – general Dušan Pešić, dr Slavko Šerović, dr Miloš Popović, Kosta Luković, dr Alojz Gradnik, Vojislav Subotić. (hirurg i profesor univerziteta u Beogradu, otac Ivana Subotića, a sin Jovana, književnika i političara). (AJ 80–33–157).

⁷⁴ Seton Watson ga je često pozivao da dođe u London, pošto bi mu bila dragocena njegova pomoć (R.W. Seton-Watson – Jovanu Jovanoviću, *Korespondencija II*, dok. 152 i 155, 161, 165). Takođe, S. Watson je bio 1919. ogorčen zbog Jovanovićevog povlačenja sa mesta poslanika u Londonu (R.W. Seton Watson – Josipu Smodlaku, London 14.3.1919, *Koresponden-*

menio ga je Milan . Milojevi , poslanik u penziji.⁷⁵ Prilikom formiranja Udruženja prijatelja, Jovan Jovanovi je napravio provizornu listu budućih članova, od političara, industrijalaca, profesora i ostalih uglednih ličnosti, sa kojom je upoznao Seton-Watsona. Među predloženim ličnostima nalazili su se: Bogdan i Pavle Popovi , dr Goranovi , Miloš Trivunac, Slobodan Jovanovi , Boža Markovi , dr D. Aranđelovi sa Beogradskog univerziteta, dr Peri , predsednik Poslanečke komore, dr Vojislav Subotić , Božidar Vlajić , Milan Grol, Ljuba Davidović , Stjepan Radić , Svetozar Pribićević , Miša Trifunović i Momčilo Ninčić .⁷⁶ Književnik, novinar i anglista Aleksandar Vidaković bio je jedina ličnost koja je pripadala svim beogradskim anglofilskim organizacijama, bez obzira na političko opredeljenje.

Neki od članova ovih organizacija bili su najdirektnije povezani sa visokim državnim službama. Preko njih je država pratila i kontrolisala delatnost anglofila. Mihajlo Stojović i dr Dušan Stojanović bili su dopisnici Centralnog presbiroa (CPB). Stojović je bio član Kluba, i izveštavao je CPB o njegovim aktivnostima. U izveštajima je negativno prikazivao opozicionu delatnost Udruženja prijatelja.⁷⁷ Predložio je 1935. da se obe organizacije spoje, kako bi zajedno radile na istom cilju i „izbegli duple troškove“,⁷⁸ što je zapravo bio pokušaj države da ih kontroliše. Dr Dušan Stojanović , takođe iz Centralnog presbiroa, bio je član Udruženja prijatelja. Krajem tridesetih godina dopisnik CPB-a iz Londona bio je Pavle Jevtić , diplomirani

cija II, dok. 23, 31–32; R. W. Seton-Watson, Memorandum, London 24.3.1919, isto, dok. 26, 33–34).

⁷⁵ Milan . Milojević – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 12.3.1940, *Korespondencija* II, dok. 294, 366.

⁷⁶ Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 29.2.1928, *Korespondencija* II, dok. 156, 166.

⁷⁷ M. Stojović iz Publicistickog odseka CPB-a bio je i član izvršnog odbora u Klubu za 1939. godinu. (njegovi izveštaji u: AJ 38–73–197), a M. Stojović je takođe izvestio o poseti Bridža 2.11.1938. – hvali Klub i napada Udruženje kao opoziciono, (AJ 38–130–276). Iz CPB-a je i nepotpisani izveštaj o dočeku S. Watsona 3.10.1936. u Beogradu, gde je takođe kritikovano Udruženje kao opoziciono, zbog navodno nedostojanstvenog udvaranja gostu (moguće je da je autor M. Stojović), AJ 38–131–277.

⁷⁸ *Move to Unite*, SSH 22/1935, vol. III, 19. januar, 1.

teolog, koji je u Engleskoj 1926. doktorirao sanskrit i filozofiju, kao pitomac Fonda srpskog poslanika. On je tako i poznavao beogradske anglofile iz vremena studija.⁷⁹ Stojan Gavrilović, član Upravnog odbora Udruženja prijatelja, bio je šef odseka u Ministarstvu inostranih poslova (jedan od glavnih informanata britanskog ambasadora Kempbela o politici koja se odvijala u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat). Kao i inače, važna ličnost u Udruženju (sa politikom značajem) bio je 1935. zadužen za veze sa klubovima u Novom Sadu i Sarajevu, i sa zagrebačkim „English Speaking Society“. Tako i je uredio prvi broj časopisa *The Anglophile*, zajedničkog glasila Kluba i Udruženja prijatelja.⁸⁰ Gradimir Kozomari, blagajnik Udruženja prijatelja i engleski obaveštajac, radio je i za državnu novinsku agenciju „Avala“. U izveštaju o poseti pukovnika Bridža Beogradu, denuncirao je Udruženje za opozicioni rad, posebno Vladetu Popovića. Gradimir Kozomari i je diplomirao ekonomske i pravne nauke u Oksfordu 1920, a 1923. osnovao je prvi ekonomski nedeljnik u Beogradu, *Privredni pregled*. Bio je dopisnik *Timesa* i *Evening Standarda* iz Beograda od 1932, a od 1940. šef engleske agencije *Britanova*.⁸¹

Beogradski anglofile su održavali stalne veze sa odgovarajućim institucijama u Britaniji. Svi su bili povezani sa Britanskim savetom, kao centrom britanske propagande za inostranstvo. Posete njihovih izaslanika beogradskim centrima bile su najčešće od 1937. do 1939. godine, kada je britanska propaganda pojačala rad na našim prostorima. Prvi je u ime Saveta posetio Beograda Kenet Džonston (Kenneth Johnston) iz Forin ofisa, u septembru 1935. To je bilo duže putovanje po Jugoslaviji radi upoznavanja sa radom anglofilskih društava. Njegov zadatak je bio da Savetu podnese predloge za organizaciju britanske propagande i efikasniju saradnju sa društvima. Tada je usta-

⁷⁹ Izveštaji P. Jevtića iz novembra 1938. o Englesko-jugoslovenskom društvu u Londonu, AJ 38–35–82. (Statistika stipendista Fonda poslanika u aneksu, tabela 17).

⁸⁰ Izveštaj upravnog odbora za 1935, AJ 80–33–431. Vidi: Ž. Avramovski, *n. d.*, II i III.

⁸¹ Kozomaritch Gradimir, PRO, FO, R 142/142/92; Izveštaj od 3.11.1938, AJ 37–31–230; Personalni dosije G. Kozomarića, AJ 38–123–268.

novljeno da su lokalna društva anglofila u Jugoslaviji veoma aktivna.⁸² U sklopu poja anih propagandnih aktivnosti V. Britanije 1937. godine, grof Stenbok, engleski konzul u Beogradu, imenovan je u ime Britanskog saveta za inspektora anglofilskih društava u Jugoslaviji i stavljeno mu je 300 funti na raspolaganje u te svrhe.⁸³ On je ve slede e, 1938 godine, u ovom svojstvu posetio klubove anglofila u Jugoslaviji i podneo o tome izveštaj Britanskom savetu. U novembru iste godine Beograd i druge ve e gradove u zemlji posetio je generalni sekretar Saveta, pukovnik arls Bridž. Tom prilikom je upoznao glavne saradnike u zemlji i sa britanskim poslanikom Kempbeldom razmotrio ideju Saveta za osnivanje jednog proširenog društva, ili britanskog instituta u Beogradu. O tome je vodio razgovore i sa knezom Pavlom, ministrom prosvete, direktorom Presbiroa i rektorom Univerziteta.⁸⁴ Sredstva Britanskog saveta su od 1937. godine, stalno povećavana.⁸⁵ Sledile su, u toku 1939, ponovne posete engleskog konzula u Beogradu, Stenboka, zatim sekretara izvršnog odbora Britanskog saveta, K. R. Džonstona, kao i poseta predsednika, lorda Lojda od Dolobrana (Loyd of Dolobran).⁸⁶

S druge strane, Udruženje prijatelja je imalo mnogo bliže veze sa Englesko-jugoslovenskim društvom u Londonu, nego

⁸² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 51. izveštaja za 1935. godinu, 325; isto, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435.

⁸³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548.

⁸⁴ *Isto*, par. 119. i 122. izveštaja za 1938. godinu, 656–657; *Bilten Kluba* za jan. 1939, AJ 38–73–197, Izveštaj G. Kozomari a Vladi od 3.11.1938, AJ 37–31–230.

⁸⁵ *Isto*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548; isto, par. 118. izveštaja za 1938. godinu, 656.

⁸⁶ Stenbok, engleski konzul u Beogradu, ruski Jevrejin, bio je određen od Britanskog saveta 1939. da nadgleda rad anglofila – prisustvovao je skupštini Kluba po etkom 1939. (Izveštaj M. Stojovi a CPB-u od januara 1939, AJ 38–73–197). K. R. Džonston, sekretar izvršnog odbora Saveta bio u Skoplju, Nišu, Bugarskoj, Rumuniji i Beogradu. (izveštaj Aritona Mihajlovi a, dopisnika CPB-a iz Skoplja, od 27.1.1939, AJ 38–73–197). U novembru 1939, poseta lorda Lojda od Dolobrana, predsednika Britanskog saveta (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197).

sa Britanskim savetom.⁸⁷ Ovo predstavlja nastavak veza iz Prvog svetskog rata izmeđ u S. Votsona, H. V. Stida, A. Evansa i ostalih iz bivšeg „Serbian Society of Great Britain“ s jedne i projugoslovenskih intelektualaca i političara u Srbiji s druge strane (Bogdan i Pavle Popovi , Jovan Cviji , Jovan Jovanovi , Stojan Proti , Boža Markovi , Ljuba Stojanovi i drugi). Londonsko i beogradsko udruženje stvarani su, zapravo, paralelno, kao dva odbora iste organizacije. Dok je Siton-Votson bio stožer londonskog društva, Jovan Jovanovi je bio glavni pokretač i organizator, a kasnije najuticajnijom osobom u Udruženju prijatelja (iako ne i formalno njegov predsednik) bio je Jovan Jovanovi . On je još 1918, zajedno sa Trumbićem, bio u Izvršnom odboru Komiteta za srpske ratne ciljeve u Londonu, koji je radio na pridobijanju britanskog javnog mnjenja za projekat ujedinjenja Jugoslovena i rasparavanja Austro-Ugarske.⁸⁸ Njih dvojica su zajedno radili na organizovanju ovih društava. Jovanovi je u sporazumu sa Siton-Votsonom sastavljao listu budućih članova beogradskog Udruženja, a među njima je bilo dogovoreno da osnivanje Udruženja prijatelja usledi odmah po osnivanju Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu.⁸⁹ Njihov osnovni motiv je bila politička situacija u Kraljevini SHS i njeni odnosi sa susjednim zemljama dvadesetih godina 20. veka. Sa britanske strane, tj. grupe oko Siton-Votsona i Srpskog društva u Britaniji, jugoslovenska unutrašnja politika je usmeravana u pravcu federalizacije i srpsko-hrvatskog sporazuma, a jugoslovenska spoljna politika u pravcu striktnog pridržavanja međunarodnih ugovora, kako britanski interesi na Mediteranu ne bi bili ugroženi. Jugoslovenska stra-

⁸⁷ U Izveštaju upravnog odbora Udruženja prijatelja iz 1937, kaže se da su tokom 1939. veze Udruženja i Saveta bile tanke, mada su se ipak postojale – Savet im je slao predavanja (Izveštaj Upravnog odbora od 31.5.1939, AJ 342).

⁸⁸ U. O. Feji , *n. r.*, 199.

⁸⁹ Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 22.1.1928, *Korespondencija II*, dok. 153, 162–163; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanovi u, London, 29.2.1928, isto, dok. 155, 165; Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 29.2.1928, isto, dok. 156, 166; Jovan M. Jovanovi – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 18.3.1928, isto, dok. 157, 166–167.

na, tj. ljudi koji su imali tesne veze sa Britancima, a politiki su pripadali uglavnom opoziciji, nastojala je da utiče na javno mnjenje koje je već pošlo za rukom da stvori utisak da Britanija, zastupajući i interese susednih revizionističkih država, ne štiti naše interese.⁹⁰ Međutim, ovdje je reč o nezvaničnim, mada uticajnim krugovima. Zvanična politika V. Britanije komunicirala je sa zvaničnim predstavnicima jugoslovenske države i nije bila sklona tome da otvoreno podržava opoziciju. Tako je H. V. Kennard (H. W. Kennard), tadašnji britanski poslanik u Beogradu, bio protiv osnivanja Udruženja.⁹¹ U Udruženju prijatelja su bili politiki istomišljenici Siton-Watsona u smislu održavanja prijateljskih veza sa drugim slovenskim zemljama i stabilnosti Male Antante i Balkanskog sporazuma. Cilj Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu bio je „održavanje veza sa anglofilskim udruženjima u Jugoslaviji i drugim slovenskim zemljama“,⁹² dok je sa svoje strane Udruženje prijatelja „tražilo saradnju Slovena i Anglosaksonaca“ i osnovalo Slovensko udruženje u Beogradu od predstavnika svih slovenskih naroda.⁹³ Već je u Pravilniku Udruženja prijatelja, prilikom njegovog osnivanja, naglašeno da će saradivati sa ovom organizacijom, a te posebne veze isti u se i kasnije, u svim izveštajima o radu Udruženja.⁹⁴ Vesti o konkretnoj saradnji ove dve organizacije odnose se na posetu Vladete i Meri Stensfeld Popović Englesko-jugoslovenskom društvu u Londonu 1938, na razmenu poklona (biste Jovana Jovanovića i H. V. Stida) 1938, i na posetu sekretara londonskog društva, Ajrin Džonston, predsedniku Udruženja prijatelja, Iri-

⁹⁰ Jovan M. Jovanović – R. W. Siton-Watsonu, Beograd, 22.1.1928, *Korespondencija II*, dok. 148, 156.

⁹¹ Jovan M. Jovanović – R. W. Siton-Watsonu, Beograd, 2.4.1928, *Korespondencija II*, dok. 158, 167.

⁹² Izveštaj Pavla Jevtića CPB-u od novembra 1938, AJ 38–35–82.

⁹³ M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 27–29.

⁹⁴ U Pravilima Udruženja prijatelja, koja su potvrđena marta 1930, kaže se, između ostalog, da udruženje treba da saraduje posebno sa Englesko-jugoslovenskim društvom u V. Britaniji i Američko-jugoslovenskim društvom u Njujorku (AJ 80–40–334). Izveštaji upravnog odbora od 22.5.1937, i od 31.5.1939, AJ 342.

neju Moravci u, u Šibeniku.⁹⁵ Kada je 1930. Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu organizovalo jugoslovensku izložbu, u našoj delegaciji predstavnik Beograda (pored Meštrovića iz Zagreba i I. Cankara iz Ljubljane) bio je Branko Popović, slikar, profesor univerziteta i član Udruženja prijatelja.⁹⁶ Tako je, nastavak veza iz rata predstavlja i njihova veza sa Britanskom legijom (British Legion). Udruženje je 14. maja 1936. organizovalo doček bivših britanskih ratnika u Dojranu, i doček članova Britanske legije. Održavali su u toku 1939. veze sa Britanskom legijom u Londonu i inicirali da se daju nekim Englezima Albanske spomenice i po njima nazovu ulice u Beogradu.⁹⁷

Na kraju, treba pomenuti i veze sa inostranstvom Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji. Ovo društvo, budući isto naučnog karaktera, održavalo je kontakte putem slanja svog časopisa, *The Anglo-Yugoslav Review* (1936–39), odrednima i institucijama u V. Britaniji, SAD, ali i u drugim zemljama. Časopis je bio namenjen naučnicima, javnim radnicima, privrednicima i institucijama kao što su klubovi, društva, komore, univerziteti, uredništva časopisa, ženske organizacije, turistička društva.⁹⁸ Dakle, nije bilo veza sa Britanskim savetom, niti bilo kakvom političkom ili propagandnom organizacijom.

Anglofilska udruženja su finansirana putem članarine i subvencija od strane države i Britanskog saveta.⁹⁹ Prema ovome se jasno može zaključiti kakvu su vrstu propagandne funkcije ove organizacije obavljale. Članarina za Klub je bila mnogo

⁹⁵ Izveštaj Pavla Jevtića iz Londona CPB-u od novembra 1938, AJ 38–35–82. Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 31.5.1939, AJ 342. Pisma Irineja Moravca J. Jovanoviću od 26.5. i 2.8.1938, AJ 80–35–694, 695, 728, 729, 696, 697.

⁹⁶ Odobrenje Ministarstva prosvete od februara 1930, AJ 66–381–618.

⁹⁷ Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342; Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od maja 1939, AJ 342.

⁹⁸ AJ 38–92–221.

⁹⁹ Prema nemačkom izvoru, Anglo-američko-jugoslovenski klub je dobrim delom finansirala engleska firma Armstrong, koja je imala stalno predstavništvo u Jugoslaviji. Ona je, prema istom izvoru, snabdevala itaoniku Kluba privredno-propagandnim časopisima (vest iz nemačkog poslanstva u Beogradu, 19. 11.1926, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796).

ve a nego ona za Udruženje prijatelja (lanovi Udruženja koji su želeli da se u lane i u Klub, morali su doplatiti razliku u lanarini).¹⁰⁰ To ukazuje na postojanje drugog izvora finansiranja u Udruženju, pored onih koje je imao Klub. Još je 1933. *South Slav Herald* konstatovao da Udruženje, mada manje po broju lanova, ima više novca.¹⁰¹ Nema podataka o visini lanarine u Društvu za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, ali je zanimljivo da je visina iznosa za lanove dobrotvora bila ista kod sve tri organizacije – najmanje 10.000 dinara.¹⁰² Obe organizacije, kao i Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, primale su subvencije od jugoslovenske vlade. Tako je Petar Živkovi još u avgustu 1931. dozvolio da se Klubu dodeli 4.000 dinara za održavanje veza sa inostranstvom.¹⁰³ Ministarstvo inostranih poslova je svakog meseca davalo pomoć – postoji podatak da je ona za Udruženje prijatelja iznosila 7.000 dinara (bila je ukinuta novembra 1938, pred parlamentarne izbore, zbog opozicionog delovanja vode ih ljudi Udruženja prijatelja).¹⁰⁴ U izvorima ima tragova o materijalnoj pomoći Udruženju prijatelja od strane Britanskog saveta, mada je vrlo moguće da je ova pomoć bila i veća. Od novembra 1936. Savet je davao pomoć od 10 funti za Udruženje i

¹⁰⁰ Pravila Kluba, bez datuma: lanarina je za dobrotvora najmanje 10.000 din, za doživotne lanove najmanje 5.000 din, za redovne lanove 105 din. tromesečno plus pristupna taksa od 150 din. za pomažuće lanove 250 din. godišnje plus pristupna taksa od 150 din, gosti iz inostranstva 30 din. nedeljno. (AJ 66–2340–2214). Pravila Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike, Beograd 1930: član 8: godišnja lanarina za fizička lica 240 din. za pravna od 500 do 1.500, pristupna taksa za fizička lica 20 din, a za pravna 50, dobrotvori 10.000, utemeljiva i 5.000, lanovi pomaga i i vanredni 120 din. godišnje.

¹⁰¹ *Belgrade Calling*, SSH 6/1933, vol. II, 17. maj, 2.

¹⁰² Za Klub i Udruženje prijatelja uporedi napomenu 49; za Društvo za širenje anglo-saksonske kulture vidi: Excerpts from the Articles of Constitution, AJ 38–73–197.

¹⁰³ Odluka P. Živkovića od 1. avgusta 1931, na molbu ministra prosvete B. Maksimovića, AJ 66–454–718.

¹⁰⁴ Izveštaj G. Kozomarića Vladi 3.11.1938. AJ 37–31–230; Izveštaj M. Stojovića o poseti Bridža 2. novembra 1938, AJ 38–130–276; Beleška Jovana Jovanovića bez datuma, AJ 80–33–157.

Klub, koji su tada delili iste prostorije, u Pozorišnoj ulici 11.¹⁰⁵ U izveštaju britanskog poslanika tvrdi se da je Udruženje tokom 1937. godine povećalo broj članova i popravilo finansijski položaj. Međutim, pošto su se Klub i Udruženje prijatelja razišli 1938. godine subvencija nije bila podeljena, već je uplaćivana Klubu, i to u povećanom iznosu. Ministarstvo inostranih poslova je uskratilo podršku Udruženju zbog njegovog opozicionog delovanja, pa su morali da se presele u skromnije prostorije.¹⁰⁶ Ali, ovo je kratko trajalo. Ubrzo, već krajem 1938, ili početkom 1939. Britanski savet je popteo da finansira Udruženje,¹⁰⁷ što je najverovatnije u tesnoj vezi sa potrebom britanske propagande da, osim uticaja na kneza Pavla, stvori i druge kanale kojima će obezbediti odgovarajuće držanje Jugoslavije u odnosu na sile Osovine. Državne subvencije koje su dolazile Klubu i Udruženju prijatelja bile su znatno manje od onih koje je dobijalo Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, kao organizacija sastavljena gotovo potpuno od visokih državnih činovnika. Ovo Društvo je tražilo ogromne svote od države za svoju skoro jedinu delatnost – izdavanje časopisa *The Anglo-Yugoslav Review*.¹⁰⁸ Oni nisu primali subvencije od Engleza, a od države su dobili veliki iznos – samo

¹⁰⁵ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342; Ž. Avramovski, *n. d.*, I, 663.

¹⁰⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 119. izveštaja za 1938. godinu, 656.

¹⁰⁷ U izveštaju G. Kozomarića, koji je bio član Udruženja, upućenom Vladi 3.11.1938. kaže se da su Englezi odlučili da daju pomoć od 10 funti upravo Udruženju, koje je opoziciono, i da mu poveri svoju propagandu. (AJ 37–31–230). U izveštaju M. Stojovića, člana Kluba, CPB-u od 3.10.1936. prilikom dočeka S. Votsona, kaže se da Udruženje dobija subvenciju od vlade (AJ 38–131–277).

¹⁰⁸ Društvo je septembra 1939. pisalo ministru prosvete Lazaru Markoviću i tražilo donacije za časopis, u vidu pretplate ili gotovog novca – od CPB-a u pretplati 54.000 ili u gotovom mesečno po 4.500; od MIP-a u pretplati 96.000 ili u gotovom mesečno po 8.000; od Ministarstva pravde u pretplati 12.000 ili u gotovom mesečno po 1.000 din; od Ministarstva prosvete u pretplati 18.000 ili u gotovom mesečno po 1.500; od MTI u pretplati 24.000 ili u gotovom mesečno po 2.000 din; od Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja u pretplati 24.000 ili u gotovom mesečno po 2.000 din. (AJ 38–77–202).

1936. primili su od Centralnog presbira 20.000 dinara, a od Ministarstva inostranih poslova 10.000 dinara.¹⁰⁹

O broju članova anglofilskih društava postoje sporadi ni podaci. Najbrojnije je bilo članstvo Kluba – godine 1925. bilo je 300, a 1933. oko 400 članova.¹¹⁰ Izgleda da je ovaj broj posle opadao, pošto je nagli skok broja članova zabeležen 1938. kada je ukupno bilo 420 članova, tj. 126 više nego prethodne godine.¹¹¹ U toku 1939. broj je dalje narastao na 550 članova – od toga 18 doživotnih, 26 Amerikanaca, 48 Engleza i 458 Jugoslovena.¹¹² U Udruženju prijatelja bilo je znatno manje članova – ono je bilo ekskluzivnije po svom političkom opredeljenju. U toku 1937. bilo je 126 članova, 1938 – 160, da bi 1939. taj broj iznenada opao na 140. Verovatno je zbog pojačane britanske propagande i obavestajnog rada kojim su se neki članovi Udruženja bavili, došlo do sužavanja kruga i zatvorenosti u radu.¹¹³ Broj članova Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji nije poznat, ali je verovatno bio znatno manji, s obzirom na orijentaciju ovog društva prema naučnoj saradnji.

Biblioteka Kluba je bila znatno bogatija od biblioteke Udruženja prijatelja. Broj knjiga u Klubu kretao se, prema dostupnim podacima, od 2880 u 1938. godini, do oko 6000 u 1939. kada je dodato još 3000 i uveden autorski katalog. U te dve godine cirkulisalo je oko 5.000 knjiga, da bi taj broj 1940. bio smanjen na 1040. Ne postoje spiskovi naslova na osnovu kojih bi se moglo zaključiti nešto o tipu literature zastupljene u ovoj biblioteci. Iz Engleske su upućivani pokloni za sve biblioteke britanskih društava u zemlji.¹¹⁴ Tako su 1940. stigle preko raznih do-

¹⁰⁹ Beleške CPB-a od 2.7.1936. i 1.10.1936, AJ 38–92–221.

¹¹⁰ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par 74 izveštaja za 1925, 305; *Belgrade Calling*, SSH 6/1933, vol. II, 17. maj, 2.

¹¹¹ Prema *Biltenu* Kluba za januar 1939. zabeležen je rekord. Bilo je ukupno 24 Amerikanca, 48 Engleza i 338 Jugoslovena (AJ 38–73–197). U izveštaju CPB-a Ivanu Subotiću, jugoslovenskom poslaniku u Londonu od 10.6.1939, kaže se da Klub ima preko 400 članova (AJ 38–35–82).

¹¹² *Bilten* Kluba za januar i februar 1940, AJ 38–73–197.

¹¹³ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, Izveštaj od maja 1938, Izveštaj od 31.5.1939, AJ 342.

¹¹⁴ Vesti o ovim poklonima odnose se na 1931. i 1936. godinu (Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30; isto, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435).

nacija nove knjige iz oblasti filozofije, nauke i književnosti. Što se tiče novina i časopisa, podaci za 1938. godinu pokazuju da je tada Klub primao 33 novine i časopisa preko pretplate i donacija.¹¹⁵ Udruženje je 1933. dobilo novu knjižnicu i biblioteku, a u toku te i sledeće godine nabavilo je 256 knjiga. Tada je pokrenulo i redovnu mesečnu seriju publikacija.¹¹⁶ Kasnije je delilo knjižnicu sa Klubom, ali je imalo svoju biblioteku, znatno manju od Kluba. Broj knjiga u njihovom fondu kretao se od 732 u 1937, preko 939 u 1938, do 1000 u 1939, do kada vesti o ovome postoje. Knjige su bile uglavnom britanske, za razliku od Kluba, koji je imao i američke.¹¹⁷ Društvo za širenje anglo-saksonske kulture takođe je nameravalo da osnuje knjižnicu i biblioteku (tražili su donacije u ovu svrhu), ali nije poznato da li su biblioteku zaista i osnovali. Pod patronatom kneza Pavla organizovali su izložbu engleskih i američkih časopisa i dnevnika na jesen 1936. Bilo je predviđeno da u junu 1936. prime 2.000–3.000 raznih časopisa i novina, koje bi poslužile za turističku propagandu. U izvorima nema jasne potvrde da se to i dogodilo, ali je to veoma verovatno, pošto je upravo te, 1936. godine, Britanski savet poslao veliki broj knjiga, ploča, novina i časopisa svim univerzitetima i anglofilskim društvima u zemlji, pa čak i jednu pokretnu biblioteku. Slanje poklona ovim bibliotekama, kao i obrazovnim ustanovama u zemlji od strane Britanskog saveta nastavljeno je i narednih godina.¹¹⁸

¹¹⁵ Izveštaj o radu Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197. *Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197. Podatak da je Klub raspolažao fondom od 34.000 naslova i 46 engleskih i američkih časopisa i novina izgleda preteran i kad se uporedi sa godišnjim izveštajima o radu Kluba, ne može se uzeti u obzir. (M. Milojević, *n. d.*, 23–24).

¹¹⁶ Poznato je samo da su izašle dve knjige: *What England has done for Serbia*, od J. Jovanovića, i *Woodrow Wilson*, od V. Savića. (*Moves for Unity – Between Yugoslav Anglo-U. S. Bodies*, SSH 11/1934, vol. III, 1. avgust, 5). Planirana knjižnica u Udruženju bila je 20 dinara, a mesečna pretplata 5 dinara. (*Society's Move*, SSH 19/1934, vol. III, 1, decembar 2).

¹¹⁷ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342; Izveštaj od maja 1938, AJ 342; Izveštaj od 31.5.1939, AJ 342.

¹¹⁸ AJ 38–73–197; AJ 38–92–221; Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; isto, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 118. izveštaja za 1938. godinu, 656.

Klub i Udruženje prijatelja su organizovali razne društvene aktivnosti – pored predavanja i gostovanja umetnika, priredivali su i društvene zabave i svečanosti. Novine ovog tipa uvedene su u Klubu 1932. godine. Organizovane su partije bridža, šaha, literarne sekcije, debatni klubovi, društvene večeri i igranke, ekskurzije i zabave na otvorenom (garden-parties), a pored toga i sportske aktivnosti – ping-pong, tenis i atletska sekcija. U sezoni su tenis mečevi organizovani na Kalemegdanu.¹¹⁹ Najzanimljivija je bila uobičajena noćna zabava i pozdravi gost iz inostranstva, ili neka druga ugledna ličnost. Do 1938. godine redovni godišnji bal u organizaciji Kluba postao je važan društveni događaj za Beograd. Klub je bio izuzetno aktivan u priredivanju prijema i balova – pored Božićnih večeri, tokom 1938. bilo je dva prijema i sedam balova, dok je tokom 1939. bilo 18 prijema i deset balova. Udruženje prijatelja je 15. maja 1936. u Oficirskom domu priredilo bal povodom krunisanja Džordža VI i kraljice Elizabete.¹²⁰ Radi širenja engleske kulture, Udruženje prijatelja je, zajedno sa Hrišćanskom zajednicom mladih ljudi, organizovalo 3. decembra 1933. englesko veče na Kolarcu, uz Sekspirov resital u izvođenju Dobrice Milutinovića i nastup Prvog beogradskog pevačkog društva.¹²¹ Svake godine po etkom novembra priredivalo je, u saradnji sa Klubom i Udruženjem bivših školaraca u Velikoj Britaniji, proslavu anglo-američkog dana, 1. novembra, po evod od 1935. godine.¹²² Tada je ministar prosvete, Dobrivoje Stošović, bivši engleski školarac, naredio da se svim učenicima u nižim i višim razreda srednjih škola održi predavanje o Anglosaksoncima, a Udruženju prijatelja je odobrio da stavi školama svoje publikacije na raspolaganje.¹²³ Od

¹¹⁹ *An English Kindergarten*, SSH 5/1932, 1. maj, 2. Tenis klub je vodio Milovan Antunović-Kobliška (*Belgrade Club Tennis*, SSH, 5/1932, 1. maj, 5).

¹²⁰ Izveštaj za decembar 1938, AJ 38–73–197; *Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197; *Bilten* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197; Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342.

¹²¹ *An English Evening*, SSH, 19/1933, vol. II, 1. decembar, 5.

¹²² Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, Izveštaj od maja 1938, Izveštaj od maja 1939, AJ 342.

¹²³ AJ 66–454–718.

1936. proslava anglo-amerikog dana je prenošena na kratkotalasnoj radio-stanici.¹²⁴

Osnivanje i delovanje Udruženja prijatelja imalo je politiku pozadinu, na šta ukazuju iskazi njegovih članova, kao i personalni sastav. Udruženja prijatelja, kao poseban deo Kluba, osnovano je po želji šestojanuarske vlade.¹²⁵ Tako je, prvi potpredsednik i stvarni vođa bio je kasniji šef Zemljoradničke stranke, bivši poslanik Kraljevine Srbije u Londonu, Jovan Jovanović, a i drugi istaknuti članovi ove stranke bili su u Udruženju. Nije bez značaja činjenica da ga je za ovu funkciju predložio Milan Sturina, ličnost iz kruga jugoslovenskih intelektualaca oko Sitona-Votsona, koji je tokom Prvog svetskog rata tesno sarajivao sa Jovanovićem.¹²⁶ Politiku pozadinu otkriva i činjenica da je Udruženje prijatelja u početku bilo na izvestan način nadređeno Klubu – Klub je automatski ušao u sastav Udruženja sa svojim članstvom i stavio mu svoja sredstva na raspolaganje.¹²⁷ Ali, u drugoj polovini tridesetih godina, Udruženje prijatelja je postalo centar opozicionog delovanja, kojeg su Englezi, verovatno zbog nepoverenja prema Stojadinoviću, pomagali, što nije promaklo vladinim obaveštajnim kanalima. Do nekog Sitona-Votsona u Udruženju prijatelja 1936. pokazao je da se ova organizacija pretvorila u ekskluzivni krug istomišljenika – bili su pozvani samo ljudi po ličnom izboru J. Jovanovića, zbog čega je dopisnik Centralnog presbiroa Mihajlo Stojović, član Kluba, predložio vladi da promeni upravu Udruženja.¹²⁸ Proterivanje

¹²⁴ Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342.

¹²⁵ U pismu Jovanu Jovanoviću u krajem 1939, Irinej Gorčević je naveo da mu je Vladeta Popović pisao kako je vlada posle 6.1.1929. želela da se osnuje Udruženje, a to su isto hteli i Englezi i Amerikanci. (AJ 80–35–724,725). M. Milojević takođe kaže da je Udruženje „...formirano da pokrije celu zemlju, da održava veze sa svim anglofilskim društvima i *da se deluje politički*“; (kurziv R. G.) (M. Milojević, *n. d.*, 27–29).

¹²⁶ M. Milojević, *n. d.*, 27–29. Jovanović je izabran za člana Upravnog odbora na predlog M. Sturina, na sednici 29.11.1929 (AJ 80–33–42).

¹²⁷ *Pravila Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike*, Beograd 1930, AJ 80–40–334.

¹²⁸ Izveštaj je pisao da Udruženje dobija subvenciju od vlade i da je politička institucija. Kobliška, tehnički sekretar Udruženja, rekao je izveš-

britanskog novinara Harisona iz zemlje 1937. godine, zbog njegovog pisanja o konkordatskoj krizi, bilo je u vezi sa inženicom da je veina britanskih novinara u Beogradu crpila informacije upravo iz anglofilskih krugova, koji su uglavnom bili opoziciono opredeljeni. Jugoslovenska vlada je esto bila nezadovoljna pisanjem britanske štampe, koja nije, kao u totalitarnim državama, bila kontrolisana.¹²⁹

U oktobru 1938. došlo je do razlaza Kluba i Udruženja. Udruženje je pojaalo opoziciono delovanje, tj. otpor vladinoj politici približavanja Nema koj, naro ito posle ehoslova ke krize, što je dovelo do ovog razlaza i ukidanja subvencije od Ministarstva inostranih poslova, 1. septembra 1938.¹³⁰ Jovan Jovanovi je protestovao zbog ovoga i tvrdio da im je „neko iz Vlade nudio pomo , ako bi pred Englezima branili Stojadinovićevu politiku“, ali Upravni odbor je rešio da se „ne mešaju u politiku“, što svakako treba razumeti kao odbijanje da pristanu uz vladinu politiku, budu i da su mnogi članovi Udruženja prijatelja, kao i sam Jovanovi , bili angažovani političari.¹³¹ Izgleda, me utim, da je i ranije postojalo izvesno rivalstvo između Kluba i Udruženja, koje je najverovatnije zna ilo nadmetanje oko subvencije. Još 1933. Irinej or evi je pisao J. Jovanovi u da uz redovne izveštaje treba slati propratno pismo u Ministarstvo inostranih poslova, pošto „oko njega oble u ljudi koji ho e da dokažu kako mi ništa ne radimo“.¹³²

ta u da su li nosti pozvane na prijem po li nom izboru J. Jovanovi a, a to su bili: Bogdan i Pavle Popovi , S. Stanojevi , J. Erdeljanovi , Milan Grol, J. Jovanovi , Milan Gavrilovi , Miša Trifunovi , Milan ur in, prof. Vujevi , Dragan Mili evi , Mihajlo Živan evi , a članovi uprave su pozvali i Slavka Gruji a i novinara Harisona. Servilni govori M. Milojevi a i Živojina Simi a. Dopisnik misli da Udruženje treba da dobije drugu upravu. (Izveštaj M. Stojovi a CPB-u od 5.10.1936, AJ 38–131–277).

¹²⁹ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548.

¹³⁰ „U vreme ehoslova ke krize *mislili su da je vreme da se deluje politički*“ (kurziv R. G) (M. Milojevi , *n. d.*, 27–29). Klub i Udruženje su se razisli u oktobru 1938, a MIP je ukinuo pomo Udruženju, „jer se bave politikom, a članovi su opozicionari.“ (Izveštaj M. Stojovi a o poseti Bridža, 2.11.1938, AJ 38–130–276).

¹³¹ AJ 80–33–157.

¹³² Pismo Irineja or evi a J. Jovanovi u od 17.7.1933, AJ 80–35–690.

Krajem 1938. godine došlo je do kona nog zaokreta u odnosima na relaciji Udruženje prijatelja – vlada – engleska propaganda. Vlada se, usled razvoja situaciji u Evropi (Anšlus i e-hoslova ka kriza) još više okrenula prema Nema koj, Britanija je iz istih razloga poja ala propagandu u Jugoslaviji, što je rezultiralo potpunim svrstavanjem Udruženja prijatelja u redove britanske propagande, i otklonom prema vladi. Ovo potvr uju i doga aji oko posete pukovnika Bridža, izaslanika Britanskog saveta, ukidanja vladine subvencije Udruženju i, posle kra eg prekida, dobijanje nove engleske subvencije. Izvor vlade ukazuje na to da su se Englezi opredelili da svoju propagandu povere Udruženju, da upravo njima daju subvenciju, te da „bezobzirno pomažu rad opozicije“, što se odnosi i na ambasadora R. Krempbela.¹³³ S druge strane, izvori Udruženja pokazuju da britanska politika u ovom pogledu nije bila jednosmerna i da se trudila da za svoje ciljeve koristi kako vladu, tako i opozicione grupe (izbegavaju i pri tome rizik da vlada zabrani delovanje organizacija koje rade za britansku propagandu). Po mišljenju J. Jovanovi a, trebalo je da Englezi posle razlaza Kluba i Udruženja podele novac koji su im do tada slali, a pošto to nisu u inili, smatrao je da oni favorizuju Klub u kojem ima i Engleza, dok su u Udruženju samo Jugosloveni.¹³⁴ Kada je Irinej or evi protestovao kod pukovnika Bridža zbog ukidanja subvencije, dobio je

¹³³ „Bridž je razgovarao uglavnom sa ljudima iz Udruženja – J. Jovanovi em, dr M. Gavrilovi em, V. Popovi em i drugima. Englezi ho e da baš ovom Udruženju povere svoju propagandu i da mu dodele deset funti za prostorije, kao i druge povremene svote. Bridžovi glavni savetnici su Vladeta Popovi i Stenbok, ruski Jevrejin, britanski državljanin, koji je konzul u Beogradu. Dogovorili su osnivanje Instituta, gde bi Vladeta Popovi bio direktor. Oni iz Kluba kažu da ne ulaze u kombinacije sa njima, pošto je to isto politi ko društvo. Treba spre iti osnivanje Instituta koji bi bio leglo antivladine propagande. Englezi bezobzirno pomažu rad opozicije, kao i ambasador Kempbel. Treba onemogu iti Vladetu Popovi a, pošto je državni inovnik – on uvek govori strancima protiv Vlade. Na ru ku u ast Bridža došli su samo iz Udruženja, a ne iz Kluba, a Irinej je glavni organizator konkordatske borbe“. (Izveštaj Gradimira Kozomari a iz agencije „Avala“ od 3.11.1938. o boravku pukovnika Bridža, AJ 37–31–230).

¹³⁴ Koncept pisma J. Jovanovi a Irineju or evi u, bez datuma, 1938, AJ 80–35–170.

odgovor da „... razmatraju na in kako da im pomognu, a da to bude prihvatljivo i za vladu“. U svakom slučaju, od početka 1939. godine Udruženje su subvencionirali Englezi, a ne vlada.¹³⁵ Mada su u Udruženju o ekivali da će posle Stojadinovi evog pada biti obnovljeni odnosi sa vladom, do toga nije došlo, pošto je o uvanje neutralnosti postalo imperativ jugoslovenske zvanične politike. Svaka saradnja vlade sa Udruženjem prijatelja prestala je, dakle, od početka Drugog svetskog rata u septembru 1939.¹³⁶

Pri upoređenju nekih parametara u delovanju mešoviten društava, može se doći do zaključaka o njihovim i u delovanju engleskog i nemačkog uticaja. Aktivnosti ovih društava bile su uglavnom iste, a broj članova približan. Finansiranje je bilo dvostruko – od države i iz inostranstva. Jedino su pred rat Udruženje prijatelja finansirali samo Englezi, što nije bio slučaj sa JND, gde je u tom smislu bio oduvan privid samostalnosti. Vreme osnivanja ovih društava pokazuje da su se u Beogradu anglofili ranije počeli da organizuju (Klub je osnovan 1924. godine) što svakako nije neuobičajeno, jer predstavlja nastavak kontakata stvorenih u ratu. Međutim, vreme osnivanja JND i Udruženja prijatelja koincidira – pripreme za osnivanje JND započele su 1929, u vezi sa privrednim planovima kruga oko fon Hasela, a dovršene su 1931, dok je Udruženje nastalo 1930. izdavanjem iz Kluba. Imaju i u vidu njegovu političku orijentaciju, i to da je ono od početka bilo na neki način nadređeno Klubu, možemo pretpostaviti da je upravo u početnim godinama šestojanuarske diktature došlo do angažovanja kako nemačke tako i engleske

¹³⁵ Prepiska Irineja i Jovanovića sa Jovanom Jovanovićem, AJ 80–35–698, 699, 704, 705, 706, 707, 711, 713.

¹³⁶ Irinej je pisao J. Jovanoviću 22.12.38. da ne zna hoće li izborni rezultat uticati na stvari u Udruženju, pominje i Klub i kaže da im „sad tamo valjda niko ne smeta“ (AJ 80–35–702, 703). 7.3.39. Irinej je pitao Jovanovića da li se može o ekivati posle promene vlade promena držanja MIP-a prema Udruženju (AJ 80–35–709). Krajem 1939. prenosi šta mu je Vladeta Popović pisao povodom svoje ostavke – dao je ostavku, s tim da sarađuje na osnivanju Instituta; rekao je da je vlada posle 6.1.1929. želela da se osnuje Udruženje, a to su hteli i Englezi i Amerikanci. Sve naše i britanske vlade su saradivale i pomagale, ali od 1.9.1939. naša vlada ne želi da sarađuje, „pa su nam i Englezi morali uzvratiti podršku“. (AJ 80–35–724, 725).

propagande u Jugoslaviji. Ovu tezu potvrđuje i datum osnivanja Katedre za engleski jezik i književnost u Beogradu – 1929. godine. U slučaju Nemačke jasno je da je reč o kontinuitetu politike prema Balkanu, koja je intenzivnije nastavljena upravo krajem dvadesetih godina, kada je Nemačka privredno oporavljena a ratno iskustvo donekle potisnuto i neprijateljstva prevaziđena. U slučaju V. Britanije postojala je ne samo želja britanskih krugova za osnivanjem mešovitog društva sa političkom pozadinom, već je to podržavala i šestojanuarska vlada. Kralju su tada bili potrebni ljudi nedvosmisleno jugoslovenskog opredeljenja, kakvi su bili oni okupljeni oko Udruženja prijatelja (kasnije, u vreme Stojadinovićeve vlade, te ličnosti su bile angažovani opozicionari). U Britaniji je krug ljudi oko Sitona-Votsona, izrazitog protivnika diktature, tada osvetlo svetlo na potrebu da deluje u jugoslovenskoj javnosti, ne toliko radi jačanja britanskog uticaja, koliko radi usmeravanja unutrašnje politike zemlje u pravcu poželjnog za njih. Moguće je da su ovde odigrale ulogu i posebne veze Dvora sa Velikom Britanijom, ali o tome nema podataka u izvorima. Broj ovih udruženja dovoljno govori o opredeljenju beogradske elite prema ratnom savezništvu, odnosno, ratnom neprijatelju – bilo je više anglofilskih udruženja, naspram samo jednog jugoslovensko-nemačkog. Sva ova udruženja bila su inicijatori osnivanja sličnih klubova po unutrašnjosti i, na neki način, njihova centrala.

Broj uglednih ličnosti u JND bio je manji je od onog u anglofilskim društvima. Pored toga, vođstvo je bilo drugačije – sa formalne strane, JND je imalo predsednika, dok su anglofili uglavnom imali upravne odbore i sekretare upravnih odbora. Neformalno, međutim, glavne ličnosti nisu bile u svakom trenutku isto što i nosioci funkcija. Dok je Stanoje Stanojević bio u pravom smislu glavna ličnost JND, do smrti 1937. godine, a njegovi naslednici zbog promenjene političke situacije nisu mogli imati značajnu ulogu, Jovan Jovanović je sve vreme bio ključni član Udruženja prijatelja, iako je njegov predsednik formalno bio Irinej Čorović, koji nije ni živio u Beogradu. Vladeta Popović takođe nije stalno bio na funkcijama u ovim društvima, ali je uvek bio najznačajnija ličnost britanske propagande.

Politicizacija JND je bila postepena, kao što je i nemački politički uticaj u Jugoslaviji postepeno napredovao, sa vrlo slabim političkim pozicijama posle rata, da bi krajem tridesetih godina dostigao vrhunac. U početku je Društvo delovalo isključivo na privrednom i kulturnom planu, a pred rat se našlo pod potpunom kontrolom nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Kako je britanski politički uticaj imao ogroman značaj za spoljnopolitički položaj Kraljevine SHS/Jugoslavije u okviru versajskog sistema, od njenog nastanka, tako su i anglofilci od početka bili politizovani, što posebno važi za Udruženje prijatelja. U njihovim redovima bili su eksponirani članovi i vođe opozicionih stranaka, a takvih nije bilo u JND. Vladini ljudi bili su, međutim, na obe strane. Ljudi ne veze anglofila sa organizacijama u Engleskoj bile su intenzivne. JND je održavalo veze sa istoimenim društvom u Frankfurtu na Majni, pod vodstvom Hermana Vendela, takođe preko ljudi koji ih veza izmeđuje i Stanoja Stanojevića. Međutim, kada je pred rat delovanje JND stavljeno pod potpunu kontrolu, nije bilo više takvih veza. Beogradska elita je u ogromnoj većini bila protiv nacističkog režima. Mešovito društvo u Berlinu je stvoreno 1939. upravo zbog nedostatka poverenja Nemaca u beogradsko društvo.

Kultura kao sredstvo rata: instituti za kulturnu propagandu

Posle izbijanja Drugog svetskog rata u septembru 1939. postavio je nove zadatke za propagandu zarađenih strana u neutralnim državama. Sve vrste kulturnih kontakata morale su biti stavljenе pod strogi nadzor, pa se tako pribeglo centralizaciji kulturne i propagandne delatnosti. U tu svrhu u Beogradu su zarađene države formirale institute: nemački, italijanski i britanski (dok je francuski tada postojao već nekoliko godina).¹³⁷

Nemački naučni institut je osnovan 1940. pod predsedništvom Gerharta Gezemana, slaviste i profesora Univerziteta

¹³⁷ M. Milojević, *n. d.*, 34–36.

u Pragu. Sekretar je bio Alojz Šmaus (Alois Schmauss), lektor na Filološkom fakultetu u Beogradu, veoma zaslužan za nemačko-srpsku kulturnu saradnju. Njegovo osnivanje značilo je potpuno stavljanje rada jugoslovensko-nemačkih društava u zemlji i celokupne kulturne saradnje, pod kontrolu nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Delegacija Ministarstva je u decembru 1939. posetila sve gradove u Jugoslaviji u kojima su takva društva postojala, radi pripremanja terena za stvaranje „Kulturinstituta“, ime bi se rad jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu, kao centrale svih sličnih društava u zemlji, stavio pod stvarno vodstvo Instituta (u saglasnosti sa planovima generalnog konzula Nojhauzena). Međutim, bilo je predviđeno da to ne bude suviše vidljivo, već da društvo istupa u javnost kao nezavisno. U izveštaju koji je delegacija podnela Ministarstvu, navodi se da „ne bi trebalo da izgleda kako Jugosloveni nisu naši ravnopravni partneri“. Takođe, predviđeno je da se preko Nemačkog naučnog instituta vrši političko-propagandni uticaj na lokalne društva.¹³⁸ Tokom 1940. godine to je bila jedina institucija koja je organizovala predavanja, koncerte, književne večeri i druge manifestacije Nemaca u Beogradu. Te aktivnosti su se uglavnom odvijale u seriji kroz više gradova Jugoslavije, uključujući i uvek nemačke naseobine u Vojvodini. Nemački naučni institut je imao posebnu ediciju, „Schriften des Deutschen Wissenschaftlichen Instituts“ (Spisi Nemačkog naučnog instituta), u kojoj su izlazile stručne knjige i rasprave iz oblasti nemačke i srpske filologije i etnologije, sve do 1944. godine.¹³⁹ U okolnostima Drugog svetskog rata kada je Jugoslavija pokušavala da zadrži neutralnost, dok su zarađene strane intenzivirale svoju propagandu na našem terenu, jugoslovenske vlasti su se trudile da koliko je moguće suzbiju nastojanja Nemaca da privuku zemlju suviše u svoju sferu i time ugrozi njen, teško održiv, neutralni položaj, a da sa druge

¹³⁸ Izveštaj „prezidijuma“ Ministarstva spoljnih poslova iz decembra 1939, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103373, 015–016.

¹³⁹ Sačinjavane su samo publikacije od 1941. do 1944, u izdanju Verlags- und Vertriebs- A. G. Suedost, štampane u Deutsche Druckerei „Prosveta“. Dela Šmausa, Svetislava Stefanovića, Ladislava Vajferta, Henrika Barića, Miloša Trivunca, Branka Miletića i dr.

strane ne izazovu gnev moćnog suseda. Tako su, s jedne strane, Radio Beograd i Muzička akademija učestvovali u organizaciji serije koncerata Gudačkog trija iz Minhena u novembru i decembru 1940, zajedno sa Nemačkim naučnim institutom, dok su, s druge strane, povodom održavanja serije koncerata Drezdečkog gudačkog kvarteta u martu i aprilu iste godine, Ministarstva unutrašnjih i spoljnih poslova dala negativno mišljenje „s obzirom na današnje prilike“. Održavanje koncerata jugoslovenske vlasti ipak nisu sprečile, ali su zato pratile koje su se ličnosti nalazile u publici na koncertima u Skoplju i Sarajevu.¹⁴⁰

Anglofilska delatnost u Beogradu kulminirala je stvaranjem Jugoslovensko-britanskog instituta, juna 1940. godine. Potreba za centralizacijom britanske propagande u zemlji stvorena je posle rešavanja krize i obrta u odnosu V. Britanije prema silama Osovine, kada su u njenom političkom životu preovladale snage opredeljene za odlučnu obranu. U tom svetlu, porastao je neveliki značaj Balkana za britanske strateške interese, pa je tako došlo i do stvaranja britanskog instituta u Beogradu. Već na jesen 1938, o igledno povodom rešavanja krize, britanska strana je preduzela ovu inicijativu – pukovnik Bridž, izaslanik Britanskog saveta, u razgovoru sa članovima Udruženja prijatelja dogovorio je osnivanje Instituta, čiji direktor je trebalo da bude Vladeta Popović.¹⁴¹ Ozbiljni planovi u ovom smislu pojavili su se već početkom 1939. godine u Klubu i Udruženju prijatelja, naravno, inicirani iz Londona u sadejstvu sa Britanskim savetom kao centrom kulturne propagande. Savet je trebalo da uplati za ovu ustanovu više od 100,000 funti. U Londonu je tako rečeno da lord Lojd, kao upravnik Saveta, i tada direktor „Travel & Industrial Association of Great Britain“, pridruži i Institut ovoj ustanovi, kao posebnu sekciju, u skladu sa sveobuhvatnim naporima da se centralizuju sve vrste propagande.¹⁴² U Klubu su, januara 1939, tim povodom o eki-

¹⁴⁰ Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarstvu prosvete 22.3.1940. AJ 66–374–610.

¹⁴¹ Izveštaj G. Kozomarića vladi o poseti pukovnika Bridža, 3.11.1938, AJ 37–31–230.

¹⁴² *Belgrade May Now Have Its British Institute*, SSH 21/1939, vol. VII, 1–16. januar, 1.

vali dolazak specijalnog izaslanika Britanskog saveta, K. R. Džonstona, sledećeg meseca.¹⁴³ Po njegovom odlasku, u martu je uprava Kluba sastavila nacrt za osnivanje Instituta – podizanje zgrade trebalo je da finansira Britanski savet, sa 2 miliona dinara.¹⁴⁴ Tada je i održana konferencija svih anglofilskih društava u Jugoslaviji, na kojoj je odlučeno da se pristupi osnivanju. Ipak, pripreme su poverene Udruženju prijatelja, a ne Klubu, budući da su engleske obaveštajne službe imale razvijene veze sa rukovodstvom ove organizacije – Udruženje je trebalo da formira privremeni Odbor za saradnju koji bi delovao do osnivanja Instituta.¹⁴⁵ Sednica osnivačkog odbora održana je 1. juna 1940. Institut je bio smešten u Knez Mihailovoj 6/I. Mada je Vladeta Popović bio predviđen za direktora, Britanci ipak nisu bili spremni da u uslovima rata poveru stvaranje Instituta Jugoslovenu, bez obzira na njegovu proverenu lojalnost. V. d. direktora postao je Dejvid Šilan (David Shillan) iz Britanskog saveta, koji je, međutim, istog dana molio Ministarski savet da odobri imenovanje V. Popovića u Upravnom odboru. Po statutu Instituta jedan član Upravnog odbora trebalo je da bude imenovan uz saglasnost Ministarstva prosvete, sa kojim je u saradnji i izrađen Statut. Ovo je odobreno 12. juna 1940, tako da je Vladeta Popović ostao jedan od vodećih ljudi britanske propagande i po izbijanju rata.¹⁴⁶ Od delatnosti Instituta poznato je samo da je postao glavni organizator kurseva engleskog jezika i književnosti (kurseve jezika Institut je potpuno preuzeo od Kluba, a organizovao je i letnji kurs jezika u Sarajevu 25. jula – 15. avgusta 1940),¹⁴⁷ i da je priredio jedan

¹⁴³ Izveštaj M. Stojovića, AJ 38–73–197.

¹⁴⁴ AJ 38–73–197.

¹⁴⁵ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 31.5.1939, AJ 342. Pošto je vlada bila nesklona opoziciono angažovanom Udruženju prijatelja, poslat je izveštaj CPB-a Ivanu Subotiću, poslaniku u Londonu, 10.6.1939, u kojem se kaže da je za jesen 1939. predviđeno otvaranje Instituta, pod pokroviteljstvom Kluba, a ne Udruženja prijatelja, za šta je Britanski savet odvojio sredstva (AJ 38–35–82).

¹⁴⁶ AJ 66–421–689.

¹⁴⁷ M. Milojević, *n. d.*, 23–24; Izveštaj Dejvida Šilana septembra 1940. prof. Radivojeviću u Ministarstvu prosvete o letnjem kursu engleskog jezika i kulture u Sarajevu 25. jula – 15. avgusta, AJ 66–446–703.

skup posvećen nedavno pre toga preminulom lordu Lojdu, ranijem predsedniku Britanskog saveta. Indikativno je da je jugoslovensku vladu na ovom skupu predstavljao samo jedan predstavnik Ministarstva inostranih poslova, uvajajući strogo formu neutralnosti u ratu, dok su predstavnici javnog života prisustvovali u znatno većem broju, što s druge strane pokazuje raspoloženje beogradske intelektualne javnosti u tom trenutku.¹⁴⁸

Oba ova instituta osnovana su, dakle, iste godine, u početnoj fazi Drugog svetskog rata i imala su isti cilj – da budu centar za rukovođenje kulturnom propagandom i da stave pod kontrolu rad mešovityh društava. Ova druga stavka došla je mnogo više do izražaja na nemačkoj strani, koja je imala potrebe da vrši propagandni uticaj na beogradsku elitu, u velikoj većini antifašistički orijentisanu. Britanski institut je bio takođe zadužen za usmeravanje i koordinaciju rada udruženja, ali je to zapravo bio samo nastavak istih veza beogradskih društava sa Britanskim savetom. Dok je nemački institut preuzeo kompletnu organizaciju svih aktivnosti na kulturnoj saradnji, britanski institut je bio „vođstvo u senci“ – društva su radila isto kao i ranije, s tim što je institut preuzeo samo organizovanje kurseva jezika. Nemci su prvi put u slučaju ovog instituta pošli da u propagandnoj delatnosti koriste periodiku u Beogradu, (ako se naravno izuzme nemačka štampa u Vojvodini) – pokrenuli su ediciju naučnih radova, dok se britanski institut nije ovim bavio – ova aktivnost postojala je od ranije i izdavanje listova i časopisa obavljala su udruženja. U načinu rukovođenja ovim institutima takođe postoji razlika. Dok je britanski institut vodio Englez, čovek iz Britanskog saveta, pri čemu je jedan član uprave bio Jugosloven iz Beograda (Vladeta Popović), u nemačkom institutu nije bilo mesta za domaće i kadar. Gezeman i Šmaus su, mada Nemci, živeli u Beogradu, imali su tesne veze sa beogradskom sredinom i kao takvi bili pogodni za vršenje ove funkcije. U oba slučaja se nije želelo da se posao prepusti Jugoslovenima, pri čemu postaje još jasnija uloga

¹⁴⁸ Međutim u govornicima na ovom skupu bio je i Dragan Milićević, ubijen u Gestapou 1942, zbog obaveštajnog rada za Britance (M. Milojević, *n. d.*, 34–36).

Vladete Popovića, kao i ovekada od najvišeg poverenja engleske strane. Odnos vlasti prema aktivnostima ovih instituta bio je u oba slučaja podjednako oprezan, da bi se oboje uvala politika neutralnosti u godinama 1939–1941.

Britanske i anglofilske karitativne, verske i kulturno-propagandne organizacije

Britanske, mešovite i anglofilske organizacije u Beogradu predstavljale su složenu mrežu. U odnosu na nemačke i „germanofilske“ organizacije, one su bile brojnije, a širi je i vremenski raspon u kojem su nastajale i delovale. Mogu se posmatrati kao dve različite, ali međusobno povezane grupe. Jednu od njih su činile organizacije o kojima je do sada bilo reči: Klub, Udruženje prijatelja, Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, Jugoslovensko-britanski institut, Britanski savet i Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu. Tu su spadala i lokalna udruženja za negovanje posebnih veza sa Velikom Britanijom (Udruženje bivših studenata u Velikoj Britaniji, Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti), o kojima će kasnije biti reči. Organizacije iz ove grupe su nastale posle 1918. godine. Sa izuzetkom Englesko-jugoslovenskog društva, nisu poticale ni od jedne organizacije koja je nastala tokom rata, mada su poznanstva među ljudima koji su ih stvarali stvorena upravo tada. One su se bavile uglavnom britanskom propagandom – neke samo kulturnom, a neke i političkom. Sve njih je povezivalo zajedničko školovanje njihovih članova u Engleskoj. Oni su, dakle, činili tzv. old boy network – mreže ljudi na uticajnim mestima povezanih poznanstvom sa studijama.

Druga grupa je starija po vremenu nastanka, a čine je organizacije i institucije koje su Britanci stvorili za vreme rata i neposredno posle njega. Njihova delatnost je bila isključivo dobrotvorni rad i obrazovanje, a posle rata su trajale uz podršku i patronat države, posebno Dvora, kao i istaknutih beogradskih anglofila. Organizacije nastale u Prvom svetskom ratu bile su uglavnom stvorene u karitativne svrhe – da se medicinski i ma-

terijalno pomognu srpske žrtve rata. Pošto je među njima bilo i mnogo dece bez roditelja, moralo se povesti računa i o njihovom školovanju, tako da su one obavljale dvostruki zadatak, brinu i o opstanku, zdravlju i obrazovanju svojih pitomaca. Karitativne organizacije bile su: Srpski potporni fond Anglo-jugoslovensko sirotište u Nišu, Sanatorijum za tuberkuloznu decu u Sremskoj Kamenici, Bolnica škotskih žena (Scottish Women's Hospital) i Društvo srpskog crvenog krsta (Serbian Red Cross).

Srpski potporni fond (Serbian Relief Fund, SRF) bio je jedna od najvažnijih ustanova za pomoć postradalim Srbima. Osnovan je 23. septembra 1914. na inicijativu Siton-Votsona i ser Artura Evansa. Pokrovitelj fonda je bila kraljica, a predsednik londonski biskup. Fond je tokom rata opremio i poslao u Srbiju pet kompletnih bolnica, i zbrinuo 360 dece, kojima je obezbedio srednjoškolske profesore i sveštenike, radi učenja maternjeg jezika i književnosti.¹⁴⁹ Kao i Bolnica škotskih žena, koju su vodile dr Elsi Inglis (Elsie Inglis) i leđi Pedžet (Paget), organizovao je bolničke misije u Srbiji, i pomogao velikom broju srpske ratne siročadi da prežive. Kontakti engleskih zdravstvenih radnika sa Srbijom i njenim stanovništvom, koji su prvi put uspostavljeni za vreme Prvog svetskog rata, bili su značajan podsticaj daljim vezama između dva naroda. Srpski potporni fond su vodili ser Edvard Bojl (Edward Boyle) iz Balkanskog komiteta kao počasni blagajnik, njegova supruga, Gertruda Kerington-Vajld, leđi Grogan i supruga Siton-Votsona. Sa srpske strane u predsedništvu je bila Amerikanka Mejbel (Mabel) Grujić, supruga srpskog poslanika u Londonu, Slavka Grujića.¹⁵⁰ Stub ove organizacije bio je R. V. Siton-Votson.¹⁵¹

Od novca Bolnice škotskih žena sagrađena je Memorijalna bolnica „Dr Elsi Inglis“ na Dedinju 1928. godine, koja je

¹⁴⁹ U. O. Fejić, *n. r.*, 191–202.

¹⁵⁰ M. Milojević, *n. d.*, London 1944, 17–18, 40,44.

¹⁵¹ Siton-Votson se žalio J. Jovanoviću da je Društvo srpskog crvenog krsta svojim spletkama kod princa regenta i u Forin ofisu pokušalo da se istakne kao jedina srbofilska organizacija, na račun S. R. F. Želi da o tome diskutuje sa njim i sa dr. Jovanovićem. (Pismo S. Votsona J. Jovanoviću od 19.11.1919, AJ 80–39–305).

sve ano otvorena 1. januara 1930, pod patronatom kraljice Marije. Bolnica je bila vlasništvo Jugoslovenskog društva žena doktora, čiji je predsednik bila dr Vera Jovanović, a bolnicu su vodile dr Vučković i dr Ana Brkić-Milijanović. Glavni donator bila je leđi Kaudri (Cowdray), čija je smrt 1932. stvorila velike finansijske probleme. Ipak, ova ustanova je uspela da opstane tako što je iznajmila prostor na deset godina Državnim železnicama, a intervencijom kraljice Marije i kneginje Olge kod Državne hipotekarne banke obustavljena je hipoteka.¹⁵²

Na inicijativu Srpskog potpornog fonda osnovano je u Nišu 1920. godine sirotište za decu iz južne Srbije, čiji su roditelji postradali u Topli kom ustanku 1917. i u pokoljima Bugara. Kada je Fond 1922. godine obustavio aktivnost, odlučeno je da ostatak novca, u iznosu od sedam miliona dinara, bude uložen u izgradnju ove ustanove. Radi priprema za otvaranje sirotišta, Mej Siton-Votson (May Seton-Watson) i Gertruda Kerington-Vajld boravile su u Beogradu i Nišu novembra 1924. godine.¹⁵³ Zgrada je podignuta na zemljištu koje je ustupio manastir Sv. Pantelejmona, a ostatak sume je bio namenjen izdržavanju ovog sirotišta, kojim je upravljao mešoviti englesko-jugoslovenski odbor. Velika svečanost otvaranja održana je 7. novembra 1926. godine, uz prisustvo kneza Pavla, kneginje Olge, Gertrude Kerington-Vajld, kao predstavnice Fonda i drugih visokih zvaničnika.¹⁵⁴ Sirotište je radilo tokom celog me ratnog perioda (maja 1940. slavilo je 20-godišnjicu rada).¹⁵⁵ G. Kerington-Vajld je još 1936. izdržavala ovo sirotište, a priloge je tada skupljao i Anglo-američko-jugoslovenski klub u Beogradu.¹⁵⁶

Sanatorijum za tuberkuloznu decu u Sremskoj Kamenici bio je takođe delo engleskih bolničkih misija. Osnovan je u

¹⁵² *Belgrade Hospital Crisis*, SSH 11/1932, 1. avgust 5; SSH, 14/1932, 16. sept, 1; *Belgrade Civic Move – 2,000,000 Debts Paid*, SSH, 15/1932, 1. oktobar, 1; *Fight to Save Inglis Hospital*, SSH 2/1937, vol. VI, 16–31. marta, 1; *Scottish Hospital Saved*, SSH 12/1937, vol. VI, 16–31. avgust, 4.

¹⁵³ R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanović u, London, 7.11.1924, *Korespondencija II*, dok. 115, 117–119.

¹⁵⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 59. izveštaja za 1926. godinu, 383.

¹⁵⁵ M. Milojević, *n. d.*, 24.

¹⁵⁶ Pismo Božidara Pepića S. Vinaveru iz CPB-a, AJ 38–73–197.

Beogradu, u Višegradskoj ulici 1919. godine, kao prva de ja bolnica u Srbiji, pod vo stvom dr Ketrin Mekfejl (Katherine Macphail), sredstvima britanske misije. Septembra 1934. preseljen je u Sremsku Kamenicu. Te godine bio je stavljen pod nadležnost Ministarstva narodnog zdravlja i socijalne politike, a zgrada u Beogradu je prodana ovom Ministarstvu. Patron je bila kraljica Marija, a novac je skupljan privatnim sredstvima, uglavnom zaslugom dr Mekfejl. To je bila specijalna bolnica za tuberkuloznu siromašnu decu – više od 170.000 dece le eno je u njoj za 20 godina postojanja, a preko 200 medicinskih sestara su u njoj prošle obuku. Ve 1939. bolnicu je kompletno finansirala država.¹⁵⁷

Društvo srpskog crvenog krsta u V. Britaniji (Serbian Red Cross Society in Great Britain) osnovano je avgusta 1914, i bilo je smešteno u prostorijama Srpskog potpornog fonda. Od 1916. bilo je stacionirano na Krfu. Glavna delatnost je bila pomo srpskim zarobljenicima i ranjenicima. Britanski lanovi nastavili su i posle Prvog svetskog rata filantropski rad u Srbiji - me u njima je bila dr E. Inglis, koja je i dalje radila u Bolnici škotskih žena. Predsednik je bio Frenk Hejstings (Frank Hastings), a potpredsednik srpski trgovac iz Londona, Pavle Mitrovi . Me u ostalim lanovima uprave bili su neki kasnije istaknuti anglofili.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Isto, 25–26. Upravnik sanatorijuma, dr Mekfejl, tražila je od Ministarstva prosvete 14.11.1933. odobrenje da aci rusko-srpske gimnazije i baletske škole g e Poljakove u estvuju na dobrotvornom koncertu na Kolarcu 8.12.1933 u korist ove bolnice (AJ 66–1271–1520); U toku 1935. Anglo-ameri ko-jugoslovenski klub u Beogradu je skupio prilog za ovu ustanovu u iznosu od 40.000 dinara (Izveštaj M. Stojovi a CPB-u, AJ 38–73–197). *The Children`s Hospital in Belgrade*, SSH 5/1932, 1. maj, 4; *Belgrade Calling*, SSH 14/1933, vol. II, 16 septembar 2; *Anglo-Yugoslav Hospital, Work of Scotswoman is 20 Years Old This Year*, SSH 2 i 3/1939, vol. VIII, april, 8.

¹⁵⁸ Me u ostalim srpskim lanovima uprave nalazili su se: predsednici su bili Jovan Jovanovi i Mihajlo Gavrilovi , kao poslanici. Potpredsednici su bili pukovnik dr Borisavljevi , Pavle Mitrovi , pukovnik dr eda or evi sa suprugom, dr uri , Bogdan Popovi , g a Gavrilovi , prof. T. or evi , prof. V. M. Suboti , Nastas Ili , g a Lozani , kapetan Jovan K. Tanovi , Don Lujo Mitrovi , poslanik Jovan Jovanovi sa suprugom. U Savetu su bili: kapetan Pavle Aleksi , Pavle Mitrovi , eda Mijatovi , pu-

Vaspitanjem i obrazovanjem srpske omladine, žena i dece bavili su su Fond srpskog poslanika, Društvo za obrazovanje srpskih žena i Englesko zabavište „ Charles Dikens“. Prve dve organizacije osnovane su u Londonu tokom rata, a zabavište u Beogradu 1919. godine.¹⁵⁹

U Beogradu su između dva svetska rata delovale dve britanske organizacije verskog karaktera: Britansko i inostrano biblijsko društvo i Hrišćanska zajednica mladih ljudi. Biblijsko društvo je bilo organizacija Anglikanske crkve, koja se bavila izdavanjem Biblije na stranim jezicima. Osnovano je 1804. godine, a do tridesetih godina 20. veka izdalo je prevode *Biblije* na oko 1.000 jezika.¹⁶⁰ U Beogradu je imalo sedište u Knez Mihailovoj 47. Predsednik društva za područje Balkana bio je Džejms Vajls (James Wiles), lektor na Katedri za engleski jezik i književnost Univerziteta u Beogradu i član odbora za izgradnju anglikanske crkve, koja je podignuta 1937. godine na Neimarju. Britansko i inostrano biblijsko društvo bavilo se u Beogradu, pored verske propagande, prikupljanjem svih vrsta publikacija za pomoć bibliotekama oštećenim u ratu, posebno Univerzitetskoj biblioteci.¹⁶¹ Društvo je u Beogradu 1936. godine izdalo *Novi zavet* u prevodu Dimitrija Stefanovića, dekana Bogoslovskog fakulteta.¹⁶²

Hrišćanska zajednica mladih ljudi imala je znatno širi opseg delovanja od Biblijskog društva. Nastala je u Londonu, 6. juna 1844. godine, kao odgovor na loše socijalne i zdravstvene uslove života posle industrijske revolucije. Osnivač Džordž Vilijams (George Williams, 1821–1905) okupio je oko ove ideje grupu radnika u tekstilnim radionicama, koji su proučavanje Biblije i molitve zamenili praktikovanjem hrišćanskih principa na ulicama Londona, u vidu društveno-korisnih delatnosti, kao i njena tela i duha putem sporta, širenja obrazovanja,

govornik G. P. Ostojić, Luka Smolaka, poslanik Mihajlo Gavrilović sa suprugom, M. D. Janić, Vladimir Jovanović, major Milan A. Jovičić, gđa Marija Jovanović. (M. Milojević, *n. d.*, 19, 52–53).

¹⁵⁹ O ovim ustanovama biće reči u jednom od narednih poglavlja.

¹⁶⁰ *Javnost*, 39/1937, 25. septembar, 731.

¹⁶¹ U. O. Fejić, *n. r.*, 200.

¹⁶² SSH, 20/1932, 16. decembar; SSH, 19/1932, 1. decembar, 1; AJ 66–140–413.

brige o nezaposlenima i svim marginalnim društvenim grupama. Po poreklu evangelisti ka, ova organizacija je bila otvorena za pripadnike svih religija, uključujući i ateiste.¹⁶³ Biskup Anglikanske crkve u Jugoslaviji, Persi Siters (Percy Siters), vodio je od 1924. godine ovu organizaciju na teritoriji celog Balkana, u svojstvu savetnika.¹⁶⁴ Prvi kontakt Srba sa Hrišanskom zajednicom mladih ljudi dogodio se tokom Prvog svetkog rata, kada je tadašnji student, a kasnije doktor bogoslovi je u Beogradu, izvesni Georgijevi , bio sekretar ove organizacije u SAD, koja je preko svog ogranka u Švajcarskoj brinula o Srpskom potpornom fondu. Više uglednih Beograna bilo je povezano sa njenim radom. Kao dobrovoljne sekretarice, za Hrišansku zajednicu mladih ljudi radile su u SAD sestre Petrovi , od kojih je najmlađa kasnije bila udata za Iliju Šumenkovića, poslanika u Ankari, i Slavka Gerasimovića, nekadašnji član srpskog poslanstva u Londonu, oženjen Škotlanćankom, otac pukovnika Milana Jovića i Lene Jovića, takođe poznatih u beogradskim anglofilskim krugovima.¹⁶⁶ Kada je on 1933. godine umro, na funkciji predsednika nasledio ga je Vasa Lazarević, prvi potpredsednik beogradske opštine i potpredsednik Auto-kluba. On je još 1909. u Londonu proučavao organizaciju Skotland jarda, a u Solunu je od 1916. do 1918. sarađivao sa engleskim misijama na pomoć srpskim izbeglicama. Bio je nosilac odlikovanja Crvenog krsta Velike Britanije.¹⁶⁷ Otvorenost ove organizacije za sve religije i uverenja pokazala se i na primeru Jaše Davida i Vladimira Dedijera koji su, iako je jedan od njih bio Jevrejin, a drugi komunist, bili njeni vrlo aktivni članovi.¹⁶⁸

¹⁶³ *A Brief History of the YMCA Movement* (<http://www.ymca.int>).

¹⁶⁴ *A Film of Yugoslavia*, SSH 3/1934, vol. III, 2. april, 3; Dimitrije M. Knežev, *Beograd naše mladosti 1918–1941*, Beograd 2001, 26.

¹⁶⁵ *U. S. Aids Yugoslavia*, SSH, 19/1934, vol. III, 1. decembar, 5.

¹⁶⁶ *The Late Mr A. Jovicic*, SSH, 5/1933, vol. II, 2. oktobar, 5.

¹⁶⁷ *How We Are Building the New Belgrade*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 3.

¹⁶⁸ D. M. Knežev, *n. d.*, 26.

UMETNOST, SVAKODNEVNI ŽIVOT I KOMUNIKACIJE

Uticao novih umetni kih stilova

U srpskoj umetnosti me uratnog perioda paralelno su de-
lovali sledbenici razli itih pravaca. Dijapazon uzora naše umet-
nosti prostirao se od zapadne Evrope, sa centrom u Parizu, (knji-
ževni nadrealizam, impresionizam u slikarstvu i muzici), preko
srednjoevropskih centara (ekspresionizam u književnosti, mu-
zici i slikarstvu), sve do Moskve (socijalna umetnost i novi re-
alizam).¹ Osim injenice da su neki naši pesnici po etkom
dvadesetih godina bili pod uticajem slobodnog stiha ameri -
kog pesnika Volta Vitmana, anglosaksonski uticao na umetni -
ke stilove kod nas u to vreme skoro da uopšte nije postojao.²

Kada je re o nema kom uticaju, najvažniji pravac je bio
ekspresionizam. Ovaj umetni ki pokret se pojavio u Nema koj
1905,³ a vrhunac je dostigao u tre oj deceniji 20. veka. Ispoljio

¹ Katarina Tomaševi , *Srpska muzika na raskrš u istoka i zapada? O dijalogu tradicionalnog i modernog u srpskoj muzici izme u dva svetska rata*, disertacija u rukopisu, 136; Lazar Trifunovi , *Srpsko slikarstvo*, 265.

² Vladimir Živan evi , *Od vidinskog poljan eta do „Helikona“ u „Moskvi“*, u: Beograd u se anjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983, 129–181, 155.

³ Jezgro pokreta u Nema koj je bila grupa „Most“ (Die Bruecke), osnovana 1905. Nju su inili Ludvig Kirhner, Erih Hekel i Karl Šmit Roltuf, a priklju ili su se i Emil Nolde, Maks Pehštajn i još oko deset ljudi. Iš-
li su na duge ekspedicije u egzoti ne krajeve, u potrazi za prvobitnim nago-
nom, prou avali staru germansku umetnost, mitove i religiju kako bi otkrili
praizvore. Verovali su da je savremen ovek izgubio vezu sa prirodom, a
njegova ose anja su otupela i instinkti zakrčljali. Urbani život je za njih bio
prokletstvo, a njegovo nali je, pad morala i beda. Izražavaju vapaj i krik
usamljenog i nemo nog oveka. (L. Trifunovi , *Slikarski pravci 20. veka*,
47–48). Druga ekspresionisti ka grupa u Nema koj bila je „Plavi jaha “
(Der Blaue Reiter), koju su u Minhenu osnovali 1911. Kandinski, Mark,
Kubin i Gabrijela Minter. Tada su napustili Novo udruženje minhenskih
umetnika. Nazvani su po almanahu koji su pripremali Kandinski i Mark.

se u slikarstvu, muzici i književnosti. Njegove karakteristike su subjektivno ose anje prirode i kosmosa, zapostavljanje objektivnog i težnja ka otkrivanju nagonskih sila u ovek, kao suprotnost impresionizmu. Teži izražavanju unutrašnjeg života, doživljaja, instinkta, povratku slobodi izvan civilizacije. Akcent se pomera sa forme na suštinu i na psihološku sadržinu. Umetnik je zainteresovan za ljudsku sudbinu i društvene probleme. Pokret je bio izrazito antitradicionalan i okrenut budućnosti. Pojavio se u severnoj i centralnoj Evropi i izražavao germanski, nordijski i slovenski duh. Za slikare ekspresioniste boja je bila osnovno izražajno sredstvo i predstavljala je simbol, dok je kod književnika došlo do stapanja poezije i proze, a kosmopolitizam je postao više lirski doživljaj sveta nego filozofski stav.⁴ Hitlerov režim je progonio ovu umetnost i njene predstavnike. Umetnička škola Bauhaus je zatvorena, a njeni predavaoci i Gropijus, Kandinski i Klee su napustili Nemačku. Ernestu Noldeu je bilo zabranjeno da slika i da se javno pojavljuje. U Minhenu je 1937. priređena izložba ekspresionista „Izopa umetnost“, a njihove slike su spaljivane zajedno sa knjigama.⁵

Na umetnike koje avangardni pravci šire svoj uticaj mogu biti dvojaki. Opšta socijalna klima može na više mesta izazvati sličan umetnički odgovor, ali je moguće i da nosioci mlade avangarde boravkom na izvoru budu zahvaćeni nekim avangardnim pokretom.⁶ Posle Prvog svetskog rata u našoj umetnosti su, upravo pod uticajem ekspresionizma, nastupile nove kontroverze. Pored starog sukoba tradicionalnog i modernog,

Njima su prišli još Make, Bloch, Šenberg, Javljenki, Klee i neki stranci, kao Pikaso, Braque, Deren, Goncharova, Maljevič. Oni su svesno želeli da se izoluju od javnog života. Izmeću „Mosta“ i „Plavog jaha“ bilo je sličnosti ali i razlika. Grupa „Plavi jaha“ htela je još više, da podstakne svet na reakciju, više su bili zaokupljeni apstrakcijom. Imali su na umu da priroda stvara forme u svoje svrhe, cilj je bio da „probude radost“. Za njih, umetnost je bila metafizika. Paul Klee se donekle izdvajao i stvorio vrlo samosvojan izraz. (L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 49–51).

⁴ K. Tomašević *n. d.*, 195–196; Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd 1987, 235–237; L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 42–43, 46–47, 51.

⁵ L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 51–52.

⁶ K. Tomašević *n. d.*, 251–252.

etni kog i evropskog, sada se u okviru srpske evropske tradicije pojavila nova podela na pristalice tradicionalnog evropskog duha, uglavnom stare francuske škole, koje je pre rata predstavljao Skerlić, a posle Bogdan Popović i pristalice brojnih novih pravaca, na pozicijama ekspresionizma: zenitista, hipnista, dadaista i, tridesetih godina, nadrealista. Starija generacija kompozitora još uvek je odražavala stari sukob nacionalnog i evropskog: elementi starog i novog приметni su u muzici Slavenskog, Konjovića, Hristića i Milojevića, sa evropskim uticajima iz različitih izvora. Već tridesetih godina u muzici je zavladao internacionalna struja. Članovi „praške grupe“ mladih kompozitora u vreme svog boravka u Pragu potpuno su napustili nacionalni stil. Nisu se interesovali za folklor ni za crkvenu muziku a iz Praga su doneli samo instrumentalne radove, što je sve potpuno suprotno srpskoj muzičkoj tradiciji. Popunjavali su žanrovske praznine u polju kamerne i simfonijske muzike.⁷ Kao glasnik novog doba, *Lirika Itake* Crnjanskog, sa subjektivnim doživljajem prirode i kosmosa, stajala je nasuprot kartezijanske i Dositejeve tradicije starih „Evropejaca“, koji su zastupali klasičnu estetiku, racionalizam i realizam. Crnjanski je u „Objašnjenju Sumatre“ pisao da su duh i položaj poezije posle rata i posle Skerlića novi: pale su ideje, forme i kanoni, došle su nove misli, zakoni, novi morali, nastupio je prekid sa tradicijom i gleda se ka budućnosti. Slobodni stih je posledica novih sadržaja.⁸ Ekspresionisti su se najbolje izražavali u granitnim formama. Radi promovisanja avangardnih pokreta, beogradski pisci, slikari i muzičari oformili su 1919. „Grupu umetnika“, koju je povezivalo jedino uverenje da stoje pred novim vremenom i potraga za novim umetničkim izrazom.⁹ S druge strane, Bogdan Popović je osuđivao na in na koji su mladi

⁷ Konjović je imao impresionističko-ekspresionistički pravac, Hristić ekspresionizam latinske škole, a bio je naklonjen i Rihardu Štrausu, dok je Milojević tražio sintezu evropske tehnike i nacionalne stilizacije (Dr Miloje Milojević, *Moderna muzika kod Jugoslovena*, SKG knj. 47, 1.3.1936, 349–356); K. Tomašević *n. d.*, 265.

⁸ M. Crnjanski, *Itaka i komentari*, Prosveta 1959, 175–178; K. Tomašević *n. d.*, 174, 175.

⁹ K. Tomašević *n. d.*, 132, 133.

stvaraoci preuzimali strane uzore, posebno okretanje egzotičnim kulturama. Po njemu, ekspresionizam je bio poguban po nacionalnu umetnost. Tradicionalni muzičari tako e nisu prihvatili nove pravce u muzici, Šenberga, Hindemita i Habu.¹⁰ U muzici, Miloje Milojević je, iako otvoren za različite uticaje i zastupnik slovenofilskih ideja, bio pravi predstavnik evropske estetike Bogdana Popovića.¹¹

Uopšte, može se tvrditi da je kod nas ekspresionizam nastao pod nemačkim uticajem, kao što je nadrealizam bio pod francuskim.¹² Međutim, putevi uticaja u umetnosti nikada nisu tako jednoznačni. Kada je reč o slikarstvu i književnosti, ekspresionizam nije došao „pravim putem“. S jedne strane, postoji shvatanje da srpski ekspresionizam nije proizašao ni iz jednog direktnog izvora u slikarstvu (Plavi jahač, bečki krug oko Kokoške), već da ima korene u Van Gogu, Vlamenku, Kokoški, Rouou i da su slikari školovani u srednjoj Evropi kasnije prestilizovali svoj ekspresionistički izraz u Parizu. Tako je, zapravo, u ovom slučaju reč o francuskom uticaju, tj. o posrednom prenosu nemačkog uticaja.¹³ S druge strane, tzv. novi realizam u srpskom slikarstvu, pod uticajem nemačkog ekspresionizma, zapravo je odraz starijeg, Sezanovog uticaja, koji se kod nas razvio u dva pravca: prema kubistima i Apolineru i prema apstrakciji i nemačkom ekspresionizmu.¹⁴ Tako bi, iako posredno i ovde suštinski vladao francuski uzor. Međutim, odakle god da je stigao, ekspresionizam je u srpskom slikarstvu bio dominantan, manje tokom dvadesetih godina, a više u sledećoj deceniji, kada je potpuno preovladao subjektivizam kao ideal epohe, dok je boja u slikarstvu postala glavno izražajno sredstvo.¹⁵ Ekspresionizam je i u književnost došao sa dve strane: Stanislav Vinaver, Rastko Petrović i Svetomir Nastasijević prihvatili su ga posredstvom Bretona i Apolineru, dok su pisci poreklom iz Vojvodine

¹⁰ Isto, 182.

¹¹ Isto, 38–39.

¹² Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, 172.

¹³ Isto, 170.

¹⁴ L. Trifunović, *Srpsko slikarstvo...*, 265.

¹⁵ Isto, 265–266.

bili pod direktnim uticajem srednjoevropskog, pre svega nema kog ekspresionizma.¹⁶ Vinaverov *Manifest ekspresionističke škole*, me utim, direktno je pravljen po ugledu na Edšmitov *Ekspresionizam u pesništvu* iz 1918. i podražavao je sli ne proglose u Nema koj.¹⁷ Me utim, u muzici je ekspresionizam stigao u Beograd pravim putem iz srednje Evrope. Naši praški a- ci nisu ništa primili od tekovina francuskog impresionizma i postdebisijevske epohe, niti od folklornih sinteza Bartoka, Stravinskog i Prokofjeva. Ovde je re o apsolutnom uticaju Be a, pošto je Prag bio otvoren ka svemu što je u umetnosti odatle dolazilo. U fazi u enja, naši mladi kompozitori u Pragu (Ljubica Mari , Dragutin oli , Vojislav Vu kovi , Stanojlo Raji i , Mihovil Logar i Predrag Miloševi) bili su usmereni isklju ivo ka nema koj muzi kog tradiciji i ekspresionizmu. U osnovi njihovog stila leži stil Nove be ke škole, Šenbergove dodekafonije, polutonski sistem Alojza Habe, hindemitovski koncept strukture i atonalnost. Oni su bili avangarda srpske muzike i posrednik izme u Be a i Beograda u prenošenju novih tendencija. Me utim, pošto su bili van zemlje, to je bila paralelna stilska struja bez dodirnih ta aka sa dominantnim nacionalnim stilom. Mnoga njihova dela ostala su neizvedena, ili su izvedena samo u inostranstvu.¹⁸

Naj vrš e veze sa drugim sredinama i umetni kim pravcima stvaraju se tokom školovanja. Svi naši zna ajni umetnici i muzi ari koji su delovali izme u dva rata, stekli su diplome u inostranstvu. Arhitekta su prestali da idu u inostranstvo posle Prvog svetskog rata. Pre toga, školovali su se u srednjoj Evropi, a deo njih za vreme rata u Parizu.¹⁹ Slikari su pre Prvog svetskog rata bili uglavnom školovani u srednjoj Evropi, naj- eš e u Minhenu, a posle rata u Parizu. Muzi ari su i pre i posle rata ve inom odlazili u srednju Evropu, ali i u druge centre, dok su posle rata naj eš e išli u Prag, kuda su ih slali njihovi u itelji, Slavenski i Milojevi . Književnici, me utim, nisu pri-

¹⁶ P. J. Markovi n. d., 171.

¹⁷ Isto.

¹⁸ K. Tomaševi n. d., 266–269.

¹⁹ P. J. Markovi n. d., 165.

mali uticaje putem školovanja, ve drugim kontaktima (boravkom, poznanstvima i itanjem drugih pisaca), dok je kod slikara primanje uticaja tako e teže razdvojiti od formalnog školovanja.²⁰ Ukupno 33 naša slikara koji su delovali izme u dva rata bili su školovani u srednjoj Evropi, a samo dvoje su bili u Engleskoj (Ana Marinkovi i Vasa Pomorišac, koji je jedno vreme boravio i u Minhenu).²¹ Pored odlaska na školovanje, naši umetnici i književnici održavali su aktivne veze sa nema kim kolegama i uzorima. Izme u nema kih ekspresionista i njihovih književnih savremenika i vršnjaka u Jugoslaviji vladali su dobri odnosi, posebno u vreme Vajmarske republike. U našim književnim asopisima tada je bilo mnogo priloga o nema koj starijoj i savremenoj književnosti.²² Srpska književnost je u ovoj epohi dospela u centar pažnje evropske javnosti. Tako je Ljubiša Mici našao veliki broj stranih saradnika za svoj asopis *Zenit* i izdavao ga je i na stranim jezicima. Tridesetih godina *Nova literatura* je imala impresivne veze sa levi arskom inteligencijom Evrope. Oni su upoznavali javnost sa piscima internacionalistima, koji su se bavili socijalnim pitanjima, a to su pre svega bili nema ki pisci. Imali su 35 lanova redakcije me u kojima su bili Ajnštajn, Barbis, Ejzenštajn, Gorki, Georg Gros, A. Kolontaj, Kete Kolvic, E. Kiš, Kurt Kersten, Piskator, Epton Sinkler.²³ Beogradska Grupa arhitekata modernog pravca sara ivala je sa Vernerom Marhom, projektantom Olimpijskog stadiona u Berlinu, koji je bio njihov savetnik. On je pripremio projekat Novog Beograda, pa je i posle Drugog svetskog rata pozivan radi toga u Jugoslaviju.²⁴

U delima naših umetnika tog vremena nema ki uzori nisu bez zna aja. Veliki zamah urbanizacije doveo je u Beograd pre svih nema ke arhitekate, koji su dali srednjoevropski pe at arhi-

²⁰ K. Tomaševi *n. d.*, 147; P. J. Markovi , 165–166.

²¹ L. Trifunovi , *n. d.*

²² Strahinja Kostić , *Deutsch-jugoslawische literarische Wechselbeziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Predavanje održano 14.2.1968 na poziv Rheinisch-Westfaelischen Auslandsgesellschaft u Fritz-Henssler-Haus. Objavljeno u: *Dortmunder Vortraege*, heft 93, 15.

²³ P. J. Markovi *n. d.*, 171, 172.

²⁴ D. M. Knežev, *n. d.*, 220.

tekturi.²⁵ Tehnički fakultet arhitekata Tanazovića i Nestorovića rađen je po ugledu na Visoku tehničku školu u Šarlotenburgu.²⁶ U vreme Trećeg rajha Nemačka je težila da i u arhitekturi nametne svoje tadašnje vrednosti. Tako se monumentalizam kao pravac u Beogradu ogleda u zgradama Igumanove palate i Prizada (zgrada u kojoj se danas nalazi agencija Tanjug).²⁷ Moderno srpsko slikarstvo se razvilo pod uticajem nemačkog ekspresionizma na prelazu veka, u vreme studija Nadežde Petrović, Riste i Bete Vukanović i Branka Popovića.²⁸ Rista Vukanović i njegova supruga Beta, poreklom Nemica, preuzeli su 1900. prvu slikarsku školu, koju je od osnivanja, 1895. godine, vodio Kirilo Kutlik. Škola je kasnije prešla u državnu Umetničko-zanatsku, a zatim u Državnu umetničku školu, koja je bila jedina takva škola u Srbiji. Beta Vukanović je pre Prvog svetskog rata vodila žensko odeljenje ove škole, iz koje je regrutovan kadar nastavnica slikanja u beogradskim ženskim gimnazijama tridesetih godina. Kada je 1937. u Beogradu osnovana Likovna akademija, ona je predstavljala stariju generaciju profesora, umetnika školovanih u Minhenu na prelazu veka. Njen pedagoški rad je mnogo doprineo širenju uticaja minhenske škole.²⁹

Srpski slikari nisu stvarali nove pravce i pokrete, već su samo izvršili izbor svojih uzora, koji su zato utoliko značajniji za istoriju srpske likovne umetnosti.³⁰ Slike te, prve generacije, uglavnom sadrže istorijsku i patriotsku tematiku. Minhenske slike je izmeću ratova okupljalo udruženje „Lada“, osnovano 1904, koje je negovalo tradicionalan izraz.³¹ Izmeću dva rata u našem slikarstvu najviše je bio uticaj Francuza, Andre Lota i Sezana.³² Neki su, međutim, bili pod uticajem secesije, kao Milena Pavlović-Barili i Leon Koen, dok su mladi, posleratni slikari, krenuli aktuelnim evropskim putevima, u čemu ne-

²⁵ K. Tomašević *n. d.*, 122.

²⁶ P. J. Marković *n. d.*, 169.

²⁷ *Isto*, 184.

²⁸ Lj. Trgovčević *n. d.*

²⁹ L. Trifunović *n. d.*, 395, 447–448.

³⁰ *Isto*, 263.

³¹ *Isto*, 452.

³² P. J. Marković *n. d.*, 170.

ma ki uticaj nije bio zanemarljiv. Tako se kod Bijeli a, Petrova i Pomorišca kratkotrajno pojavila apstraktna faza, pod srednjoevropskim uticajem, dok se Tabakovi približio socijalnom ekspresionizmu Grosa i Diksa.³³ Nema ke uzore imali su i naši književnici. Crnjanski se divio Georgu Traklu i Francu Verfelu, a *Nova literatura* je radila po ugledu na izdava ku ku u Malik Verlag i njihov asopis *Die Neue Buecherschau*.³⁴ U srpskoj muzici, u kojoj su paralelno postojali razli iti stilovi, došlo je do susreta više razli itih generacija. Elementi ekspresionizma su primetni u muzici Konjovi a, Milojevi a i Slavenskog, dok su mladi, „praška grupa“, pretrpeli mnogo ja i uticaj istog izvora. U Pragu 1931. godine napisali su prve ekspresionisti ke radove.³⁵ Kasnije su se vratili tradicionalnoj, tonalnoj muzici, a ja i odjek ekspresionizma u našoj sredini dogodio se sa zakašnjenjem, tek pedesetih godina 20. veka, kada je Šenbergov i Vebernov model stigao do nas preko uticaja Buleza i Štokhauzena.³⁶

Razni naši umetnici su delimi no ili prolazno bili pod uticajem ekspresionizma. Me utim, u svim umetnim granama su postojali njegovi izraziti predstavnici. Me u slikarima to su bili: Milan Konjovi , školovan u Be u, Pragu i Parizu,³⁷ kao i Jovan Bijeli , Petar Dobrovi i Ignjat Job, koji ine jezgro ekspresionizma u našem slikarstvu.³⁸ Svi naši književni pokreti dvadesetih godina mogu se svesti pod zajedni ki naziv

³³ Isto, 166, 170. Milena Pavlovi Barili je u ila u Minhenu, kod Franca Štuka i Huga Habermana. Od 1928–32 je njen minhenski period, pod uticajem zakasnele secesije, u kojem je vidljiv uticaj njenih u itelja. (L. Trifunovi , n. d., 238–240); S. Mijuškovi , *Secesija i slikarstvo Leona Kojena*, LMS, 409, Novi Sad 1972, 98–107.

³⁴ P. J. Markovi n. d., 171, 172.

³⁵ Vu kovi je tada napisao antiromanti nu, hindemitovsku Malu svitu za klavir. Istovremeno je Ljubica Mari po uzoru na Alojza Habu napisala Duva ki kvintet, atematsko i atonalno delo. Od Male svite, Vu kovi se dalje kretao ka naj istijim ekspresionisti kim opusima. (K. Tomaševi n. d., 256–257, 262).

³⁶ P. J. Markovi n. d., 172–173; Mihajlo Vukdragovi , *Muzi ki život Beograda tih godina*, u: Beograd u se anjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983. 53–79, 76; K. Tomaševi n. d., 256–257.

³⁷ L. Trifunovi , n. d., 435.

³⁸ Miodrag Kolari , *O ekspresionizmu kod nas i o našim ekspresionistima na izložbi Bijeli -Dobrovi -Job u Narodnom muzeju*, Vesnik 1–2, Beograd 1961, 27–30.

„ekspresionizam“, kako je 1929. napisao Marko Ristić. Naziv se javio istovremeno sa samim pokretom. Glavni inicijator modernizma u posleratnom Beogradu bio je ekspresionistički opredeljeni časopis *Progres*, u kojem je Vinaver objavio svoj „Manifest ekspresionističke škole“.³⁹ Glavni predstavnici ekspresionizma u srpskoj književnosti su Stanislav Vinaver (1891–1955) i Miloš Crnjanski (1893–1977). Vinaver je bio pesnik i esejista, jedna od središnjih ličnosti modernističkog kruga, autor *Manifesta*.⁴⁰ U njegovoj ekspresionističkoj poetici pesnik i pesma su „melodija kojom je i vasiona“.⁴¹ Crnjanski je pisac najznačajnijeg manifesta mladih, *Objašnjenje Sumatre* (1920). Najviše se ostvario u domenu poetske proze, romanima, putopisima i memoarskim delima. Njegov putopis *Knjiga o Nemačkoj* (1931) zanimljiva je slika Nemačke u doba Vajmarske republike.⁴² Prvom talasu ekspresionista (1919–1921) pripadaju još Dušan Vasiljev (1900–1923) (*Ovek peva posle rata*) i Dragiša Vasić (1885–1945), sa ratnim pripovetkama, koje izražavaju raspoloženje ovekoma posle rata, sa realističkim i ekspresionističkim elementima.⁴³ Najizrazitiji predstavnik tzv. desnog ekspresionizma u književnosti, koji je tražio uporište u nacionalizmu i religioznoj mistici, bio je Momčilo Nastasijević, dok je za etnik neoromantičarske, leve orijentacije, okrenute svakodnevnom životu i socijalnim problemima bio Rade Drainac.⁴⁴ Među kompo-

³⁹ J. Deretić, *n. d.*, 234–235.

⁴⁰ Jevrejin, rođen u Šapcu, školovan na Sorboni, slušao Bergsona. U ratu je bio u 1. bataljonu na Krfu, putovao u Italiju, Francusku, Englesku i Rusiju, gde je doživeo revoluciju. Kao pesnik poeo je u znaku simbolizma. Najznačajnija oblast njegovog rada je esejistika – kritike, feljtoni, novinski članci, izuzetan stil. (J. Deretić, *n. d.*, 237–239).

⁴¹ K. Tomašević, *n. d.*, 195.

⁴² Rade Drainac je zatekao kao studenta u Beogradu, nasilno mobilisan, borio se na galicijskom frontu. Kasnije je u Beogradu završio fakultet, bio profesor u gimnaziji i otišao u diplomatiju. Urednik prvog posleratnog časopisa u Srbiji, *Dan* (1919). Slom posleratnog modernizma na prelazu u 30-e godine, bio je velika prekretnica za njega. Stavio se u službu reakcionarnih ideologija, otišao prvo u diplomatiju, a onda u emigraciju. Odsutan iz književnog života sve do 1965, kada se vraća i počinje njegova nova faza. (J. Deretić, *n. d.*, 240–244).

⁴³ J. Deretić, *n. d.*, 244–245.

⁴⁴ Isto, 248–256.

zitorima, uticaj ekspresionizma je vidljiv bar delimično kod Slavenškog i Milojevića, koji je oscilovao između germanskih i latinskih uticaja. Otvoren za razne podsticaje, naizrazitiji uzor je ipak imao u Rihardu Štrausu.⁴⁵ Kompozitori „praške grupe“, kako je već pomenuto, bili su izraziti ekspresionisti. Stanojlo Rajić i Vojislav Vučković su u ovom pravcu delovali i kasnih tridesetih godina. Rajić je, na primer, napisao solo pesme na temu ciklusa „Uvari sveta“ S. Vinavera, što govori o njihovoj sličnoj orijentaciji. Vinaver je, kao dobar poznavalac muzike, stao u odbranu Šenberga i Novebečke škole, koja u stručnoj muzičkoj javnosti Beograda nije naišla na razumevanje. Vučković i Rajić su, međutim, pred sam Drugi svetski rat napravili zaokret ka tradiciji, što je označilo kraj kratkotrajne i burne ekspresionističke epizode u istoriji srpske muzike.⁴⁶

Uticaji u muzici

Nemačka i engleski muzički repertoar u Beogradu

Nemačka i anglosaksonska muzička baština bila je poznata beogradskoj publici sasvim nesrazmerno. Do Prvog svetskog rata, obrazovano građanstvo koje je pratilo ovu vrstu muzike poznavalo je uglavnom samo klasični repertoar, muziku nemačkog klasicizma i romantizma. Ova muzika je bila i ostala stalni deo programa većine izvođača, sve do danas. Muzika engleskih kompozitora bila je, međutim, potpuno nepoznata. Pored toga, u Beogradu je između dva rata održano i nekoliko tematskih večeri nemačke muzike, kao što su večeri nemačkih kompozitora u martu 1926, koncert nemačkih pesama i večeri nemačke umetnosti u proleće 1931. u Umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzori“, održani u okviru izložbe nemačke savremene umetnosti.⁴⁷ Značajnije proslave bile su posvećene

⁴⁵ K. Tomašević, *n. d.*, 195, 274, 282.

⁴⁶ Isto, 200–201, 203, 268, 271.

⁴⁷ R. V. Mladenović, *n. d.*, 104; S. Turlakov, *n. d.*, 140, 142.

velikim nema kim kompozitorima, kao što su bile proslava Vagnera, ili proslava Betovena 1927, povodom stogodišnjice smrti, sa više koncerata i predavanjima Koste Manojlovića, Bogdana Popovića i Miloja Milojevića.⁴⁸ Novi muzički pravci, dodekafonija i etvrtonski sistem, koje je razvijala Nova bečka škola i njeni sledbenici u godinama pre i posle Prvog svetskog rata, bili su poznati beogradskim kompozitorima i bili su takođe predmet pisanja stručnih rasprava (u *Srpskom književnom glasniku* je još 1912. godine pisano o Šenbergu!).⁴⁹ Međutim, publika u Beogradu, kao uostalom ni u drugim evropskim centrima, nije poznavala niti bila u stanju da prihvati ovu vrstu muzike. Proslava 60-godišnjice Šenberga održana je 1935. godine u Jevrejskom domu, ali nije imala veći publicitet u beogradskoj javnosti.⁵⁰ Beograđani su 1924. godine na koncertu kvarteta Amar-Hindemit mogli da čuju muziku Paula Hindemita i Alojza Haba, ali takav događaj je bio izuzetak.⁵¹ Veoma značajan događaj za Beograd u smislu prodora savremene muzike bila je premijera opere „Saloma“ Riharda Štrausa 1931. u Narodnom pozorištu, kada je u naslovnoj ulozi nastupila Bahrija Nuri Hadžić, koja je školovana u Beogradu i stekla iskustvo na nemačkim operskim scenama.⁵² S obzirom da je ova opera premijerno izvedena u Nemačkoj 1912, beo-

⁴⁸ R. V. Mladenović, *n. d.*, 106; M. Milojević, *U Slavu Bethovena*, u: SKG knj. 20, br. 8, 16.4.1927, 626–627.

⁴⁹ Dr Ljudevit Kiš, *O novim pravcima muzike*, „Zvuk“ 1. novembar 1933, 7 i dalje; Dr Vili Rajh, *A. Šenberg i njegova bečka škola*, „Zvuk“ 2. februar 1935, 132; Dr Vili Rajh, *Opera R. Štrausa u Drezdenu*, „Zvuk“ 6, 1935, 239 i dalje; S. Vinaver, *In memoriam. Alban Berg*, „Zvuk“ 8–9, 384 i dalje.

⁵⁰ *Proslava 60-godišnjice Šenberga u Jevrejskom domu*, „Zvuk“ 3, mart 1935, 106.

⁵¹ D. Kr. *Koncert Amar-Hindemit*, „Pravda“ 22.12.1924, 3; *Kvartet Amar-Hindemit*, „Vreme“, 18.12.1924, 4; S. V. *O suštini biča*, „Vreme“, 22.12.1924, 4; V. N. *Koncert guda kog kvarteta Hindemit-Amar*, „Politika“ 22.12.1924, 4; K. P. M. *Koncert guda kog kvarteta*, SKG knj. 4, br. 1, 1. januar 1925, 55–57.

⁵² M. Milojević, „Saloma“ – opera od Riharda Štrausa, SKG 1931, knj. 34, br. 7, 638–643; K. Tomašević, *n. d.*, 136; Branko Dragutinović, *Beogradska premijera „Salome“ od R. Štrausa*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 9–10, novembar-decembar 1931, 287 i dalje.

gradska premijera se dogodila relativno brzo, u odnosu na uobičajeni balkanski ritam prajevnjaka savremenih tokova.

Posle Prvog svetskog rata, zahvaljujući i gostovanjima britanskih umetnika koji su u programu bar jednim delom imali englesku muziku, kao i trudu jednog engleskog kompozitora Koste Manojlovića, Beograđani su imali prilike da čuju izvornu engleskih narodnih pesama, madrigala, vokalne i instrumentalne muzike 17. i 18. veka, kao i savremenih engleskih kompozitora. Manojlović je, kao dirigent Prvog beogradskog pevačkog društva, održao sa horom 1927. i 1929. godine koncerte stare engleske muzike.⁵³ Koncert održan 13. maja 1927, bio je prvo izvornu engleske muzike u Beogradu, pa je tom prilikom britanski poslanik Kenard održao uvodno predavanje. Kritičar Miloje Milojević zabeležio je tada da je reč o prvom izvornu madrigala i muzike izvornog engleskog baroknog kompozitora Henrija Persla u Beogradu.⁵⁴ Publikacijom *Istorijski pogled na muziku u Engleskoj* iz 1931. godine omogućio je širem auditorijumu upoznavanje sa ovom, kod nas tada nepoznatom muzičkom baštinom.⁵⁵ Stara engleska muzika izvedena je u Beogradu još tri puta: na koncertima reprezentativnog hora engleskih pevačkih društava avgusta 1930, domaćih horova juna 1934 i Hora engleskih novinara (Fleet Street Choir) februara 1938.⁵⁶ Moderne engleske kompozicije izvedene su dva puta: februara

⁵³ V. N. Većerović, *Engleski madrigali*, dirigent Kosta Manojlović, „Politika“ 17.5.1927, 7; M. Milojević, *Koncert stare engleske muzike*, „Politika“, 13.2.1929, 10; P. J. Krstić, *Koncert stare engleske muzike*, „Pravda“, 13.2.1929, 6.

⁵⁴ *Engleski poslanik g. Kenard o staroj engleskoj muzici*, „Vreme“ 16.5.1927, 7; M. Milojević, *Koncert engleskih madrigala. Beogradsko pevačko društvo*, SKG, knj. 21, br. 3, 1.6.1927, 213–215.

⁵⁵ Prikaz knjige: Kosta Manojlović, *Istorijski pogled na muziku u Engleskoj*, u: *Glasnik muzičkog društva „Stankovići“*, 9–10, novembar-decembar 1931, 308.

⁵⁶ Jovan Dimitrijević, *Koncert engleskih pevačkih društava*, „Pravda“, 28. avgust 1930, 4; P. B. Bingulac, *Koncert engleskih pevačkih društava*, „Politika“, 25. avgust 1930, 9; Bingulac, *Koncert engleskih pevačkih društava*, „Misao“, 1–2, knj. 34, septembar 1930, 105/110; B. Dragutinović, *Engleska muzika na koncertu Muz. škole Stankovići*, „Politika“ 5.6.1934, 12; M. Živković, *Koncert Muz. škole Stankovići posvećen delima stare engleske muzike*, „Vreme“, 6.6.1934, 6; Emil Hajek, *Koncert Hora engleskih novinara*, u: E. Hajek, *O muzici i muzičarima*, Beograd 1993, 62.

1929. Beogradski kvartet je interpretirao englesku kamernu muziku, a januara 1937. održano je „Englesko muzi ko ve e“ vokalne muzike iz raznih epoha, uklju uju i i savremenu.⁵⁷

Beogra ani su retko imali priliku da uživo vide džez koncerte i upoznaju muziku ameri kih crnaca. Sliku ameri kog društva stekli su uglavnom posredstvom filmova drugorazredne produkcije. Krajem tre e decenije 20. veka do Beograda je stigla „crna ka muzika“, na koncertima vokalnog kvarteta „Crni Revelers“ 1928, Džozefine Bejker u prole e 1929. i crna ke operetske trupe „Luzijana“ koja je 1930. u sali Manježa izvela „džaz operetu u devet slika od Luja Duglasa“.⁵⁸ Uo i Drugog svetskog rata sa talasa Radio Beograda svirali su Beni Gudman, Djuk Elington i Pol Vajtman.⁵⁹ Stru na javnost je bila podeljena u pitanju džeza, ali su protivnici bili glasniji i brojniji. Rikard Švarc je pisao da se sa ovom muzikom mora ra unati u budu - nosti, dok su Petar Konjovi i Miloje Milojevi , kao i Vojislav Vu kovi , bili njegovi protivnici, mada sa razli itom argumentacijom. Kod prve dvojice primetan je evropocentri ni stav prema muzici, dok je Vu kovi iznosio ideološke razloge.⁶⁰

Na muzi ki repertoar izme u dva rata nema ki i engleski uticaj delovao je dvostruko. S jedne strane, slušaju i nema ke i engleske horove, beogradska publika se upoznala sa horskom tradicijom protestantskog korala i druga ijom vrstom izvo enja, sasvim razli itog od stila slovenskih i pravoslavnih horova.⁶¹ S druge strane, muzika baroka je prvi put predstavljena u Beogradu, zahvaljuju i Miloju Milojevi u i njegovom horu „Col-

⁵⁷ M. Milojevi , *Koncert engleske kamernu muzike*, „Politika“, 2.3.1929, 9; M. Milojevi , *Jedno ve e prefinjene engleske muzike*, „Politika“ 28.1.1937, 21; M. Živkovi , *Ve e engleske muzike*, „Vreme“, 27.1.1937, 2.

⁵⁸ M. Milojevi , *Jedno „crna ko“ ve e*, „Politika“, 15.12.1928, 8; Bingulac, *Crna ki kvartet*, „Misao“ knj. 29, 3–4, februar 1929, 218; R. V. Mladenovi , *n. d.*, 168; D. A. *Luzijana, crna ka opereta u pozorištu na Vra aru*, *Vreme* 7.3.1930, 4; V. D. *Crna ka trupa Luja Duglasa u Manježu*, „Politika“ 7.3.1930, 8.

⁵⁹ K. Tomaševi , *n. d.*, 126.

⁶⁰ *Isto, n. d.*, 129.

⁶¹ Rikard Švarc, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 8–9, oktobar-novembar 1935, 319–320; M. Milojevi , *Muzi ko pismo iz Londona. Sa sastanka muzi kih kriti ara*, „Zvuk“ 10, decembar 1935, 388–394.

legium musicum“.⁶² Retku priliku da uju muziku Kristofa Vilibalda Gluka, reformatora barokne opere, Beograđani su imali na koncertu Berlinskog kamernog orkestra u novembru 1939.⁶³

Nema ki uticaj u delovanju zna ajnih beogradskih muzi ara

Beogradski muzi ari me uratnog perioda bili su po tradiciji obrazovani u srednjoj Evropi: u Be u, Pragu, Budimpešti i Minhenu.⁶⁴ Miloje Milojevi školovan je u Minhenu i Pragu, a usavršavao se u Parizu i Londonu, dok je Kosta Manojlovi bio jedini muzi ar koji se tokom rata školovao u Engleskoj, odakle i potie njegovo interesovanje za polifonu muziku renesanse i baroka.⁶⁵ Posle rata, Slavenski i Milojevi su slali svoje ake u Prag. Me u njima su bili kompozitori, predstavnici tzv. praške škole, Ljubica Mari , Vojislav Vu kovi , Stanojlo Raji , Dragutin oli , Mihovil Logar i Predrag Miloševi , koji je u Minhenu bio 1922–1924. i u Pragu 1924–1931.⁶⁶ Od aktivnih muzi ara u me uratnom periodu u Be u su školovani: operске peva ice Katica Jovanovi i Bahrija Nuri Hadži kod Lilhamera, pijanistkinja Zagorka Mihajlovi kod Šifmana, kompozitor Petar Krsti kod Fuksa, violinista i kompozitor Petar Stojanovi i violinistkinja Marija Mihajlovi . U Minhenu su školovani violon elista Jovan Mokranjac i koncertna peva ica Ivanka Milojevi .⁶⁷ Sopran Katica Jovanovi je stekla veoma solidnu opersku praksu

⁶² K. Tomaševi , *n. d.*, 154.

⁶³ P. Stefanovi , *Gostovanje Berlinskog kamernog orkestra*, „Glasnik muzi kog društva 'Stankovi '” 1–2, januar-februar 1940, 18–19.

⁶⁴ U Be u su studirali Petar Krsti i Petar Stojanovi , Vladimir or evi u Be u i Pragu, Josip Stolcer Slavenski u Budimpešti i Pragu, Petar Konjovi u Pragu, Stanislav Bini ki u Minhenu, Stevan Hristi u Lajpcigu, Moskvi i Parizu.

⁶⁵ Kosta Manojlovi je ro en 1890, studirao na Oksfordu 1917–19, aktivno u estvovao u Bahovom horskom društvu. Najdosledniji Mokranjev u enik. Pisao je a capella horske kompozicije. (K. Tomaševi *n. d.*, 278).

⁶⁶ P. J. Markovi , *n. d.*, 166, 172–173; K. Tomaševi *n. d.*, 267.

⁶⁷ *Muzi ka enciklopedija*, JLZ, Zagreb 1973.

u Esenu i bila je jedan od najboljih interpretatora Mocartovih opera, upravo zbog svog školovanja i iskustva u Austriji i Nemačkoj.⁶⁸

Neki od njih su bili značajni ne samo kao izvođači, već uopšte u muzičkom životu Beograda, koji su podigli na zavidan nivo. Petar Krstić je tokom duge karijere bio veoma aktivan. Bio je profesor Prve muške gimnazije, kapelnik Narodnog pozorišta (1903–1912), jedan od osnivača, nastavnik i inspektor muzičke škole „Stanković“ (1911–1914), direktor Srpske muzičke škole (1914–1921), šef Odseka za muziku u Ministarstvu prosvete (1928–1938) i šef Muzičkog odeljenja Radio Beograda (1929–1937). Bio je takođe osnivač i dirigent Akademskog simfonijskog orkestra i pisac rečnika muzičke terminologije.⁶⁹ Petar Stojanović je u mladosti živio u Beču i Budimpešti i karijeru violiniste izgradio u srednjoj Evropi. Kao kompozitor bio je pod srednjoevropskim uticajima. Pored koncertne delatnosti, bio je direktor muzičke škole „Stanković“ (1925–1929) i jedan od osnivača i prvih profesora Muzičke akademije u Beogradu, od 1937. godine. Kao pedagog je ostavio značajan trag, time što je pripremio temeljnu reformu nastave u pravcu modernizacije, po uzoru na praški i bečki konzervatorijum. U muzičkoj školi „Stanković“ osnovao je operско-dramski odsek, kamernu klasu, u kojoj je orkestar i horsku školu.⁷⁰ Pored njih, za muzičku kulturu Beograda od ogromnog značaja je bio Emil Hajek, čiji je po poreklu, koji je u Beograd došao 1929, kao veoma evropski poznat muzičar. Njegovo školovanje i umetničko sazrevanje takođe je vezano za nemački kulturni krug, budući da je do 1918. bio državljani Austro-Ugarske i da se usavršavao u Berlinu 1908–1909. Aktivan pijanista, muzikolog i muzički kritičar, postavio je nove standarde muzičkog pisanja. Bio je na čelu klavirskog odseka muzičke škole „Stanković“ i reformisao je našu muzičku nastavu.⁷¹

⁶⁸ Branko Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 12, oktobar 1933, 403–406; isto, „Zvuk“ 2, decembar 1933, 110.

⁶⁹ *Umro kompozitor Petar Krstić*, „Politika“, 23.1.1957.

⁷⁰ Beleška, Petar Stojanović, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 3, mart 1938, 62; *Istorija Beograda III*, Beograd 1974, 406; K. Tomašević, *ibid.*, 150.

⁷¹ K. Tomašević, *ibid.*, 149.

U Nema koj je školovan i započeo dirigentsku karijeru Ivan Brezovšek, Slovenac porođen u Beogradu, prvi dirigent Beogradske opere (od 1922). U Beogradu je bio višestruko aktivan, kao pijanista, profesor muzičke škole, dirigent „Obilježja“ i „Jevrejskog pevačkog društva“. Po rečenici Branka Dragutinovića, Brezovšek je doneo je u ovu sredinu nemačku „ozbiljnost, pedantnost i akribiju“, što je „jako potrebno u našoj sredini gde se ceni talenat, ali se nedovoljno ceni znanje i tehnika“. U našoj operi dirigovao je nemačku klasiku (*arobna frula* i *Fidelio*), nemački romantizam (*arobni strelac* i *Vesele žene vindsorske*), Vagnera (*Holanđanin lutalica*) i Salomu Riharda Štrausa, koja je bila njegov najveći uspeh.⁷²

Nemački i anglosaksonski muzičari na beogradskoj koncertnoj sceni

Muzički život u Beogradu postao je izuzetno dinamičan u odnosu na period pre Prvog svetskog rata. Kako pokazuje sledeća tabela, godišnji broj koncerata bio je od 1918. do 1925. u naglom porastu. Od tada do 1939. samo je jedne godine bilo manje od 100 koncerata (93 koncerta u sezoni 1929/30), a u sezoni 1936/37. bila su čak 144 koncerta.⁷³ Za grad koji je 1931. godine brojao oko 240.000 stanovnika, ovo je pokazatelj brzog porasta umetničkog nivoa i potreba publike za umetničkim sadržajima. Amatersko muziciranje bilo je tada deo svakodnevnog života u građanskim krugovima Beograda, što je svakako delovalo na razvijanje muzičkog ukusa i spremnost publike da prihvati i istinski uživa u izvođenjima vrhunskih umetnika tog doba. Međutim, grad je izuzetno oskudevao u odgovarajućem koncertnom prostoru. Koncerti su dvadesetih godina održavani najpre u salama Manježa, Kasine, muzičke škole „Stankovići“ i Novog univerziteta.⁷⁴ Kada je izgrađen Umetnički paviljon „Cvijeta

⁷² B. Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 7, maj 1934, 264.

⁷³ S. Turlakov, *Letopis muzičkog života u Beogradu 1840–1941*, Muzej pozorišne umetnosti, Beograd 1994.

⁷⁴ Pored ovih sala, u Beogradu su dvadesetih godina koncerti držani u Oficirskom domu, kafani „Kolarac“, Drugoj muškoj gimnaziji, Narod-

Zuzori “ 1927. godine, njegove prostorije su služile uglavnom za promociju savremenih strujanja u klasi noj muzici. Tek pet godina kasnije, 1932, Beograd je dobio pravu koncertnu salu u zgradi Kolar evog narodnog univerziteta.

sezona	ukupan broj koncerata	izvo a i iz Nema - ke i Austrje		izvo a i iz Britanije i SAD	
		broj izvo a a	broj koncerata	broj izvo a a	broj koncerata
1918/19	26				
1919/20	54	2	4		
1920/21	51				
1921/22	80				
1922/23	94	1	3		
1923/24	72	5	7		
1924/25	90	2	3	1	1
1925/26	116	4	6		
1926/27	111	2	3	1	2
1927/28	113	2	3	2	3
1928/29	125	7	7	3	3
1929/30	93			2	3
1930/31	111	4	4	2	2
1931/32	132	2	4	3	5
1932/33	140	3	3		
1933/34	129	1	1		
1934/35	109	2	2		
1935/36	127	6	6		
1936/37	144	4	4	2	2
1937/38	119	4	5	3	5
1938/39	122	1	1	2	2
1939/40	90	2	2		
1040/41	48	4	4		

nom pozorištu, hotelu „Central“ u Zemunu, hotelu „Palas“, Tašmajdanskoj pe ini, bašti „Kleridž“, sali „Uranije“, hotelu „Luksor“, Klubu prijatelja Francuske, Gardijskom domu i palati „Riunione“. (S. Turlakov, *n. d.*).

Strani umetnici su sve češće gostovali od sredine dvadesetih godina.⁷⁵ Međutim, u odnosu na domaće izvođače, njihov broj je bio veoma mali. Odmah posle rata, prvo su počeli da dolaze umetnici iz Beograda i to već od prve koncertne sezone. Prvo gostovanje umetnika iz Beograda bilo je već u januaru i februaru 1920, kada je pijanista Moric Rozental održao tri koncerta u Beogradu. Sa nama kog govornog područja samo su beogradske pijanisti, violinisti i operski pevači držali koncerte 1920, 1923. i 1924. godine. Međutim, izgleda da je to bilo prerano za beogradsku publiku, opterećenu ratnim iskustvom. Odlukom pijanista Rozentala loše je primila naša kritika, a takođe izuzetni violinista Fajerman svirao je u gotovo praznoj dvorani, zbog svog austrijskog porekla.⁷⁶ Takav prijem nije, na sreću, obeshrabrio beogradske izvođače, koji su sve do Drugog svetskog rata držali koncerte u Beogradu i gostovali u Beogradskoj operi.⁷⁷ Neki od njih su bili izuzetni umetnici, kao M. Rozental i Fajerman, ali i pijanisti Paul Vajngarten, Paul Šram i pevačice Selma Kurc i Margareta Oberhauzer. Prvi muzičari iz Nemačke došli su tek u decembru 1924. To je bio kvartet Amar – Hindemit, koji je član bio i naš Paul Hindemit. Ovaj koncert je značajan po tome što su izvedene kompozicije Hindemita i Alojza Habeta, tvorca četvrtinskog sistema, predstavnika tada aktuelnih novih pravaca u muzici, koji su beogradskoj publici (i ne samo našoj, već i publici razvijenijih zemalja) bili potpuno strani.⁷⁸ Beogradska umetnička scena je reagovala na opšte, uglavnom politički inspirisane društvene tendencije ka približavanju nekoj stranoj kulturi ili je pružala otpor nekim pojavama. Upravo u vreme kada se počinje intenzivnije obnavljanje kulturnih veza sa Nemačkom, putem inicijativa za stvaranje

⁷⁵ M. Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 53–79, 77.

⁷⁶ S. Vinaver, *Muzički život*, „Misao“, knj. 6, 5–6, Beograd 1921, 416, cit. prema: R. V. Mladenović, *n. d.*, 99–100.

⁷⁷ Gosti iz Beograda bili su: pijanisti M. Rozental, Paul Vajngarten, Emil Sauer, Robert Goldzand, Paul Šram, Herman Arminski, Franc Wagner, Artur Trost, Rikard Štab, violinista Zigmund Fajerman, pevačice Selma Kurc, Berta Kiurina, Karl Agard Estvig, Margareta Oberhauzer i Horbeke i de aka.

⁷⁸ S. Turlakov, *n. d.*, 104.

mešovito društva, u sezoni 1928/29. prvi put je bilo više gostiju iz Nemačke, u odnosu na one iz Austrije (Berlinski simfonijski orkestar, Drezdenski gudački kvartet, Minhensko operetsko pozorište i pijanistkinja Gertruda Bamberger iz Berlina, koji je nastup naišao na veoma povoljnu kritiku).⁷⁹ Koncert hora jevrejskih izbeglica iz Nemačke, u martu 1934, kojim je dirigovao S. Vinaver, bio je u toj sezoni jedini koncert nemačkih izvođača.⁸⁰ Još prethodne godine, 1933, emigrantski talas intelektualaca jevrejskog porekla preplavio je evropske zemlje, a nekolicina se zatekla i u Beogradu. Beogradski muzički poslenici su beležili u svojim glasilima sve što se događalo sa jevrejskim muzičarima u Nemačkoj.⁸¹ Moguće je da je i ovaj koncert predstavljao reakciju beogradskih intelektualnih krugova na događaje u Trećem rajhu.

U narednim sezonama broj gostiju iz Austrije i Nemačke bio je približno jednak, do sredine tridesetih godina, od kada (od sezone 1935/36) apsolutno preovladavaju izvođači i iz Nemačke, što je bilo u skladu sa kulturnom politikom obe države u tom periodu. Među interpretatorima iz Nemačke bili su vrhunski umetnici, kao pijanisti Helmut Bervald, Gertruda Bamberger, Eli Ney i violinista Georg Kulenkampf, izuzetno dobro primljeni od kritike i publike.⁸² Veliki ansambli, horovi i orkestri iz Rajha dolazili su u Beograd više nego pojedinci. Njihova značajnija gostovanja zabeležena su tek tridesetih godina – Berlinske opere 1931, Frankfurtske opere 1938, Drezdenskog

⁷⁹ Isto, 126–132; M. Milojević, *Koncert g. ice Gertrude Bamberger*, SKG knj. 20, br. 6, 15.3.1927, 477.

⁸⁰ *Jevrejsko vokalno udruženje iz Nemačke na turneji kroz Jugoslaviju*, „Zvuk“ 6, april 1934, 234.

⁸¹ *Beleška o otpuštanju muzičara Jevreja u Nemačkoj*, „Zvuk“ 7, 1932, 280.

⁸² B. Dragutinović, *Solisti na koncertu pijanista Helmuta Bervalda*, „Zvuk“ 5, maj 1935, 181; S. Turlakov, *n. d.*, 117, 123; E. Hajek, *O koncertu nemačke pijanistkinje Elly Ney*, „Zvuk“ 3, 1935, 106; *Georg Kulenkampf – koncert u Beogradu*, *Glasnik muzičkog društva „Stankovi“*, 1–2, januar-februar 1932, 29; *Drugi koncert Beogradske filharmonije*, *Glasnik muzičkog društva „Stankovi“*, 1–2, januar-februar 1940, 19. Pored njih, od solista su iz Nemačke gostovali pijanista Kempf, pevač i Erik Enderlajn i Gerard Hiš. (S. Turlakov, *n. d.*, 174, 138, 175).

guda kog kvarteta i Guda kog trija iz Minhena 1940, kao i Kamernog orkestra berlinske filharmonije i Hora bekih de-aka (izme u 1937. i 1940).⁸³ Berlinska opera je krajem aprila 1931. prvi put od rata nastupila u Narodnom pozorištu u Beogradu.⁸⁴ Gostovanja Berlinskog simfonijskog orkestra sa dirigentom Ernstom Konradom 1928, Berlinske filharmonije sa dirigentom Hermanom Abendrotom 1936, Berlinskog kamernog orkestra 1936 i Frankfurtske opere 1940. podigla su kvalitet našeg orkestra, zahvaljuju i znanju i talentu gostiju dirigentata.⁸⁵ Gostovanje Frankfurtske opere 1938. bilo je tako veliki događaj za tadašnji Beograd, da je nekoliko članova ansambala dobilo visoka jugoslovenska odlikovanja.⁸⁶ Nesumnjiv kvalitet ovih ansambala i značaj njihovih gostovanja za beogradsku publiku ipak ne mogu da prikriju činjenicu da su oni pre svega imali propagandni karakter, što nije promaklo domaćoj muzičkoj kritici. Veoma pozitivne kritike Rikarda Švarca o koncertu Hora magdeburških madrigalista 1935, kao i Pavla Stefanovića o gostovanju Frankfurtske opere 1938, sadrže opaske na temu nemačke propagande. U prvom slučaju, gostima iz Nemačke se pripisuje kao motiv jačanje kulturnih veza folksdoj era samaticom, a u drugom je, pored reči ima autora, „...centar za organizovanje održavanje preživeli i preostale umetnosti našao za shodno da pokuša izgladiti u inostranstvu mu ne impresije od svega što se u kulturnoj zemlji nemilice sa umetnošću u radiolu...“.⁸⁷ Pored izuzetnih pohvala izvođenju Mocartove „Figarove ženidbe“, Štrausovog „Kavaljera s ružom“ i Vagnerove „Valkire“, Stefanović piše: „...nijedan muzikalni jugoslovenski državljani ne može prevideti kulturno-propagandne i kulturnopolitičke motive skupog i glomaznog kolektivnog pokreta ko-

⁸³ Izveštaj o radu Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66-454-718.

⁸⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, par. 127, izveštaja za 1931. godinu, 33.

⁸⁵ K. Tomašević, *n. d.*, 139-140.

⁸⁶ AJ 66-344-582.

⁸⁷ Rihard Švarc, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 8-9, oktobar-novembar 1935, 319-320; Pavle Stefanović, *Muzika danas. Gostovanje Frankfurtske opere u Beogradu*, *Glasnik muzičkog društva „Stankovi“*, 5. maj 1938, 119-122.

jeg se poduhvatila Frankfurtska opera *Tre eg rajha*, deplasiraju i se u celini, ekskurzijom u kulturne centre Rumunije i Jugoslavije“.⁸⁸

Gostovanja britanskih i američkih muzičara bila su veoma retka. Prvi engleski izvođač, bariton Frederik Vudhaus, održao je u Beogradu koncert engleskih pesama u septembru 1924, što je znatno kasnije u odnosu na austrijske muzičare koji su došli u Beograd već 1919. U periodu od 1927. do 1931. svake godine je bilo dva do tri koncerta engleskih ili američkih umetnika. Tokom naredne dve godine gostovala su tri izvođača, svi iz SAD, sa ukupno pet koncerata. Posle 1933. nije uopšte bilo gostovanja engleskih i američkih izvođača. Pred Drugi svetski rat, od 1937. do 1939, kada je nastupila britanska privredna, obaveštajna i kulturna „ofanziva“ na jugoslovenske krajeve, ponovo su u estale posete, ovaj put pretežno britanskih muzičara. To je svakako u vezi sa delovanjem Britanskog saveta u Beogradu od 1936.

Kada se upoređi broj gostovanja britanskih i američkih umetnika, dobija se zanimljiv podatak da je u Beograd tada dolazilo više Amerikanaca, ukupno devet, u odnosu na šest umetnika iz Britanije. Na taj način takođe, pored filma i džez muzike, uspostavljena je kulturna veza Beograda sa SAD. U Beogradu je održan i koncert „savremene američke muzike“ u maju 1939. Veliki broj evropskih muzičara jevrejskog porekla živeo je tada u Americi. Među njima bili su i poznati pijanisti Džozef Levin i Artur Rubinštajn, koji su svirali u Beogradu. Posebno je Rubinštajn bio est gost, održavši od 1927. do 1932. devet koncerata.⁸⁹ Dve američke pijanistkinje su gostovale u Beogradu, Elinor Spenser (dva koncerta u januaru 1933) i Ester Džonson, koja je dala tri koncerta u Beogradu (decembra 1932, 1933. i u oktobru 1938) ali prema reagovanjima kritike, izgleda da one nisu bile vrhunske umetnice.⁹⁰ Beogradska

⁸⁸ P. Stefanovi, *Gostovanje Frankfurtske opere u Beogradu*, isto, 119–122.

⁸⁹ S. Turlakov, *n. d.*

⁹⁰ B. Dragutinovi, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 1932–1933, 142; *Ester Jonhson's Concert*, SSH, 20/1932, 16. decembar, 2; *Klavirski koncert Ester*

publika se u me uratnom periodu prvi put susrela sa kulturom ameri kih crnaca. Iz SAD su dolazili umetnici crnci i izvodili crna ku muziku. Maja 1928. Fransis Moris je, pored klasi nog repertoara, interpretirao i crna ke pesme; decembra iste godine nasupao je kvintet „Crni Revelers“. Marta 1930. crna ka ope- retska trupa „Lujzijana“ izvela je džez operetu, a u beograd- skom hotelu Kasina, kao i u više gradova Jugoslavije, održani su koncerti ameri ke grupe „Utica Jubilee Singers“. Decembra 1936. Obri Penkej, najavljen kao „crna ki bariton“, pevao je pored klasike i crna ke duhovne pesme.⁹¹

Britanski muzi ari održali su nekoliko koncerata u perio- du 1929–1930, što je u vezi sa poja anom radom beogradskih anglofila. Upravo u to vreme osnovani su Udruženje prijatelja Velike Britanije i Amerike u Beogradu (1930) i Katedra za en- gleski jezik i književnost na Beogradskom univerzitetu (1929). Pijanist Frederik Lemon priredio je koncert u sali muzi ke škole „Stankovi “, 5. decembra 1929. U avgustu 1930. godine grupa od 50 engleskih muzi ara sa dirigentom Frederikom Vudhausom boravila je u Jugoslaviji i održala niz koncerata u organizaciji anglofilskih društava. Ovu turneju organizovali su jugoslovensko poslanstvo i Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu, kao i Centralni presbiro u Beogradu koji je dao ma- terijalna sredstva. Kompozitor Kosta Manojlovi , glavni sekre- tar Južnoslovenskog peva kog saveza, organizovao je do ek i njihov put po zemlji. U Beogradu su održali koncert stare en- gleske muzike 16. veka u pozorištu na Vra aru, a na sceni su im se pridružili i udruženi horovi Južnoslovenskog peva kog saveza sa dirigentom Mihajlom Vukdragovi em. Posle koncer- ta, gostima je prire en sve ani banket u hotelu „Srpski kralj“, gde su esto prire ivane takve sve anosti upravo za goste iz Britanije.⁹² U drugoj polovini tridesetih godina, kada je nastu- pio poja ani talas anglofilske delatnosti, bilo je nekoliko zna-

Džonson, Glasnik muzi kog društva „Stankovi “, 8–9, oktobar-novembar 1938, 186.

⁹¹ S. Turlakov, *n. d.*, AJ 66–374–610.

⁹² AJ 66–374–610; AJ 38–73–197; *Koncert engleskih peva a, Gla- snik muzi kog društva „Stankovi “*, 6. septembar 1930, 115.

ajnijih gostovanja za kratko vreme: ser Hamilton Harti je dirigo-
govao Beogradskom filharmonijom novembra 1936; koncerti
Hora engleskih novinara na Kolar evom narodnom univerzite-
tu i pozorištu na Vra aru, 7. i 8. februara 1937, bili su veoma
uspešni i profesionalni. Januara 1937. održan je koncert mo-
derne engleske muzike u izvo enju solista Kit Foknera (Keith
Falkner) i Sirila Smita (Cyril Smith), a decembra iste godine
koncert Majre Hes (Myra Hess). Ova dva koncerta bila su izu-
zetto dobro pose ena i uspešna, dok su, sude i bar po kritici,
tri koncerta poznatog pijaniste Frederika Lemona bili ispod ni-
voa. Etel Luis (Ethel Lewis), peva ica engleskih narodnih pe-
sama dala je dva resitala u Klubu i na Muzi koj akademiji, kao
i na beogradskom radiju u toku 1939.⁹³

Gostovanja naših muzi ara u inostranstvu

Tridesetih godina o redovnim posetama stranih umetnika
brinula je koncertna agencija Udruženja glumaca,⁹⁴ dok su go-
stovanja naših umetnika u inostranstvu i održavanje kulturnih
veza uopšte bili strogo regulisani od strane države. Ministar
prosvete Dobrivoje Stošovi doneo je 30. maja 1936. odluku da
sva muzi ka i peva ka društva, kao i svi individualni umetnici
muzi ari, koji ho e da drže koncerte u inostranstvu, moraju da
traže odobrenje od Ministarstva prosvete.⁹⁵ Od 1937. uvedena
je i obaveza da se gostuje u inostranstvu samo po odobrenju
Ministarstva. Tada je i formiran Odsek za kulturne veze sa

⁹³ *Sir Hamilton Harty*, SSH, 17/1936, vol. V, 1–16 novembar, 2; *Music-Art-Theatre in Yugoslavia*, SSH, 24/1937, vol. V, 18–28. februar, 5; *Belgrade Calling* SSH, 23/1937, vol. VI, 1–16 feb, str 2; Avramovski, *Britanci.. II*, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 120. izveštaja za 1938. godinu, 656; SSH, 14 i 15/1938, vol. VII, 1. oktobar, 1; *Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197, *Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197; E. Hajek, *Koncert Majre Hes. Tri koncerta Frederika Lamona*, u: E. Hajek, *O muzici i muzi arima*, 61, 62; E. Hajek, *Koncert Hora engleskih novinara*.

⁹⁴ B. Dragutinovi , *Koncerti*, „Javnost“ 3, 1935, 70–71.

⁹⁵ AJ 66–374–610.

inostranstvom, kojim je rukovodio Vladimir Velmar-Janković, čiji je zadatak bio da vodi nadzor nad kulturnom razmenom.⁹⁶ Iz ovih razloga moguće je sistematski pratiti samo gostovanja naših umetnika krajem tridesetih godina, dok su za prethodni period vesti sporadične i nije moguće dati potpuni pregled.

U Nemačkoj su imali angažman operiski pevač i Josip Rijavec, solista Beogradske opere 1922–1924 (član Berlinske državne opere od 1927. i Nemačke opere u Pragu od 1935) i Katica Jovanović, angažovana u operi u Esenu 1932, pošto je završila studije u Beču.⁹⁷ Značajno za širenje naše muzičke kulture u Nemačkoj bilo je izvođenje „Balkanofonije“ Josipa Slavenskog, 25. januara 1929, koja je doživela veliki uspeh kod nemačke publike i kritike.⁹⁸ Gostovanja baletskih i operskih ansambala iz Beograda u periodu 1937. do 1940, kada je organizovana kulturna saradnja bila najintenzivnija, nisu bila suviše česta – od ukupno osam gostovanja u inostranstvu, bilo je samo tri u Nemačkoj (po jedno gostovanje opere i baleta Narodnog pozorišta i jedno gostovanje privatne baletske trupe Mage Magazinovića na folklornom festivalu u Hamburgu jula 1939). Najvažnije gostovanje naše Opere i Baleta bilo je 1939. u Frankfurtu, sa predstavama opere Jakova Gotovca „Ero sa onoga svijeta“ i Lotkinog (Lhotka) baleta „Čavo na selu“.⁹⁹ Razlog tome je verovatno bilo insistiranje jugoslovenskih vlasti (Ministarstva prosvete i Odseka za veze sa inostranstvom) na reciprocitetu – tj. na međusobnom gostovanju jednako kvalitetnih i renomiranih ansambala, što nije bilo moguće postići i kada su

⁹⁶ AJ 66–454–718.

⁹⁷ *Gostovanje Josipa Rijavca*, „Zvuk“ 7. oktobar 1930, 136; *Beleška*, „Zvuk“ 21. februar 1935, 103; *Beleška*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 7–8. septembar – oktobar 1932, 213.

⁹⁸ *Jedan jugoslovenski uspeh u Berlinu*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 1. januar 1929, 21.

⁹⁹ Izveštaj Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718; AJ 38–141–414; (Gojko Miletić, *Međunarodna afirmacija Narodnog pozorišta*, u: *Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, Beograd 1968, 554–571, 554).

bile u pitanju dve sredine na tako različitoj nivou razvoja.¹⁰⁰ Zanimljivo je da ansambli i horovi nisu u ovom periodu gostovali u Nemačkoj (dok su, odlazili u petnaest drugih zemalja), već su držali koncerte uglavnom pevači i solisti Beogradske opere. Među njima su bili Zlata Bruner, Anita Mezetova, Janja Vasiljeva, Krsta Ilić i Vladeta Popović. Melanija Bugarić bila je jedna od naših retkih pevačica koja je učestvovala na Wagnerovim sveanimiranim igrama u Bajrojt. Značajnu karijeru u inostranstvu napravila je Bahrija Nuri Hadžić, sa gostovanjima 1934. u Beču, 1937. i 1939. u Cirihu.¹⁰¹ Takođe, dirigent Mihajlo Vukdragović je sam gostovao u Beču u proleće 1939. kada je dirigovao Bečkim simfonijarima kompozicije Konjovića, Slavenskog i Hristića.¹⁰² Sudeći po slučaju koji se dogodio sa gostovanjem hora „Obilići“, izgleda da je zbog otpora intelektualnih krugova politici približavanja Nemačkoj bilo teže organizovati grupne posete, prilikom kojih je moglo doći do otpora pojedinaca, ili čak incidentnih situacija. Pre dolaska Hitlera na vlast, „Obilići“ je u jesen 1932. godine boravio na turneji po Švajcarskoj i Nemačkoj.¹⁰³ Sledeća turneja bila je planirana za 1936. ali je u poslednji čas otkazana. Crnjanski je tokom 1937. radio na njenom obnavljanju, a Nemci su imali informacije da se to dogodilo zahvaljujući intervenciji francuskog poslanika u Beogradu. Fon Heren je u svom izveštaju optužio „frankofilske profesore univerziteta“, posebno Vladimira Petrovića, koji imaju uticaj na članove predsedništva društva „Obilići“ i preporučio da se pregovori oko gostovanja

¹⁰⁰ Izveštaj Odsaka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718; AJ 38–141–414.; Gostovanje bečke opere bilo je odbijeno od strane Ministarstva prosvete juna 1939. zato što je bilo „ispod dogovorenog nivoa“. Pošto je naša opera gostovala u Frankfurtu, V. V. Janković je smatrao da tom nivou ne odgovara operetski ansambl privatnog pozorišta. (AJ 66–344–582).

¹⁰¹ AJ 66–454–718; Raško Jovanović, Olga Milanović, Zoran Jovanović, *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd, SANU 1994, 221; Mirka Pavlović, *Veliki iz Beograda – Bahrija Nuri Hadžić (1904–1993)*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16–19. novembra 1994, SANU 1997, 417–437.

¹⁰² *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 3–4. mart – april 1939, 85.

¹⁰³ S. Turlakov, *n. d.*, 151.

obnove.¹⁰⁴ Me utim, verovatnije je da je gostovanje otkazano po želji tadašnjeg dirigenta hora, Branka M. Dragutinovića, koji je upravo 1936. stupio u masonsku ložu i bio stalni muzički kritičar beogradskih masonskih časopisa *Javnost* i *Vidici*.¹⁰⁵

O gostovanjima naših muzičara u Engleskoj uglavnom nema traga u izvorima. Za našu muziku je znatno da su u Londonu izvedena dela Vojislava Vučkovića, na festivalu Meunarodnog društva za savremenu muziku od 17. do 24. juna 1938.¹⁰⁶ U Londonu je 1939. gostovao hor ruskih devojica iz Beograda, pod vodstvom Marije Nekludove, bivše upravnice Smolninskog instituta u Rusiji, gde su školovane mlade plemkinje. Devojice su uglavnom bile siročad iz ruskih plemićkih porodica, koje je M. Nekludova pod dramatičnim okolnostima dovela iz Rusije u Jugoslaviju. Za grupu od deset devojica koje su upevale u londonskom crkvenom horu bio je obezbeđen boravak od godinu dana u Londonu sa učenjem jezika, uz pomoć kraljice Marije i Udruženja anglikanske i bliskoistočnih crkava (Anglican & Near Eastern Church Association).¹⁰⁷

¹⁰⁴ Izveštaj Crnjanskog CPB-u za prvu polovinu 1937, AJ 38–49–108; Izveštaj fon Herena Ministarstvu spoljnih poslova od 14.5.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103320, 001.

¹⁰⁵ B. M. Dragutinović, muzički kritičar, rođen u Beogradu 31.3.1903, umro u Beogradu 25.12.1971. Završio je Muzičku školu u Beogradu, i na Filozofskom fakultetu slušao istoriju muzike kod M. Milojevića. Od 1925. do 1938. bio je dirigent „Obilježja“. Do 1944. bio je profesor u srednjim školama. Od 1938. do 1940. sekretar Beogradske opere. Posle 1945 sekretar i docent Muzičke akademije u Beogradu, a od 1950. pomoćnik direktora i dramaturg Beogradske opere. Od 1926. do smrti bavio se muzičkom kritikom, i objavljivao u *Novostima*, *Pravdi*, *Javnosti*, *Zvuku*, *Politici*, *LMS*, *SKG* i drugim listovima i časopisima. (*Leksikon jugoslavenske muzike*, knj. I, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb 1984, 203–204). U masonsku ložu „Dositaj Obradović“ ušao je 1936. godine. (Zoran D. Nežić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984, 573).

¹⁰⁶ *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 2. februar 1938, 37.

¹⁰⁷ *Beograd Girls to Sing in London Church*, SSH, vol. VIII, 6–7. jun 1939.

Uticaji na polju dramske umetnosti

Nema ki i anglosaksonski uticaji u delovanju zna ajnih beogradskih scenskih stvaralaca

Na našoj me uratnoj sceni delovalo je nekoliko li nosti koje su ostavile trag u istoriji našeg pozorišta. Reditelji – predstavnici nema ke škole bili su Mihajlo Isailovi , Bojan Stupica i Josip Kulundži . Mihajlo Isailovi je bio predstavnik psihološki produbljenog klasi nog pravca nema ke škole, pod uticajem Ludviga Kronega i Maksa Rajnharta. Glumio je u nema -kim pozorištima i tako stekao evropsko iskustvo. On je uspešno uveo moderan duh u beogradski pozorišni ansambl i otvorio proces njegove evropeizacije. Bojan Stupica je bio pod uticajem nema kih reditelja Mejerholda, Hagemana i Rajnharda.¹⁰⁸ Jedan dramski režiser, nema ki ak, radio je u Beogradskoj operi. Josip Kulundži , ro en u Zemunu 1899, studirao je dvadesetih godina pozorišnu umetnost u Drezdenu, Pragu i Parizu. Njegova praksa, kao i studije, odvijala se u srednjoevropskom kulturnom krugu. Radio je u Zagrebu i Novom Sadu pre dolaska u Beograd, 1929, gde je postao reditelj drame i opere. U svom radu ugledao se na prvog reditelja be ke opere, Lotara Valenštajna. Njegov najve i uspeh u me uratnom periodu bila je režija Vagnerove *Salome* 1931. godine, a ša uspehom je režirao još nekoliko predstava, me u njima Štrausovog *Slepog miša* 1933. i Mocartovu *Figarovu ženidbu* 1936. Posle Drugog svetskog rata bio je profesor Akademije dramskih umetnosti i osniva Katedre za dramaturgiju.¹⁰⁹

¹⁰⁸ P. J. Markovi , *n. d.*, 166, 173; Raško Jovanovi , Olga Milanova , Zoran Jovanovi , *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd SANU 1994. (poglavlje: Umetni ki uspon drame, 125–147).

¹⁰⁹ Raško V. Jovanovi , *Doprinos reditelja Josipa Kulundži a modernizaciji scenskog izraza u Beogradskoj operi*, u: Srpska muzi ka scena, zbornik, Beograd 1995, 382–394; B. Dragutinovi , *Komentar uz otkaz g. Hecehu*, „Zvuk“, 4. april 1935, 148–150; B. Dragutinovi , *Muzika u zemlji*, „Zvuk“, 3. januar 1933; isto, „Zvuk“, mart 1936, 20–21.

Razvoju baletske umetnosti mnogo je doprinela prva srpska balerina, Maja Magazinović. Znanja i veštine iz ove oblasti stekla je u školi Maksa Rajnharda u Berlinu još pre Prvog svetskog rata, kao i na drugim kursevima gimnastike i baleta u Nemačkoj i Švajcarskoj. Njen uzor je bio moderni balet Isidore Dancon. U Beogradu je držala veoma uglednu Školu ritmičkih igara, koja je 1935. proslavila je 25-godišnjicu rada.¹¹⁰

Nemačka i anglosaksonski autori na beogradskoj pozorišnoj sceni

Od osnivanja Narodnog pozorišta polovinom 19. veka sve do Drugog svetskog rata na repertoaru su prevladavali strani komadi. U međuratnom periodu, za nepune 23 godine, izvedene su premijere 216 stranih i 122 domaća komada. Ukupno je održano 3786 stranih i 3475 domaćih predstava. Razlozi su višestruki – ljudi koji su vodili pozorište bili su obrazovani u inostranstvu, a strani komadi su bili finansijski rentabilniji, pošto je izbor repertoara zavisio kako od rukovodstva pozorišta, tako i od kulturnih, književnih i političkih inicijalaca u društvu. Intelektualna i umetnička elita Beograda imala je potrebu za evropskim teatrom. Takođe, elitni pozorišni stručnjaci uticali su na stil stranog repertoara. Oni su uglavnom bili školovani u Nemačkoj (u 19. veku) i u Francuskoj (u 20. veku). Nemačka književnost i pozorišni repertoar bili su u vreme Kraljevine Srbije uzor našim glumcima i rediteljima. Beograd je bio mesto u kojem su u glumačkoj veštini i gde su često odlazili na kraća putovanja.¹¹¹ Na međuratnoj sceni prevladavao je francuski repertoar bulevarskog karaktera, kao oblik zahvalnosti Francuskoj i delo francuskih autora na našem repertoaru.

¹¹⁰ Anja Suša, *Maja Magazinović i modernost angazmana žene*, u: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka II, Beograd 1998, 470–483; K. Tomašević, *n. d.*, 138; Knežević, *n. d.*, 167.

¹¹¹ Dr R. M., *Geste na beogradskoj i zagrebačkoj pozornici*, SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932, 618–619.

zorišta. Iza francuskih komada (70 od ukupno 180 premijera), po brojnosti su bili redom anglosaksonski, slovenski, nemački, italijanski i mađarski.¹¹²

Izvođenja predstava nemačkih autora na sceni Narodnog pozorišta bila su veoma retka. Od 1918. do 1941. izvedene su samo 23 nemačke drame i prerade, a skoro punih 10 godina (1913–1923) nije uopšte bilo nemačkih pisaca na našoj sceni.¹¹³ Tridesetih godina postavljeno je samo 14 nemačkih komada. Radi poređenja. U proseku je izvođeno 12 predstava stranih autora, dok je prosek godišnjih izvođenja nemačkih drama bio manje od jedne. Do najveće dinamike u postavljanju predstava nemačkih autora došlo je u periodu otopljanja odnosa sa Nemačkom, 1930–1932, kada je postavljeno čak 10 nemačkih komada.¹¹⁴ U razdoblju 1936–1941, kada se na političkom i privrednom planu ti odnosi znatno intenziviraju, repertoar beogradskog pozorišta pokazuje sasvim drugu tendenciju – postavljeno je samo četiri nemačke drame, 7 opera i dva baleta nemačkih kompozitora na sceni Narodnog pozorišta.¹¹⁵

¹¹² Jovan Mirilov, *Savremeni dramati ari sveta na sceni Narodnog pozorišta izmeđ u dva rata*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd 1997, 67–71; B. S. Stojković, *Strani repertoar u drami Narodnog pozorišta*, u: Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968, Beograd 1968, 230–254: Doba između u dva rata je sinteza najraznovrsnijih pravaca od antike do tadašnjeg vremena. Preovladao je modernizam. Tematika ljubavna, moralno-psihološka, društvena i religiozna. Dela su bila uglavnom ozbiljnija i više umetničke vrednosti, sa realističkom tematikom. (B. S. Stojković, *n. d.*, 247–251, 230–232.

¹¹³ Alojz Ujes, *Nemačka drama na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, 91–123.

¹¹⁴ Alojz Ujes, *Nemački dramski pisci i prevodioci na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, Scena 2/1972, 106–137.

¹¹⁵ Nemačke drame tih godina na beogradskoj sceni su bile sledeće: Don Karlos, Šiler, 13.3.1937; Patrijota, Alfred Nojman, 7.9.1937; Kad Napoleon voli (Siromahovo jagnje), Štefan Cvajg, 7.2.1939; Razbijeni krakovi, Hajnrih Klajst, 14.3.1941. Opere: Figarova ženidba, Mocart, 5.2.1936; Kavaljer s ružom, R. Štraus (libreto Hugo fon Hofmanštal), 2.1.1937; Car i drvodelja, Albert Lorcinc, 24.5.1937; Holanđanin litalica, Vagner, 6.5.1938; Mrtve oči (scenska poema), Hans Hajnc Evers, 29.4.1939; Don Žuan, Mocart, 4.11.1939; Orfej i Euridika, K. V. Gluk, 29.2.1940. Baleti: Poziv na igru, K. M. Veber, 29.6.1937; Balerina i banditi, Mocart, 14.10.1939. (*Re-*

Slabo prikazivanje nemačkih predstava tih godina predstavlja negativnu reakciju beogradske umetnike i intelektualne elite na Hitlerovu Nemačku. Gete je bio najviše izvor na beogradskoj sceni od svih nemačkih pisaca. Njegovi komadi su kod nas stizali preko Beča. Međutim, Geteov uticaj na naše pozorište ipak nije bio tako veliki kao u književnosti.¹¹⁶

Operu i balet su, za razliku od drame, uvek poseivali elitni krugovi društva – najviše intelektualni stvaraloci na polju muzike i književnosti, ali isto tako i predstavnici visokih političkih, vojnih i privrednih krugova, u skladu sa društvenim protokolom. Beogradska opera je osnovana 1920. godine. Trebalo je upoznati publiku sa tradicionalnim operским repertoarom, a na njegovo formiranje uticala je uprava pozorišta (uglavnom prema uzoru nekog Burgteatra, što je u našem slučaju podrazumevalo uporište u domaćem stvaralaštvu, italijanskoj, slovenskoj i evropskoj operi), a ne sklonosti publike (kakav je slučaj donekle bio na dramskoj sceni na Vračaru). Italijanska opera je preovladala, a francuska i nemačka su bile ravnopravno zastupljene. Od ukupno 93 opere prikazane u mehurinom periodu, bilo je 25 italijanskih, 18 francuskih i 17 nemačkih.¹¹⁷ Nemački repertoar je obuhvatao pre svega klasičnu operu (Mocart) i muzičku dramu (Vagner). Pored ovih nemačkih kompozitora, u Operi su bili zastupljeni i R. Štraus, J. Štraus, Betoven, Gluk, Lorcinc, D'Alber.¹¹⁸ Postavke „Salome“ R. Štrausa, Lorcincovog „Kavaljera sa ružom“ i Vagnerovog „Tanhojzera“ bili su hrabri proborji u nepoznatoj i manje popularnoj oblasti muzike.¹¹⁹

pertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965. Prilog proslavi stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd, Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije 1966, 82–87).

¹¹⁶ P. J. Marković, *n. d.*, 183–184; dr R. M., *n. d.*, SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932. 618–619.

¹¹⁷ Konstantin Vinaver, *Repertoarska politika Opere Narodnog pozorišta od osnivanja do danas*, u: Srpska muzička scena, zbornik, Beograd 1995, 248–268, 252.

¹¹⁸ Alojz Ujes, *Nemačka drama...*, 91–123.

¹¹⁹ K. Vinaver, *n. d.*, 251.

Neuporedivo brojnije i popularnije u odnosu na nemačke, bile su predstave engleskih autora – pre svih Šekspira i Bernarda Šoa. Na repertoaru je izme u dva rata bilo ukupno 24 anglosaksonska komada, od toga 16 engleskih i 8 američkih. Iz anglosaksonske književnosti bili su zastupljeni Judžin O' Nil (Eugene O' Neill), najve i tadašnji američki dramatičar („Ana Kristi“), Bernard Šo (Bernard Shaw) („Zanat gospo e Vorn“, „Pigmalion“, „Lekar u nedoumici“, „ avolov u enik“, „Sveta Jovanka“, „Cezar i Kleopatra“), Somerset Mom (Somerset Maugham) („Sveti plamen“, „Za zasluge“, „Pismo“), Džon Golsvorti (John Galsworthy), St. Džon Irvin – irski pisac („Antonije i Ana“), a izme u ostalih i brodvejska komedija „Peg, srce moje“ Džona Hartlija Manersa, koja je i danas na repertoaru Ateljea 212.¹²⁰ Američka drama sa ukupno osam komada na beogradskoj sceni bila je slabo i nereprezentativno zastupljena.¹²¹ Iako su engleski komadi stalno igrani, u drugoj polovini tridesetih godina, kada se Beograd iz političkih razloga sve više okretao ka Britaniji, postavljeno je relativno više nego ranije: održano je ukupno devet premijera drama i tri opere po libretu engleskih autora.¹²² Šekspir je bio najzastu-

¹²⁰ J. irilov, *n. d.*, 67–71.

¹²¹ Ileana osi, *Drame američkih pisaca na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu (1920–1970)*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, 125–131.

¹²² Premijere komada engleskih autora održane od 1936 do 1941: 1. Koriolan, Šekspir–S. Stefanovi –E. Hecel, premijera 15.2.1936; 2. Lepeza ledi Vindermir, O. Wajld–M. Bogosavljevi –Vladeća Dragutinovi, premijera 23.5.1936; 3. Gospo a Selbi, St. Džon Irvin–Živojin Petrovi –An-elko Štimac k. g., premijera 11.6.1936; 4. Pikvik, Juraj Ofrosimov (po Dikensu)–J. Rakitin, premijera 14.1.1939; 5. Pigmalion, B. Šo–Velibor Joni –J. Rakitin, obnova 22.12.1939; 6. Bogojavljenka no, Šekspir–S. Stefanovi –Branko Gavela premijera 27.12.1939; 7. Bura, Šekspir–S. Stefanovi –E. Hecel, premijera 4.6.1940; 7. Antonije i Ana, St Džon Irvin–Vladeća Popovi –Vladeća Dragutinovi, premijera 4.10.1940; 8. Cvr ak na ognjištu, R. M. Suš evi (po Dikensu)–Petar Dragovi –Velestovac–Vera Grec i Polikarp Pavlov, premijera 23.11.1940; 9. Uzoran muž, Ejveri Hopvud–dr Ranko Mladenovi –Milan Stojanovi, obnova 26.2.1941. Premijere opera i baleta po libretima engleskih autora 1936–41; 1. Romeo i Julija, opera, libreto francuskih autora po V. Šekspiru, muzika Šarla Gunoa, koštimograf Milica Babi, premijera 17.12.1935; 2. Fastaf, opera, libreto po Šekspiru,

pljeniji, a est gost na repertoaru je bio i Bernard Šo, kojeg je prihvatila, kako odabranija, tako i šira publika.¹²³ Specifi na Soova satira odgovarala je duhu vremena. Dvadesetih godina Bernard Šo je bio dobro poznat beogradskoj publici, a do 1924. bila su izvedena ve etiri njegova komada.¹²⁴ U sezoni 1939–40. Šekspir i Šo su bili najgledaniji pisci uopšte na beogradskoj sceni, a mnogo su izvo eni i komadi Bena Džonsona.¹²⁵ Izme u dva rata došlo je do obilnijeg prevo enja, dubljeg prou avanja i interpretacije Šekspira u našem pozorištu. Tada je prikazano 14 njegovih drama, ukupno 238 puta. Održano je i pet predstava gostuju ih ansambala (jedna slovena ka, tri engleske i jedna italijanska trupa). Na sceni je bilo više od tre ine njegovog opusa. Na dan Šekspirovog ro endana, 23. aprila 1931, na našoj sceni prikazan je na engleskom jeziku prvi put njegov komad u izvo enju trupe „The English Players“ iz Pariza.¹²⁶

Ve oko 1930. došlo je do prodora savremenog engleskog dramskog repertoara, što je bio odraz opšteg trenda u Evropi. Od 1928. do 1930. prikazano je u Beogradu oko deset savremenih engleskih i ameri kih pisaca, sa više od 80 predstava (Bernard Šo, Judžin O Nil, Džerom Džerom, Golsvorti, Džejms Beri, Ben Džonson, Lonsdejl i drugi). Ovo je predstavljalo izvesnu promenu koncepcije stranog dramskog repertoa-

muzika Verdi, režija E. Hecel, premijera 26.1.1940; 3. Lu ija od Lamermura, opera, libreto italijanski. po V. Skotu, muzika Doniceti, režija Rudolf Ertl, premijera 29.6.1940. (*Repertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965. Prilog proslavi stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu*, priredio Sava Cvetkovi).

¹²³ Ukupan broj izvo enja engleskih pisaca: Šekspir (Bogojavljen-ska no 10, Ukro ena goropad 11, Makbet 4, Hamlet 24, Bura 5, Julije Cezar 12), Dž. Golsvorti (Gentlemen, 13), O. Vajld (Lepeza ledi Vindermir 5), B. Šo (lekar u nedoumici 3, Zanat g e Vorn 7, Pigmalion 16, Sveta Jovanka 7), Vilijam Vajler (Na santi leda 33), J. O`Nil (Jazz-band 9), S. Mom (Sveti plamen 12, Za zasluge 4). (Borivoje S. Stojkovi , *n. d.*, 230–232).

¹²⁴ S. P. , *avolov u enik od Bernarda Šoa*, SKG, knj. 11, br. 4, 16.2.1924, 310–311.

¹²⁵ P. J. Markovi , *n. d.*, 183–184; Knežev, *n. d.*, 167.

¹²⁶ Dušan Mihajlovi , *Sto godina sa Šekspirom*, u: *Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, Beograd 1968, 262–308, 262–263.

ra, a publika je po elala da razvija ukus za specifični engleski humor.¹²⁷

U me uratnom periodu došlo je do još jedne značajne promene. Tradicionalno prevođenje dramskih dela engleskih autora uglavnom sa nemačkog jezika (sa izuzetkom Laze Kostića), tih godina je prestalo i počelo se prevoditi sa originala. Uglavnom zahvaljujući i dr Svetislavu Stefanoviću, svi Šekspirovi komadi bili su prevedeni sa engleskog, osim „Sna letnje noći“ – 12 je preveo Svetislav Stefanović, a po jedan je odigran u prevodu dr Milana Bogdanovića i Nedića-Živojinovića.¹²⁸ Ostali anglosaksonski pisci i dalje su uglavnom prevedeni sa drugih jezika, kako pokazuje slučaj američkih drama – od osam američkih drama koje su izvedene u Narodnom pozorištu u tom periodu, samo jedna je prevedena sa originala („Ana Kristić“ od Judžina O’Nila, prevod Aleksandra Vidakovića), dok su ostale prevedene sa italijanskog (1), nemačkog (5) i francuskog (1).¹²⁹

¹²⁷ Dr Ranko Mladenović, *Manjaci zagrebačke drame u engleskoj komediji*, SKG knj. 29. br. 7, 1.4.1930, 543–544:

¹²⁸ D. Mihajlović, *n. d.*, 277–289.

¹²⁹ Premijera prvog, „Peg o My Heart“, autora Harti Manersa, održana je posle velikog uspeha na Brodveju i u Evropi, 2.1.1926. u Manježu, u režiji Jurija Rakitina. Preveo Todor Manojlović sa italijanskog. Održala se sedam sezona sa 53 izvođenja. 2. „Uzoran muž“ (Fair and Warmer) autora Ejveri Hopvuda, komedija, premijera 18.11.1926. u Manježu, režija Jurij Rakitin, Prevod sa nemačkog dr Ranko Mladenović, trajala dve sezone, izvedena 24 puta. 3. „Anna Christie“ od Judžina O’Nila, premijera 19.10.1927, režija Mihalo Isailović, četiri izvođenja. Prevod Aleksandra Vidakovića, sa originala. 4. „Suđenje Meri Daganovoj“ (The Trial of Mary Dugan), autora Vilera Bajarda (Veiller Bayard), premijera 18.1.1929. u režiji Mihajla Isailovića, dve sezone, 25 predstava. Preveo Josip Kujundžić sa nemačkog. 5. „Broadway“, od pisaca Filip Daning i Džordž Ebot, 30.3.1929. u Manježu, režija Jurij Rakitin, 8 izvođenja. Prevod sa francuskog Živojin Bata Vukadinovića. 6. „Triput veničani“ (Abie’s Irish Rose) od En Nikols, 12.12.1929. u zgradi na Vračaru, režija Josip Kulundžić, dve sezone, 21 izvođenje, prevod sa nemačkog Branko Gavela. 7. „Ono što se zove ljubav“ (The Thing Called Love), autora Edvina Berka, 31.1.1931. režija Jurij Rakitin, 20 izvođenja. Preveo sa nemačkog Nikola Polovina. 8. „Roxy“ od Berija Konersa, 2.3.1932, u zgradi kod Spomenika, režija Jurij Rakitin, 7 izvođenja, preveo sa nemačkog Radoslav Vesnić. (I. Josić, *n. d.*, 125–127).

Gostovanja dramskih umetnika u Beogradu

Dramski repertoar je, sa stanovišta uticaja strane kulture, mnogo značajniji od gostovanja pojedinaca ili trupa iz inostranstva, s obzirom na to da se radnje komada koji se prikazuju u dužem periodu bolje pamte nego glumačke bravure makar i najboljih umetnika. Ovakva gostovanja su u međuratnom periodu bila dosta retka. Isto kao u slučaju gostovanja muzičara, tridesetih godina su bila pod kontrolom države. Još 1933. Ministarstvo prosvete je izdalo naredbu da upravnici pozorišta moraju na vreme izvestiti Ministarstvo o svim ponudama i namerama za gostovanja stranih trupa kod nas i da im mogu pristupiti tek po odobrenju vlasti.¹³⁰ U tom svetlu, dinamika gostovanja stranih trupa može se osnovano povezati sa trenutnom kulturnom i spoljnom politikom države.

Nemačke trupe gostovale su u Beogradu krajem dvadesetih godina, u vreme otopljavanja bilateralnih odnosa i intenziviranja kulturne razmene. Tada su bile dobro prihvaćene od publike, za razliku od prvih muzičara koji su došli neposredno posle rata. Brokmanova dramska trupa iz Berlina izvela je nekoliko predstava nejednake kvaliteta tokom 1927. i 1928. godine, a tada veoma poznati nemački glumac Paul Vegener dao je u maju 1928. dve predstave u Narodnom pozorištu. Beogradska publika je 1927 imala priliku da vidi glumu učenika poznate škole Maksa Rajnharda, kojoj je pripadala i Maga Magazinovič.¹³¹ Zanimljivo je, međutim, da je tridesetih godina zabeleženo samo jedno značajnije gostovanje glumaca sa nemačkog govornog područja (Jozefšeter teatra iz Beča)¹³², iako je upravo tada kulturna razmena sa Nemačkom bila najintenzivnija.

¹³⁰ AJ 66-361-605.

¹³¹ Dr R. M, *Gostovanje berlinske dramske trupe*, SKG, knj. 21, br. 1. 1.5.1927. 78-79; dr R. M, *Drugo gostovanje Berlinske dramske trupe*, SKG, knj 21, br 3, 1.6.1927 238-239; dr R. M, *Gostovanje Brokmanove dramske trupe*, SKG, knj. 23, br. 5, 1.3.1928, 398; Dr R. M, *Dva gostovanja Paula Vegenera u Narodnom pozorištu*, SKG, knj. 24, br. 2, 16.5.1928. 159-160.

¹³² AJ-66-366-614; AJ 66-361-605.

Pozorišne i baletske predstave Engleza u Beogradu bile su takođe izuzetno retke. Održane su samo tri predstave engleskih glumskih trupa i dve baletske predstave tridesetih godina u Beogradu. Dok su nemačke trupe izvodile različit repertoar, ne pretežno nemački, engleski glumci su u Beogradu igrali isključivo engleske komade. Trupa „English Players“ pod vodstvom Edvarda Sterlinga (Edward Sterling), posetila je na proleće i jesen 1931, kao i 1933. godine Jugoslaviju, sa predstavama u Beogradu i drugim velikim gradovima. Ista trupa izvela je u Narodnom pozorištu novembra 1933. dramu „Eight Bells“ autora Persi Mendlija (Percy Mandley).¹³³ Dva engleska komada u izvođenju engleskih glumaca prikazana su u okviru „engleske nedelje u Beogradu“ oktobra 1934 – jedan od njih bio je komad „The Monkey`s Paw“ autora V. V. Džejkobsa (W. W. Jacobs).¹³⁴ U aprilu 1939. pozorište „Dublin Gejt“ (Dublin Gate Theater) odigralo je u Narodnom pozorištu predstave „Makbet“ i „Hamlet“, a u pozorištu na Vračaru „Night Must Fall“. Ovo gostovanje organizovalo je Udruženje glumaca Kraljevine Jugoslavije u saradnji sa Odborom za kulturne veze pri britanskom poslanstvu.¹³⁵ Tokom „engleske nedelje“ u oktobru 1934. izveden je jedan engleski balet, a baletska trupa „Joos Ballet“ dala je u aprilu 1937. šest predstava za redom u Beogradu. Beogradska publika je tada imala prilike da vidi sasvim različit stil od ruskog, koji su na doma u baletsku scenu doneli ruski emigranti.¹³⁶

Podaci o gostovanjima beogradskih dramskih umetnika u Nemačkoj vrlo su oskudni. Bojan Stupica i Sava Severova-Stupica, kontraktualni članovi Narodnog pozorišta, koristili su

¹³³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30; *The English Players*, SSH, 23/1933, vol. II, 1. decembar, 1.

¹³⁴ *An English Week*, SSH, 15/1934, vol. III, 3. oktobar, 1.

¹³⁵ *Bilten Kluba za januar i februar 1940*, (AJ 38–73–197). Pismo Udruženja glumaca KJ Ministarstvu prosvete od 2. marta 1939. (AJ 66–344–582).

¹³⁶ *An English Week*, SSH 15/1934, vol. III, 3. oktobar, 1; Joos Ballet je izveo satiru na dela „Green Table“, Ravelovu „Pavanu“ i „The Great City“. (*Music-Art-Theatre in Yugoslavia*, SSH, 4/1937, vol. VI, 16–30. aprila, 5).

jednomese no odsustvo u junu 1939, radi studija u raznim zemljama (izme u ostalih i u Nema koj). Balerina Narodnog pozorišta Nina Kirsanova je u jesen 1933. boravila u Francuskoj i Engleskoj, radi upoznavanja sa novinama u evropskoj baletskoj koreografiji.¹³⁷

Izložbe nema kih i anglosaksonskih umetnika u Beogradu

Beograd je posle Prvog svetskog rata bio grad bez pogodnih izložbenih prostora i bez tržišta za plasman radova doma ih slikara. Izložbe su postale redovne tek od 1925.¹³⁸ Razvoju ovog vida kulturnog života zna ajno su doprinele nove ustanove kulture, koje su nastajale od kasnih dvadesetih godina: Umetni ki paviljon „Cvijeta Zuzori “ (1927), Kolar ev narodni univerzitet (1932) i Muzej kneza Pavla (1936). Postepeno, beogradska publika je pokazivala sve ve e interesovanje za izložbe. U tome su veliku ulogu imale retrospektivne izložbe savremenih stvaralaca iz zapadne i srednje Evrope. Po etkom tridesetih godina, posete izložbama su ostvarile prve rekorde. Najve a prodaja slika zabeležena je na ma arskoj izložbi 1930. godine, a najve a poseta do tada, 5.000 posetilaca, na izložbi nema ke savremene umetnosti u paviljonu „Cvijeta Zuzori “.¹³⁹ U narednoj deceniji, interesovanje beogradske publike za likovnu umetnost zna ajno se pove alo: izložbu „Sto godina francuske moderne umetnosti od Engra do Renoara“ videlo je 1939. 60.000 ljudi, a izložbu italijanskog portreta 1938, ak 75.703 posetioca.¹⁴⁰

Izložbe nema kih i anglosaksonskih likovnih umetnika u opštem kontekstu kulturnih uticaja ovih zemalja nisu imale veliki zna aj, s obzirom na to da je formiranje interesovanja i

¹³⁷ *Beleška*, „Zvuk“ 1. novembar 1933, 62.

¹³⁸ P. J. Markovi , *n. d.*, 167.

¹³⁹ K. Tomaševi , *n. d.*, 155–156; P. J. Markovi , *n. d.*, 179.

¹⁴⁰ P. J. Markovi , *n. d.*, 180.

ukusa publike za ovu vrstu umetnosti bio dugotrajan proces. Ove izložbe su bile malobrojne, ali su imale veliki publicitet.

U po etnim godinama šestojanuarske diktature, održane su velike izložbe britanskih umetnika u Beogradu (1929) i jugoslovenskih u Londonu (1930). Izložba savremene britanske umetnosti održana je od 3. do 20. februara 1929. u novootvorenom Paviljonu „Cvijeta Zuzori“, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete.¹⁴¹ Nju su organizovali Ivan Meštovi i Milan Ćurčin, ali i pored dobre reklame i organizacije „Mesec dana engleske kulture“ u Beogradu, ona nije naišla na dobre kritike.¹⁴² Sudeći i po britanskim izvorima, bila je dosta skromnih razmera, kako po broju, tako i po kvalitetu predstavljenih dela i ni u kom pogledu nije bila reprezentativna.¹⁴³ Ipak, neka dela sa ove izložbe otkupljena su za Muzej savremene umetnosti. U komisiji za otkup radova sa ove izložbe bili su Branko Popović, profesor univerziteta, Milan Kašanin, kustos Muzeja savremene umetnosti i Vasa Pomorišac, slikar.¹⁴⁴

Izložba jugoslovenskih umetnika u Londonu 1930. godine, u organizaciji londonskog Englesko-jugoslovenskog društva, izazvala je veliku pažnju britanske javnosti. Ministar prosvete Božidar Maksimović odobrio je da se za tu priliku transportuju dela iz Narodnog muzeja i Muzeja savremene umetnosti. Transport je organizovala Jugoslovenska ekspres agencija, akcionarsko društvo sa britanskim kapitalom, koje se bavilo poslovima iseljništva, turizma i špediterstva.¹⁴⁵ Za nadzor nad eksponatima lično je bio zadužen slikar Branko Popović, profesor Beogradskog univerziteta. Popović je u isto vreme bio i

¹⁴¹ Milanu Kašaninu je isplaćeno 60.000 dinara za troškove priređivanja Engleske izložbe u Beogradu (AJ 66–321–540). Ova izložba je prethodno, tokom 1928. godine održana u Ljubljani i Zagrebu. (Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 79. izveštaja za 1928. godinu, 521).

¹⁴² R. V. Mladenović, *Evropa na Kalemegdanu*, 61.

¹⁴³ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, Milan Ćurčin – R.W.Seton-Watsonu, Zagreb, 23.10.1928, dok. 168, *Korespondencija II*, 185.

¹⁴⁴ AJ 66–381–618.

¹⁴⁵ R. W. Seton Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija II*, dok. 187. i dok. 189, 210–211; O Jugoslovenskoj ekspres agenciji vidi: *Britanski kapital*, 166–169.

lan Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike, koje je negovalo posebne veze sa društvom iz Londona. Tako e, bio je lan jugoslovenske delegacije za ovu izložbu, koju su, pored njega, inili još Ivan Meštrovi , dr J. Cankar i vajar Sreten Stojanovi .¹⁴⁶

Ove dve velike izložbe, sa zna ajnim odjekom i dobrim plasmanom u beogradskoj javnosti, održane su upravo u periodu 1929–1931. godine, kada se i po drugim znacima zapažalo ja anje kulturnih veza sa ove dve zemlje (osnivanje Katedre za engleski jezik i književnost 1929, Udruženja prijatelja V. Britanije i Amerike 1930 i Jugoslovensko-nema kog društva 1931. godine). Kasnije je održano nekoliko manje zna ajnih izložbi. Tako je beogradska publika 1935. godine imala prilike da upozna delo engleskog slikara Džona Ogastasa (John Augustus), „Portret kraljice Beatrice“, koje je otkupljeno za Muzej kneza Pavla.¹⁴⁷ Januara 1936. održana je dobro pose ena izložba fotografija iz *Tajmsa*, a 16. marta 1937. godine otvorena je u prostorijama Anglo-ameri ko-jugoslovenskog kluba izložba slika Australijanke Alfrede Markovi , udete za beogradskog novinara i izdava a.¹⁴⁸

Izložba nema ke savremene umetnosti otvorena je 1. aprila 1931. u paviljonu „Cvijeta Zuzori “, pod pokroviteljstvom kneza Pavla, a u organizaciji Nema kog umetni kog društva. Ovaj doga aj je trajao mesec dana i imao veliki odjek u beogradskoj sredini.¹⁴⁹ Pripreme za ovu izložbu poklapaju se sa pripremama za osnivanje jugoslovensko-nema kog društva u Beogradu. Obe inicijative su pokrenute 1929, a na njihovoj realizaciji je od 1930. radio nema ki poslanik fon Hasel, kao predstavnik nema ke vlade, koja se tih godina jako trudila da, pored privrednih, stvori i u vrsti i kulturne veze sa Jugoslavijom. Ovo je bila prva reprezentativna izložba nema ke umetnosti u Beogradu. Nikada ranije na jednom mestu Beogra ani

¹⁴⁶ AJ 66–381–618.

¹⁴⁷ Sedmog juna 1935. odobrena je od Glavne kontrole kupovina slike po ceni od 400 funti sterlinga (AJ 66–321–541).

¹⁴⁸ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; *Australian Artist's Belgrade Shaw*, SSH 2/1937, vol. VI, 16–31. mart, 1.

¹⁴⁹ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 127. izveštaja za 1931. godinu, 33; AJ-66–366–614.

nisu mogli da vide toliko dela koja su predstavljala razne nemeke umetnike pravce i poznate stvaraoce: od impresionista, preko ekspresionista, lanova grupe „Most“, satiri ara, kubista i pripadnika „Nove stvarnosti“. Beograani su mogli da vide dela Maksa Libermana, Maksa Slefogta, grafi arke Kete Kolvic, Ludviha Kirhnera, Ota Milera, Geogra Grosa, Ota Diksa, Vasilija Kandinskog, Paula Klea i mnogih drugih poznatih umetnika. Uz izložbu, predavanja o nema koj kulturi i novijoj umetnosti održali su Stanislav Vinaver, Veljko Petrovi i Alfred Kun, nema - ki organizator izložbe. Pored dela likovne umetnosti, bili su izloženi i porculanski proizvodi, kao i fotografije gra evina najpoznatijih nema kih arhitekata. Na ovoj izložbi, Beograani su upoznali uvenu nema ku arhitektonsku školu Bauhaus.¹⁵⁰ Kritika je imala primedbe na reprezentativnost izložbe, sa argumentima da najbolja i najpoznatija dela ovih autora nisu našla mesto na njoj. Me utim, pitanje je koliko je to bilo mogu e izvesti. U svakom slu aju, nema ka kultura se ovde prikazala beogradskoj publici u svom pomirljivom i kosmopolitskom duhu, toliko razli itom od stereotipne slike o Nemcima koja je, posebno posle ratnog iskustva, vladala u našoj sredini. Iako se ne može utvrditi da li su i u kojoj meri dela nema kih savremenih umetnika uticala na doma e stvaraoce, izgleda da su ekspresionisti ka i avangardna dela Geogra Grosa i Ota Diksa delovala na naše umetnike levi are. Tako e, Grupa arhitekata modernog pravca ostvarila je kontakte upravo u vreme ove izložbe sa nema kom arhitektonskom školom i umetni kim društvom Werkbund. Ako bi se uticaj neke izložbe merio brojem posetilaca, onda bi se svakako moglo tvrditi da je ova izložba imala izuzetan uspeh. Sa ukupnim brojem od 4988 posetilaca, za to vreme rekordnim, prevazišla je izložbu savremene francuske umetnosti, održanu slede e, 1932. godine na istom mestu i pored tada široke popularnosti francuske kulture u Beogradu.¹⁵¹

U vreme Hitlerovog režima, u Beogradu su održane još dve nema ke izložbe, koje su odražavale duh „novog doba“. Na istom mestu, u Umetni kom paviljonu „Cvijeta Zuzori “ odr-

¹⁵⁰ P. J. Markovi , *n. d.*, 167.

¹⁵¹ R. V. Mladenovi , *n. d.*, 67–74.

žana je decembra 1935. izložba savremene nemačke umetnosti i zanatstva. Preovladavali su predmeti za svakodnevnu upotrebu, koji, prema rečenici poslanika fon Herena, pokazuju da „umetnički zanat potiče iz samog naroda“, a na njoj se našla i stolica za koju se tvrdilo da istu takvu ima i Hitler.¹⁵² Decembra 1939. u Muzeju kneza Pavla otvorena je izložba nemačke knjige. Iako bogata i dobro pripremljena, predstavljala je samo produkciju knjiga Trećeg rajha.¹⁵³ Na Sajmištu je oktobra 1940. godine poslanik fon Heren otvorio izložbu savremene nemačke arhitekture i građevinarstva. Tom prilikom je rekao da je nova nemačka arhitektura „ogledalo bita i težnji nacionalsocijalističkog društva Velikog nemačkog Rajha“. Na toj izložbi se pojavio i projekat za Olimpijski stadion pod Kalemegdanom, čiji je autor bio Verner Marh, iako su godinu dana ranije beogradski arhitekti izrazili protest protiv usvajanja tog plana.¹⁵⁴

Promocija nemačke i anglosaksonske kulture u medijima

Radio

Radio je kod nas uveden još 1915, kada je francuska kompanija TSF u Nišu postavila radio-telegrafsku stanicu za vezu između Vrhovne komande i srpske vlade. Ova kompanija je posle rata dobila i prvu koncesiju za izgradnju radio-mreže.¹⁵⁵ Početak razvoja radija u našoj sredini u tesnoj je vezi sa

¹⁵² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 67 izveštaja za 1935, 328: R. Vučetić-Mladenović, *n. d.*, 73.

¹⁵³ M. M. O našoj knjizi. (*Uz izložbu nemačke knjige u Beogradu*), „Vidici“ 23–24, 1939, 625–627.

¹⁵⁴ P. J. Marković, *n. d.*, 184; v. Bošković, *Pitanje arhitektonskog preuređenja beogradskog grada*, SKG, knj. 61 br. 5, 1.11.1940, 380–382.

¹⁵⁵ U Rakovici je podignut jedan od najjačih centara u ovom delu Evrope, snage 25 kw, što je koristilo za obuku domaćih kadrova. Predajnik se nalazio na zgradi SANU, ali je u proleće 1934. iseljen u Makiš. Novi predajnik od 20 kw, nabavljen preko Marconija, počeo je sa radom 2.8.1937. Prema tadašnjem stanju u Evropi, ovo je verovatno bio slabiji predajnik, pošto se radio-industrija jako brzo razvijala. CPB je 8.3.1936. pustio u rad

procesom modernizacije i društvenom elitom, kako se vidi prema raznim pokazateljima. U Beogradu je 15. jula 1924. osnovan radio-klub, koji je, pored omladine, okupljao službenike i akademike, profesore univerziteta, inženjere i lekare. Amaterskim radom oni su pomogli proširenje mreže i povećanje broja prijemnika, koji su tada bili isključivo uvozni i veoma skupi. Procenat radio-pretplate u tadašnjoj Jugoslaviji bio je najmanji u Evropi. Postoji podatak da je 1933. bilo samo 0,3% Jugoslovena pretplatnika, dok je u Maarskoj, gde je populacija bila sličnog profila, taj procenat bio četiri puta veći.¹⁵⁶ Radio je bio privilegija imućnih, a nabavka oprema i ploča bila je upućena na uvoz. Širenje kruga korisnika kod nas je išlo sporije nego u Evropi. Sa više od 100.000 prijemnika u Jugoslaviji pred rat, radio je ostao rekvizit građanske porodice, naročito službenika i izrazito kod intelektualaca. Bio je skup za ondašnje prilike i koštao je tri ušteljske plate.¹⁵⁷

Radio Beograd je osnovan kao akcionarsko društvo u martu 1927. godine. Među osnivačima su bili inženjeri Slavko Bokšan i Robert Vege, direktor banke Stevan Karamata, Julius Hanau¹⁵⁸ i advokat Zafir Stanković. Društvo je dobilo koncesi-

kratkotalasnu stanicu Beograd II, snage 250 kw. (*Ovde Radio Beograd*, Beograd 1979, 11,12, 21, 226).

¹⁵⁶ *Special Radio Features in This Issue*, SSH, 17/1933, vol. II, 1. novembar, 1.

¹⁵⁷ *Ovde Radio Beograd*, 16, 37, 38. Stanje pretplatnika iz 1938. prema profesijama: zanatlije 19,90 %, privatni inovnici 15,49%, trgovci 14,17%, državni inovnici 13 %, privatnici 9,87%, a svi ostali znatno ispod. (*Ovde Radio Beograd*, 19).

¹⁵⁸ Major Julius Hanau je bio glavna ličnost britanske obavestajne službe u Beogradu. U Beograd je došao kao član britanske misije za snabdevanje, gde je i ostao. Bio je vlasnik dve trgovačke firme: Brittrade a. d. osnovane 1938, i A. B. C. trgovačka a. d. osnovane 1937, i trgovinski zastupnik niza britanskih firmi, kao: Anglo-Syrian Trading Co, tekstil; Levant Co, tekstil; Marconi Wireless Co; Vickers Armstrong Ltd, mašinska industrija, naoružanje; Lipton's Tea Ltd; Coleman Ltd, plavilo za rublje, senf; Evans & Reid Coal Ltd, uvoz uglja; Yarrow & Co Shipbuilding Yards, brodogradnja. Bio je poslovno povezan sa više uticajnih ljudi u Beogradu: industrijalcima Ljubomir Goevcem i Ilijom K. Panićem; Stevanom Karamatom, bivšim direktorom Jadransko-podunavske banke; pukovnikom Ješom Simićem, Radomirom Pašićem, policijskim agentom Dušanom Bugar-

ju na 15 godina, posle čega je trebalo da cela njegova imovina pripadne državi. U slučaju stranog kapitala bilo je neophodno – preko inž. Vegea i dr Brauna javila se prvo bečka firma Mihael A. G., ali je to bilo nedovoljno. Tada je preko J. Hanaua ušao engleski kapital firme Marconi Wireless Co. koja je bila prvi finansijer i stvarni vlasnik Radija A. D. sve do avgusta 1940, kada je radio prešao u vlasništvo države. Hanau je, kao predstavnik firme Marconi Wireless Co, sve do 1940. godine imao jak uticaj na rad beogradske radio-stanice. Bio je blizak sa generalnim direktorom Danilom Kalafatovićem, a lično je postavio Mihajla Vukdragovića za šefa muzičkog programa.¹⁵⁹

Radio A. D. predstavlja odličan primer preplitanja britanskog (tj. anglosaksonskog) i nemačkog uticaja. Strani uticaji su u ovoj sferi bili neizbežni – kapital i kompletna oprema bili su stranog porekla, uglavnom engleskog (aprila 1933. 98% akcija bilo u rukama Engleza). Službene knjige su u prvim godinama, kada je najprisutniji bio austrijski kapital, vođene na nemačkom.¹⁶⁰ Radio distributeri u Jugoslaviji bili su američki i nemački (sa izuzetkom holandskog Phillipsa) – Standard Electric, Crosley, Philco, HMV, Telefunken i Siemens-Halske.¹⁶¹ U Beogradu je septembra 1937. godine osnovana prodajna organizacija radio-aparata i prateće opreme – Viking a. d. zavod za radiofoniju. Prodavali su radio-aparate marke Philips, Orbis, bečke fabrike Hornyphon i lajpciške fabrike Koerting. Primili su zastupništvo više stranih firmi – nemačkih, engleskih i italijanskih.¹⁶²

skim, ljudima iz Zemljoradničke stranke: Vojom Lazićem, bivšim narodnim poslanikom; Fedorom Nikićem, bivšim pomoćnikom ministra prosvete; dr Milanom Gavrilovićem, Vojom Čorovićem. Imao je odlične veze u Ministarstvu vojske i mornarice i bio je u prijateljskim odnosima sa Milanom Stojadinovićem. Godine 1940, kada je Radio Beograd postao državno vlasništvo, bio je proteran iz zemlje zbog ilegalnog rada. U vreme okupacije bio je zadužen za saradnju sa Dražom Mihailovićem. Umro je u Kairu 1943. godine. (*Britanski kapital u Jugoslaviji 1918–1941*, 239–250).

¹⁵⁹ M. Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 53–79, 66–67.

¹⁶⁰ *Ovde Radio Beograd*, 13, 14.

¹⁶¹ *Special Radio Features in This Issue*, SSH, 17/1933, vol. II, 1. novembar, 1.

¹⁶² *AJ* 65, 1252/2236.

Tokom 1933. i 1934. došlo je do borbe između američkih i nemačkih distributera, koja se vodila oko prava na patente pred beogradskim sudom i rešena je u korist američkih firmi.¹⁶³ Nova radio-stanica za prenos programa u Evropi i Americi podignuta je 1933. uz pomoć britanskog kapitala, posle pregovora između Jugoslavije i National Broadcasting Corp. of America.¹⁶⁴

Prevlast stranog kapitala rezultirala je izborom stranaca u upravni i nadzorni odbor. Država je ipak ograničila ugovorom zapošljavanje stranaca – mogli su da zaposle samo jednog stranog tehničkog stručnjaka i one koji rade na programu stranih jezika. Upravni odbor je konstituisan 29. oktobra 1928. i kao predstavnik domaćeg kapitala izabran je Milan Stojadinović, a za direktore Austrijanci dr Gustav Braun i inž. Robert Vege. Domaći kadrovi u Radiju A. D. uglavnom su bili stručni, a manje politički. Međutim, njihov sastav ukazuje na pomenuto preplitanje engleskog i nemačkog uticaja. Tako je, na primer, pošto je britanski kapital preovladao, dr Braun 1933. dao ostavku na mesto sekretara Radija A. D.¹⁶⁵ U godinama pred Drugi svetski rat ljudi zaposleni u radiju bili su eksponenti bilo probritanske politike i antifašizma, bilo pronemačke, odnosno od 1940. vladine, bar zvanične, politike. Od političkih ličnosti u upravi Radija A. D. bili su samo Milan Stojadinović, inž. Voja Petković, stručnjak iz PTT i Vojislav Janjić iz JRZ. Slučaj M. Stojadinovića i V. Janjića pokazuje isto – Stojadinović je bio povezan sa britanskim kapitalom preko Engleske trgovinske banke, dok je pred rat postao u političkom smislu nemački eksponent. Sveštenik V. Janjić bio je profesor nemačkog jezika, a u toku Prvog svetskog rata boravio je u Engleskoj i tamo radio na obrazovanju naših đaka, kada je uspostavio veze sa Anglikanskom crkvom. U Upravni odbor 1937. izabran

¹⁶³ *Radio Patents War on Anglo-U. S. Distributors—German Launch Attack*, SSH, 16/1933, vol. II, 16. oktobar, 1; *Radio War Again*, SSH, 6/1934, vol. III, 16. maj, 1.

¹⁶⁴ *Exchange Programs with America—New Belgrade Radio Station*, SSH, 19/1932, 1. decembar, 1.

¹⁶⁵ *Radio Secretary Resigns*, SSH, 4/1933, vol. II, 17. april, 1.

je dr Stevan Jakovljević, profesor univerziteta i književnik, koji je imao istaknutu ulogu u događajima od 27. marta i 6. aprila 1941. Kad je radio već bio uključen u nemačku mrežu, marta 1941, naredio je prekid prenosa Hitlerovog govora. U avgustu 1940, posle etatizacije, postavljen je za predsednika Upravnog odbora, ali je bio u stalnom konfliktu sa profašističkim krugovima u radiju.¹⁶⁶ Otrnaestog avgusta 1940. oduzeta je koncesija i radio je podržavljen. To je značilo potiskivanje britanskog uticaja i naravno, jačanje nemačkog. Tako je došlo do smene kadra – otišli su istaknuti antifašisti i protivnici približavanja Nemačkoj (književnik Veljko Petrović, muzičari Mihajlo Vukdragović i dr Vojislav Vučković i generalni direktor Kalafatović), a Stevan Jakovljević je smenjen iz Upravnog odbora. Rukovodilac programa je postao Stanislav Krakov, promena koju i profašistički orijentisan novinar, književnik i filmski radnik, a glavni izvor informacija nemačka agencija DNB. Krakov je bio i reporter iz Berlina u avgustu 1940. Do novog obrta (i poslednjeg u ovoj epohi istorije Radio Beograda) došlo je 27. marta 1941, kada je posle puštanja S. Jakovljevića sa pet vojnika ušao u zgradu, preuzeo program i isterao Krakova.¹⁶⁷ U vreme aprilskog rata „ratna ekipa“ radija i kratkotalasne stanice trudila se, na putu i u pokušajima da prate vladu u povlačenju, da uspostavi program.¹⁶⁸ Šef ekipe bio je član uprave, u ratu rezervni major, S. Jakovljević, a članovi su bili istaknuti antifašisti i anglofili (neki među njima i masoni): Veljko Petrović (član Jugoslovenskog odbora tokom Prvog svetskog rata) sa suprugom, Mihajlo Konstantinović (profesor Pravnog fa-

¹⁶⁶ *Ovde Radio-Beograd*, 80, 81.

¹⁶⁷ *Isto*, 23, 24.

¹⁶⁸ *Isto*, 15, 17, 23; Sa opremom su se uputili prema Valjevu i Vrnjačku Banju. General Kalafatović ih je uputio u Užice, gde se tada nalazila vlada. Bez uspeha su pokušavali da uspostave veze i pokrenu program. Jedan deo rukovodstva otišao je sa vladom u Kairo i Jerusalim u izbeglištvo (M. Konstantinović) a drugi su ostali u manastiru Ždrebaonik kod Nikšića, gde ih je zatekla kapitulacija. Dr Jakovljević a su zarobili Italijani, a ostali su se vratili u Beograd. Predajnik u Makišu dat je Nemcima neoštećen, zaslugom bivšeg tehničkog direktora Mozera, koji je vršio dužnost posle rata. (*Ovde Radio Beograd*, 25–26).

kulteta, član vlade Cvetkovi -Maček koju je napustio zbog potpisivanja Trojnog pakta, jedan od sastavljača sporazuma Cvetkovi -Maček iz 1939. godine, kasnije član izbegličke vlade), Vladimir Petrović (profesor univerziteta, zamenik velikog majstora Velike lože „Jugoslavija“), inž. Aleksandar Damjanović, sekretar inž. Lazar Čukić, šef kratkotalasne stanice (saradnik masonskog časopisa *Vidici*) dr Dušan Stojanović (šef odeljka za radiofoniju u Centralnom presbureau, član anglofilskih organizacija), inž. Šime Torbarina (član lože „Pobratim“) i drugi. Zanimljivo je da je većina ovih ljudi pripadala istoj masonskoj loži „Pobratim“: Veljko Petrović, Vladimir Petrović, inž. Lazar Čukić i inž. Šime Torbarina.¹⁶⁹

Razni uticaji vidljivi su posebno u programu radija. Država je sprovela strogu kontrolu programa nad ovim uticajnim sredstvom propagande. Radio je mogao objavljivati samo vesti službene agencije „Avala“, a u vreme diktature ceo program je bio pod kontrolom Centralnog presbira.¹⁷⁰ Obrazovanje i propaganda se susreću – Radio A. D. je bio povezan sa raznim institucijama i društvenim organizacijama: Jadranskom stražom, Narodnim univerzitetom, Narodnom odbranom, Narodnim delom, Sokolom, Crvenim krstom, Centralnim higijenskim zavodom, Ministarstvom zdravlja, Glavnim savezom srpskih zemljoradnika zadruža i drugima. Pored toga, od 1929. godine postojali su časopisi jezika (francuskog, nemačkog i kasnije engleskog).¹⁷¹ Prvi časopis nemačkog, „Nemačko-srpski dijalozi“, emitovani su od 23. jula 1929. u terminu 20–20,35 h. Časopis engleskog, koje je držala Meri Stensfeld Popović, bili su emitovani 1935–1937. godine, u vreme pojačanog interesovanja britanske propagande za Balkan.¹⁷²

Često su držana predavanja na nemačkom jeziku iz raznih oblasti. Međutim, radio je 1931. emitovao na srpskom je-

¹⁶⁹ Z. Nenezić, *n. d.*, 276, 344, 345, 478, 504, 513, 574, 435, 437, 438, 466, 480, 495, 556, 559, 570, 566, 471, 562, 571.

¹⁷⁰ *Ovde Radio Beograd*, 14, 260.

¹⁷¹ *Isto*, 146. Prvi časopis francuskog bio je 8.10.1929, prvi redovan časopis nemačkog 22.10.1929. 19,30–20,00. Francuski časopis je bio ponedeljkom i četvrtkom, a nemački utorkom i petkom. (147).

¹⁷² *Isto*, 451.

ziku pet lanaka engleskih autora, koje je preporučilo britansko poslanstvo.¹⁷³ Muzički program je bio uglavnom ispunjen muzičkim događajima i svečanostima u Austriji i Nemačkoj, kao što su Salcburške muzičke svečanosti ili Vagnerove svečanosti u Bajrojtju. Međutim, kada je reč o ovoj vrsti muzike, u tome ne treba videti posebnu programsku orijentaciju, određenu političkim motivima.¹⁷⁴ Radio je pred Drugi svetski rat emitovao dve vrste popularne muzike, šlagera i džez. Muzika Beni Gudmana, Djuka Elingtona i Pola Vajtmana sa radio talasa predstavljala je, upravo preko džez-a, prvi kontakt Beograda sa savremenom američkom muzičkom kulturom, koja se ovim prostorima zavlada tek posle rata.¹⁷⁵ O zastupljenosti engleske muzike na beogradskom radiju više su brinuli Britanci, kao vlasnici radija. Sve jugoslovenske radio-stanice dobile su 1936. godine na poklon ploče sa britanskom muzikom.¹⁷⁶ Engleska kulturna „ofanziva“ na naše područje 1937. godine osetila se i u ovoj ustanovi. Tada je Stevan Jakovljević postavljen za člana Upravnog odbora, a dirigent i šef Radio orkestra postao je Mihajlo Vukdragović, inače mason. Prvi direktan prenos događaja koji nije bio muzički dogodio se 12. maja 1937 – krunisanje Džordža VI iz Vestminsterske palate. Ovo ne treba pripisati posebnoj programskoj politici, već prosto njenici da je britanski kapital bio većinski vlasnik radija.¹⁷⁷ Od

¹⁷³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30.

¹⁷⁴ Prenosi operских predstava iz Beča, Praga, Milana, Salcburga, Bajrojta i dr. Raznovrstan program – od Glukovog „Orfeja“ do Štrausove „Salome“ i Šostakovičeve „Katarine Izmajlove“. Prvo Veliko operско veče emitovano je 2.6.1929. sa Vagnerovim delima, u izvođenju ansambala Beogradske opere. Od 1935. i radio orkestar počinje da izvodi opere u studijskim emisijama. Prvi simfonijski koncert u studiju Radio Beograda održan je 7.4.1929. pod vođstvom Stevana Hristića, sa programom Mocarta. Redovno se prenose Salcburške muzičke svečanosti. Tada je orkestar radija pretvoren u Veliki simfonijski orkestar. Prvi svečani kamerni koncert bio je posvećen Mocartovim delima, izvođaci Petar Stojanović, violina, Jovan Mokranjac violon čelo, i Emil Hajek klavir. Održan 1.4.1929. sa uvodnim predavanjem Koste Manojlovića. (*Ovde Radio Beograd*, 104–107).

¹⁷⁵ P. J. Marković *n. d.*, 82.

¹⁷⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435.

¹⁷⁷ *Ovde Radio Beograd*, 106, 230.

polovine 1940. rukovodstvo muzi kog programa se promenilo i na njegovo elo došli su Stevan Hristi , Svetomir Nastasijevi i Kosta Manojlovi .¹⁷⁸

Radio stanica Beograd II, osnovana 1936. pod rukovodstvom Centralnog presbiroa, služila je pre svega državnoj propagandi i emitovala je program za inostranstvo, kao i redovne emisije na nema kom jeziku. Direktor stanice bio je Stojan Bralovi .¹⁷⁹ Crnjanski je ve 1937, kao dopisnik Centralnog presbiroa iz Berlina, obaveštavao nema ku štampu o po etku rada ove stanice.¹⁸⁰

Kada je Radio Beograd A. D. 1940. oduzet od akcionara i prešao u ruke države, nema ki umetnici su u ve oj meri gostovali u njegovim emisijama. Od ukupno 46 gostovanja stranih umetnika na radiju, bilo je 15 nema kih, 13 ma arskih i vrlo mali broj ostalih, dok engleskih nije bilo uopšte. Jedan od prenosa koncerata na radiju bilo je i izvo enje Kamernog trija Berlinske filharmonije 19. maja 1940, na emu se nema ki državni radio zahvalio Radio Beogradu. Te godine nijedan umetnik iz Britanije ili SAD nije gostovao na beogradskom radiju. Radio Beograd se pojavio i kao organizator koncerata nema - kih umetnika – na Kolar evom narodnom univerzitetu je 3. januara 1941. priredio simfonijski koncert Marije Nemet, solistkinje Državne opere u Be u.¹⁸¹ S druge strane, Crnjanski je ra-

¹⁷⁸ *Isto*, 111. Hristi je unuk Nikole Hristi a, studirao je u Lajpcigu (ali i na drugim mestima), 1943/44. bio je rektor Muzi ke akademije, li no se nije slagao sa B. Dragutinovi em, kriti arom i dirigentom „Obili a“ krajem 30-ih i sa Milanom Predi em, direktorom Narodnog pozorišta 1933. godine. (*Život i delo Stevana Hristi a. zbornik*, SANU, Beograd 1991).

¹⁷⁹ Stojan Bralovi : 1929. bio je pomo nik dopisnika za štampu MIP-a u Londonu. 3.9.1930. postavljen je za novinara-dnevni ara u MIP-u. Januara 1932 dobio je otkaz. Decembra 1931. kažnjen je sa 20 dana zatvora zbog širenja lažnih vesti o atentatu na predsednika vlade. Bio je postavljen maja 1928. na dužnost u Londonu, sa mese nom platom od 160 dolara. Maja 1931. referent je za štampu MIP-a i dopisnik *Daily Newsa* i *Stara. Ro en* je u Kragujevcu 23. oktobra 1899, imao je samo maturu. (AJ 334, MIP, personalna dosijea).

¹⁸⁰ AJ 38–49–108; *Radio Broadcasts over the Balkans*, SSH, 4/1936, vol. V, 16. april, 3.

¹⁸¹ AJ 66–374–610.

dio na našoj propagandi u Nema koj. Održao je predavanje na berlinskom radiju, pravio izbor programa o Jugoslaviji i vršio prevode za berlinski radio 1937. godine.¹⁸² Sredinom 1939. na nema kom državnom radiju po elo je emitovanje programa na srpskom jeziku, radi suzbijanja savezni ke propagande u Jugoslaviji. Emisije na srpskom jeziku vodile su dve Jugoslovenke, koje je Centralni presbiro ocenio kao „nacionalno ispravne“.¹⁸³ Država je i u ovom slu aju vodila ra una da se politika neutralnosti ne naruši.

Štampa

Listovi na stranim jezicima služili su uglavnom obaveštavanju stranaca i u propagandne svrhe. Listovi na nema kom jeziku u Beogradu izme u dva rata bili su: *Belgrader Zeitung*, redaktor Eugen Mautner, 1924/25; *Jugoslawische Nachrichten*, redaktor E. Weiss, 1931, izd. Beograd, Minerva, vl. Mirko Ujvari, nedeljnik, izašlo pet brojeva; *Balkan [Das] Blatt*, redaktor Karl Miler, wochenschrift fuer Volkswirtschaft, Beograd, Privredni pregled, 1932; *Belgrader Echo*, 1932–41 (varijanta L`Echo de Belgrade).¹⁸⁴ Nema ka kulturna propaganda nije putem štampe bila aktivna me u intelektualnim krugovima Beograda, s obzirom na to da nije pokretala listove na nema kom jeziku namenjene širem italaštvu, ni listove na srpskom jeziku. Britanski poslanik pominje u svom izveštaju za 1925. godinu prestanak izlaženja *B. Cajtunga*, koji je, po njemu, spadao u važnije listove.¹⁸⁵

Pošto su od 1929. Pan evo i Zemun administrativno pripadali Beogradu, u beogradske nema ke listove spadaju i tamošnji folksdoj erski listovi, tj. oni koji su izlazili u Pan evu,

¹⁸² AJ 38–49–108.

¹⁸³ Emisije na srpskom vodile su Radmila Ili , koja je duže vreme boravila u Berlinu, i erka bivšeg inovnika CPB-a, Dušana Nikoli a, koja je obavljala posao urednika i prevodioca. (AJ 38–48–106).

¹⁸⁴ Kisi -Bulatovi , *Srpska štampa* (1768–1995). „Istorijsko-bibliografski pregled“, Beograd 1996, 460–462.

¹⁸⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 142. izveštaja za 1925. godinu, 333.

pošto ih u tom periodu u Zemunu nije bilo. Međutim i pored toga što je Pan evu činilo administrativnu celinu sa Beogradom, jasno je da su te listove čitali samo pripadnici nemačke manjine i da oni ni na koji način nisu uticali na ostalo, po etničkoj kompoziciji pretežno srpsko stanovništvo Beograda. U Pan evu je od 25. avgusta 1934. izlazio *Volksruf*, (nastao od *Pan evoer Post*, od 6. marta 1932), vlasnika i urednika Jakoba Avendera, kasnije u vlasništvu Izdavačke i štamparske zadruge (Druckerei und Verlags- Genossenschaft). *Volksruf* je bio glasilo nacista kog pokreta „Obnovitelja“ i izlazio je jednom nedeljno u tiražu od 5.000. Posle *Deutsches Volksblatts* bio je najčitaniji nemački politički list.¹⁸⁶ Pored njega, u Pan evu su izlazili još i mesečnik *Volk und Bewegung* od 1936, nedeljni *Deutsche Bauernzeitung* od 1936, kalendar *Volk und Arbeit* od 1937 i *Schaffende Jugend*, od 1938.¹⁸⁷ U Beogradu je od oktobra 1933. izlazio i jedan katolički nemački dvonedeljni, *St Raphaelsblatt*. Njegov urednik je bio dr Rihard Puhner, poreklom Austrijanac. Kao prilog je donosio *Der Feuerreiter* iz Kelna, a kasnije *Die Wochenpost* iz Steyla. Ovaj list je od 1. decembra 1934. dobio dodatak za omladinu, *Jugendruf*, koji je od 1. januara 1936. počeo da izlazi kao poseban mesečnik. Uređivao ga je takođe Rihard Puhner; izlazio je u Beogradu do 1938, a od tada u Odžacima. Zanimljivo je da je *St Raphael* u Beogradu imao oko 400 čitalaca.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad, Sr. Karlovci 2001, 52–61.

¹⁸⁷ *Schaffende Jugend*, Monatschrift der deutschen Jugend im Königreich Jugoslawien, imao je sedište u Novom Sadu, a štampan je u Pan evu. (Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 132–134); Kalendar *Volk und Arbeit, Jahrbuch fuer das schaffende Deutschtum in Jugoslawien*, imao je samo dva broja: 1936. (za 1937) i 1937. (za 1938). Izdavan je i štampan u Pan evu. Obnovitelji su ga namenili širim slojevima Nemaca; *Volk und Bewegung* je od 1936. izlazio jednom mesečno, nije sačinjavao nijedan broj; *Deutsche Bauernzeitung* su izdavali Obnovitelji dvonedeljno. O njemu takođe nema pomena. (Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 135–137).

¹⁸⁸ Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 164. Michael Lehmann, *Die katholische Donauschwaben in Serbien*, u: *Die katholische Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945. Im Zeichen des Nationalismus*, Freilassing (Pannonia-Verlag) 1972, 217–218.

Za razliku od nemačke kulturne propagande, anglofilni su na tom području bili znatno aktivniji. Ovaj način kulturne propagande bio je blizak probritanskim krugovima još iz Prvog svetskog rata – tada je u Oksfordu pokrenuta *Misao*, mesečni časopis za jugoslovensku kulturu, pod uredništvom Momčila Seleskovića i Dragutina Subotića u štampariji Oxford University Press. Izlazio je u toku 1918. i 1919, a saradnici su bili Bogdan i Pavle Popović, Jovan Cvijić, Tihomir Čorović, dr D. Aranđelović, J. Jovanović i Ivan Meštrović.¹⁸⁹ Pored toga, srpski i jugoslovenski intelektualci koristili su kao forum za propagandu naše kulture i interesa Kraljevine SHS list *The Slavonic Review*, pokrenut 1923, u redakciji Škola za slovenske studije u Londonu.¹⁹⁰

Tako su i u zemlji pokretali svoje posebne časopise, koji su im, pored velikih dnevnih novina (*Politika, Vreme, Pravda*), služile kao forum za obaveštavanje. Posle neuspelog pokušaja pokretanja lista *Balkan Times* u Beogradu 1929,¹⁹¹ prvi časopis u Beogradu na engleskom jeziku, *South Slav Herald*, pokrenut je 1932/33, a izlazio je do 1941. godine. Dvonedeljno na engleskom jeziku. Glavni urednik bio je Terens Aterton (Terence Atherton), britanski novinar u Beogradu. U uredništvu je od domaćih ljudi bio samo Pavle Aleksić, član Udruženja prijatelja. Bio je namenjen Englezima i Amerikancima u Jugoslaviji i šire – na Balkanu i Bliskom istoku. Bavio se posebno promocijom trgovine i turizma. U Jugoslaviji je njegova italijanska publika pripa-

¹⁸⁹ Milica Kisić-Branka Bulatović, *Srpska štampa 1768–1995. Istorijsko-bibliografski pregled*, Beograd. Medijski centar 1996, jed. 4218, 438; D. Subotić je pisao J. Jovanoviću u 4.7.1918. da će se uskoro pokrenuti ovaj list. On i njegov prijatelj Selesković mole Jovanovića za saradnju. Kaže da su se od Srba primili J. Cvijić, braća Popović, dr D. Aranđelović, dr T. Čorović, I. Meštrović. Od Engleza: Sir Artur Evans Forbs, R. Lafan, L. Klark. Od Francuza: prof. H. Lihtenberger, prof. Parize. Izvesnu sumu za pokretanje lista Seleskoviću je pozajmio njegov prijatelj T. L. Klark. (AJ 80–40–174).

¹⁹⁰ D. Subotić je, kao član Odbora za Slovenske studije na Londonском univerzitetu, pozvao J. Jovanovića na saradnju, izgleda 1922. godine. Rekao je S. Votsonu da su svi u Londonu spremni da pomognu – Bogdan i Pavle Popović, Cvijić i dr. (AJ 80–39–311).

¹⁹¹ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 160. izveštaja za 1929. godinu, 619–620.

dala dobrostoje im slojevima – itali su ga industrijalci, bankari, poslovni ljudi, advokati, lekari i inženjeri. Po etkom 1934. godine otvorili su „Travel and Tourist Information Bureau“.¹⁹² U drugoj polovini 30-ih godina anglofilo su krenuli u odlučnu akciju na ovom planu, u nastojanju da odgovore na širenje nemačkog uticaja u jugoslovenskoj politici i privredi. Tako je 1936. pokrenut *Anglo-Yugoslav Review* (AYR), u izdanju Društva za širenje anglosaksonske kulture u Jugoslaviji, a ve sledeće, 1937, *The Anglophile*, u izdanju Kluba i Udruženja prijatelja. *Anglo-Yugoslav Review* bio je tromesečnik na engleskom jeziku, namenjen više institucijama i pojedincima sa engleskog govornog područja nego domaćoj publici. Uredni odbor lista bili su članovi Društva: dr Svetislav Stefanović, književnik, dr Kosta Todorović, profesor univerziteta, Milorad Vanlić, profesor Više pedagoške škole, Aleksandar Vidaković, književnik i novinar *Politike*.¹⁹³ Većina tiraža od 2500 primeraka odlazio je na razmenu i poklone u inostranstvu (2000 u inostranstvo i 500 u zemlju). Cilj ovog časopisa bio je, dakle, mnogo više zainteresovati anglosaksonski svet za nas, nego proširiti britanski uticaj u našoj zemlji. U Jugoslaviji je redovno slat Dvoru, ministarstvima, naučnicima, javnim radnicima, privrednicima, bibliotekama, komorama i turistima istim društvima. Izlazio je do 1939. a svake godine uredništvo je tražilo materijalnu pomoć od države.¹⁹⁴ Sadržaj AYR bio je koncipiran na sledeći način: na početku su uvek stajale aktuelne političke vesti u vezi sa Malom Antantom, Balkanskim savezom i jugoslovensko-britanskim odnosima, dok je preostali prostor bio ispunjen sa-

¹⁹² Prostorije lista bile su u Uskoj 8, zatim u Dobrajnoj 14, da bi se 1935. preselili u Kneza Mihailovu 5. Kisić-Bulatović, *Srpska štampa...*, jed. 56, 462; *Some Facts About the South Slav Herald*, SSH 19/1933, vol. II, 1. decembar, 4; The „Herald“ Moves, SSH 16/1935, vol. IV, 17. oktobar, 1.

¹⁹³ Akt o osnivanju AYR, AJ 38–73–197.

¹⁹⁴ Časopis je izlazio pod pokroviteljstvom kneza Pavla. Cena je bila 30 dinara. (O *Anglo-Yugoslav Review* vidi: Memorandum za izdavanje AYR, 16.6.1936, AJ 38–73–197. Molbe Društva za širenje anglo-saksonske kulture CPB-u, AJ 38–92–221. Molba Društva Ministarstvu prosvete septembra 1939, AJ 38–77–202. Zdenka Petrović, *The Anglo-Yugoslav Review*, „Zbornik MS za književnost i jezik“ XXXVII/2, 1989, 375–385.

držajima iz istorije, književnosti, sporta i lancima na temu ideologije jugoslovenstva. Me u saradnicima AYR bilo je i Slovenaca, Hrvata i čeha.¹⁹⁵ *The Anglophile* je, pak, pokrenut januara 1937, kao mesečni časopis, ali je iste godine i prestao da izlazi (poslednji broj bio je trobroj 7–9, za oktobar-december 1937). Izlazio je delom na engleskom, a delom na srpskom jeziku i bio namenjen okupljanju anglofila u zemlji i održavanju veza sa Englezima – dakle, suprotno od AYR, cilj je bio širenje propagande u zemlji. Finansijske teškoće su brzo ugušile list, u nedostatku podrške od vlade, kao i od krugova van zemlje.¹⁹⁶ Sadržaj *The Anglophile* bio je usmeren na širi krug publike u odnosu na AYR: pored aktuelnih informacija o odnosima dve zemlje, glavni deo odnosio se na vesti o aktivnostima anglofila u zemlji, o tekuićim vezama Jugoslovena sa Englezima i na vesti iz književnosti.¹⁹⁷ U Publicističkom odelu Centralnog presbira postojala su oprečna mišljenja o oba ova časopisa. Dr Dušan Stojanović, član Upravnog odbora Udruženja prijatelja i kao takav član ekipe koja je izdavala *The Anglophile*, napisao je u toku 1936. i 1937. nekoliko nepovoljnih izveštaja o AYR i njenom izdavaču, Petru Milivojeviću. Centralni presbiro je, ipak, oktobra 1936. dao pozitivnu ocenu ovom časopisu i preporučio ga je Predsedništvu ministarskog saveta za materijalnu pomoć od 20.000 dinara. Povoljan prikaz izašao je i u *Politici* od 23. februara 1937 (verovatno iz pera A. Vidakovića).¹⁹⁸ Kada je Centralni presbiro dao negativno mišljenje o drugom broju *The Anglophile*, (autor ovog izveštaja nije poznat) D. Stojanović je reagovao, tvrdeći da je *The Anglophile*, bez obzira na sve

¹⁹⁵ Z. Petrović, *The Anglo-Yugoslav Review*, 375–385.

¹⁹⁶ Cena ovog lista bila je tri dinara, što ga je činilo dostupnim i široj publici. (O *The Anglophile* vidi: primerci lista u AJ 342–3/5, odobrenje M. Stojadinovića za pomoć iz državne kase, AJ 342–3/9, Izveštaji CPB-a za prva tri meseca 1937. godine, AJ 38–73–197. Svetozar Ignjavić, *Jedan naš nepoznati časopis*, „Filološki pregled“, XXV, 1998, 1, 175–186).

¹⁹⁷ S. Ignjavić, *n. d.*, 175–186.

¹⁹⁸ Stojanović je pisao da je AYR vođena neznanica, bez ideje, plana i sistema, na niskom književnom nivou. O Milivojeviću se izrazio takođe negativno – da je preduzumljiv, ali neznanica i polupismen. Ranije je bio sekretar Kluba, ali je mesto izgubio zbog mahinacija. (AJ 38–92–221).

nedostatke, ipak bolji od AYR.¹⁹⁹ Dakle, u ovom relativno uskom krugu ljudi stvorena je konkurencija – dva časopisa, relativno slične sadržine i namene, pretendovala su na materijalnu pomoć države. Uz to, postojali su i izvesni lični animoziteti među njima, kako pokazuje slučaj Petra Milivojevića i Dušana Stojanovića.

Dragan Milićević je 1940. pokrenuo *Britaniju*, dvonedeljni časopis namenjen britanskoj propagandi u Jugoslaviji, ali sa nešto širim konceptom. U njemu su saradivali uglavnom isti saradnici iz *The Anglophile*. U uslovima rata, ova akcija je vođena organizovanije – uredništvo su činili sa naše strane Dragan Milićević, Božidar Pepić i Vladeta Popović, svi povezani sa britanskom obaveštajnom službom, a sa britanske strane Dejvid Šilan, tada direktor Jugoslovensko-britanskog instituta. Vlada je pokušavala i da ne zaoštri odnose sa Nemačkom, dva puta obustavljala list, ali on je ponovo pokretan (kao *ove anstvo* i *Danica*).²⁰⁰ Ovaj časopis nije donosio vesti iz politike, već je bio orijentisan na isključivo kulturne sadržaje. Među autorima su pored Engleza bili i Beograđani: članovi anglofilskih organizacija Gradimir Kozomarić, Irinej Čorović, Luka Smodlaka, Milan Č. Milojević, dr Pavle Brežnik, Dušan Stojanović, anglisti Meri Stensfeld, Svetislav Petrović, Živojin Simić i Borivoje Nedić, kompozitor Kosta Manojlović, slikar Sava Popović, glumac Raša Plaović, pisci Isidora Sekulić i Božidar Kovačić, istoričari Vasilj Popović, dr Dragoljub Pavlović i Viktor Novak i druge poznate javne ličnosti.²⁰¹ Tekstovi u *Britaniji*, *ove*

¹⁹⁹ AJ 38–73–197.

²⁰⁰ Cena jednog broja bila je 8 dinara, a pretplata je iznosila 150 dinara. Vlasnik lista bio je B. Pepić, odgovorni urednik D. Milićević, a uređivački odbor činili su V. Popović, D. Šillan, i B. Pepić. (*Britanija* br. 1, 15. maj 1940).

²⁰¹ Pored pomenutih, u listu su saradivali: general u penziji Lazar Č. Milosavljević, Vladislav Savić, Mita Dimitrijević, Jovanka Šiljak, dr Čoka Slijepović, dr Nikola Vujić, Branko Kocić, dr Tihomir J. Marković (ekonomista), dr Ksenija Atanasijević, Branko P. Popović, Aleksandar Banović, Jovan Čonović, Slobodan Jovanović, Mil. Ž. Živanović, Drag. Erić, dr Stevan Moljević, dr Živojin Čorović, dr Andra Ristić, dr Milan St. Protić, Radoje M. Marković, Čorović Bodi, Aca Despić, Miloš Zečević, Mihajlo

anstvu i *Danici* govorili su o svim vezama dva naroda kroz istoriju, o velikim ljudima obe zemlje, o vezama dve crkve. Sadržaj je uglavnom bio usmeren na upoznavanje doma e publike sa britanskim društvom i državom, kao i njenom imperijom i svemu što može poslužiti kao uzor za našu sredinu. Šire je orijentacije i prijem iviji za širu publiku od *The Anglophila* i *AYR*, tako da je i njegov uticaj verovatno bio ja i, kako zbog sadržaja lista, tako i zbog rastu eg antigermanskog raspoloženja beogradske publike u predve erje rata.

Film

Strani film je na jugoslovenskom filmskom tržištu apsolutno preovladavao izme u dva rata. Nije bilo planske doma e filmske produkcije, koja je u tadašnjim uslovima bila preskupa i nerentabilna, što su iskoristile strane kinematografije. Filmovima sa pristupa nom cenom i sadržajem, uspeli su da preovladaju u našim bioskopima. Prevlast stranog filma omogu ilo je i to što uvoz filmova nije bio zakonski ograni en.²⁰² U doba nemog filma postojao je mnogo ve i uvoz, pošto je nemi film bio jeftiniji. Veliki broj malih distributera omogu io je da jugoslovenska publika do 1941. vidi skoro sve zna ajnije svet-ske filmove.²⁰³ Ova tada mlada umetnost bila je veoma popularna. U dnevnom listu *Politika* uvedena je stalna rubrika „Bioskopi“ od 6. septembra 1930.²⁰⁴

Iako je u umetnosti u beogradskoj sredini bio dominantan francuski uticaj, upravo film je bio medij preko kojeg se doma a publika upoznala sa anglosaksonskom kulturom, u

Novakovi , Obren Vukomanovi , Ljiljana Mihajlovi , Svetislav Glišovi , dr Milivoj Jambrišak, Niko Bartulovi .

²⁰² Zakon o ure enju prometa filmova od 5. decembra 1931. i osnivanje Državne filmske centrale, ime je omogu eno zvani no pra enje filmske delatnosti. (F. Dautovi , *n. r.*, 200).

²⁰³ F. Dautovi , *n. r.*, 196, 274, 230.

²⁰⁴ *Isto*, 225, 253. Od 1937. zbog ekonomske krize naši bioskopi su nešto slabije poslovali.

ovom slučaju ne preko slabo zastupljenog britanskog filma,²⁰⁵ već preko američkog, koji je dominirao svetskim tržištem. Najveći i favorit beogradske publike bio je američki film „The Private Life of Henry VIII“. Njegova turneja po Evropi povodom „Svetlosti velegrada“ pomno je pratena u Jugoslaviji i već dva meseca posle premijere ovaj film se pojavio u Beogradu. Srpski književni glasnik je objavljivao eseje o američkim filmovima.²⁰⁶ Do 1932. vladala je apsolutna prevlast američkog filma. Te godine je došlo do privremenog povlačenja američkih distributera zbog nekih zakonskih klauzula, koje su ukinute već 1933, tako da se trend vratio na staro.²⁰⁷ Sve vreme do 1940. posle američkog, nemački film je bio drugi po zastupljenosti. Ozbiljna štampa je pratila vrhunsku nemačku filmsku produkciju. „Metropolis“ Fricka Langa najavljivao je već u toku snimanja.²⁰⁸

Podaci o prikazivanju i gledanosti filmova od 1932. do 1937. daju sledeću sliku:²⁰⁹

Godina	SAD	Nemačka	Francuska
1932	227 (51,6%)	199 (45,2%)	6
1933	301 (57,1%)	184 (34,9%)	18
1934	435 (68,8%)	107 (16,9%)	18
1935	434 (65,4%)	137 (20,6%)	30
1936	445 (57%)	215 (27,5%)	54
1937	434 (56,3%)	171 (22,2%)	791

²⁰⁵ Prvi kvalitetan britanski film prikazan u Beogradu 1934. godine, u originalnoj verziji, bio je „The Private Life of Henry VIII“, („Henry VI-II“ in *Belgrade*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 1).

²⁰⁶ P. J. Marković, *n. d.*, 88.

²⁰⁷ F. Dautović, *n. r.*, 163; Zakon o uređenju prometa filmova iz 1931. uveo je restrikcije za strane filmove i kontrolu od strane Državne filmske centrale. Američki distributeri su obustavili uvoz, jer su preovladali nemački filmovi. Tek 1934. stanje je vraćeno na staro, kada su finansijskim zakonom ukinute odredbe o obaveznoj proizvodnji domaćih filmova za strane distributere. (P. J. Marković, *n. d.*, 91).

²⁰⁸ P. J. Marković, *n. d.*, 88.

²⁰⁹ F. Dautović, *n. r.*, 274–277.

Prema podacima za 1938. godinu, američki film je kao i ranije vladao jugoslovenskim tržištem, a njegov uvoz je znatno porastao. Godine 1937. došlo je 436 filmova, a 1938. – 582 filma iz Amerike. Ponovo je na drugom mestu bio nemački film sa 174 filma u toku 1937. i 207 filmova u toku 1938. Na trećem mestu bio je francuski film (80–1937, 81–1938), zatim austrijski (1937. još 33 filma), britanski (14–1937, 21–1938), iz Švedske (8–1937, 13–1938), dok su svi ostali znatno zaostajali.²¹⁰ Suprotan trend uoči je od 1939, kada je zbog rata jako opao uvoz američkih i francuskih filmova – za 50% u odnosu na 1938.²¹¹ Američki distributeri su se tada povukli sa jugoslovenskog tržišta i prepustili ga nemačkoj filmskoj industriji i propagandi. Međutim, iako su američki filmovi preovladavali, tonski filmovi su uglavnom sinhronizovani na nemački jezik, što je izazvalo nepovoljne reakcije anglosaksonskih krugova.²¹² U Beogradu, za razliku od zapadnih delova zemlje, bilo je i do 50% filmova na engleskom jeziku.²¹³

Nedostatak kapitala u Nemačkoj i SSSR uslovio je da se tonski film u ovim državama pojavi kasnije nego u SAD. Od pojave tonskog filma 1928. pojavila se konkurencija između nemačke i američke filmske industrije. Zato je 1930. u Parizu između njih zaključen sporazum – svi patenti i licence postali su zajednički, a svetsko tržište je podeljeno na firme: RCA Phonophone, USA; Kuechen-meister-Tobis-Klang-Film, DE; i Electrical Research Products Inc. (Western), USA. Jugoslovensko tržište je ovom podelom pripalo Tobisu.²¹⁴ Američki filmovi su imali najbolju organizaciju prodaje, nisku cenu i

²¹⁰ *Jugoslawien – Die Entwicklung des Filmwesens*, „Nachrichten fuer Aussenhandel“, Berlin, 19. avgust 1939.

²¹¹ F. Dautović, *n. r.*, 273.

²¹² Tako je *South Slav Herald* doneo 1934. članak iz pera izvesnog B. P. Ljotića, u kojem autor traži da se više favorizuje film na engleskom jeziku, koji publika „više voli“. Anglosaksonski film je u svemu bolji i uspešniji, po mišljenju ovog autora, a u Beogradu ima dosta Engleza i Amerikanaca, kao i ljudi školovanih na tom području koji znaju jezik. (*Films in English*, SSH, 10/1934, vol. III, 16. jul, 5).

²¹³ *Belgrade Calling*, SSH, 10/1936, vol. V, 16–31. jul, 2.

²¹⁴ F. Dautović, *n. r.*, 250.

popularnost. Tako e, Paramount, Fox, MGM i WB su imali svoja zastupništva u Jugoslaviji. Nema ki proizvo a i su, me- utim, sara ivali sa doma im distributerima koji nisu imali do- voljno kapitala, pa su zato ameri ki filmovi uvek bolje prolazi- li na tržištu, sve do 1939/40. kad su se njihove firme povukle zbog rata.²¹⁵ Kada je re o nabavci tonskih filmova i prate ih aparata, tako e je odlu uju i anglosaksonski i nema ki uticaj. Od 1930, izbacivani su iz upotrebe aparati marke Gaumont, Marconi i Biophone, a uvo eni su Western i Klang-Film (ame- ri ki i nema ki). Firme koje su se bavile uvozom tonskog fil- ma u Jugoslaviju su bile ameri ke (Fox Corporation, MGM, Paramount Film, WB, United Artists, First National, Vitapho- ne, sve iz Njujorka), nema ke (Ufa Film i Terra Film iz Berli- na), engleske (Columbia Pictures iz Londona) i samo jedna francuska (Leo Coen i Solar Film iz Pariza).²¹⁶

Poslednje ve e distributersko preduze e u Beogradu bilo je Tesla film D. D. osnovano 19. maja 1939. Cilj je bio osniva- nje, ure enje i vo enje postoje ih kinematografa, kupovina i prodaja doma ih filmova, sinhronizacija i prevod stranih, a glavnicu je iznosila milion dinara. Desetog jula 1939. otvoren je Zavod za uvoz filmova i promet istih, Tesla film D. D. – (Aleksandar Paji , Ivan i Bruno Mozer i Dragutin utkovi). Imali su veliku mrežu kupaca i gotovo polovinu bioskopa, tako da su odmah povisili kapital na dva miliona dinara, zahvaljuju- i oslonu na nema ki kapital.²¹⁷

Od 1939. došlo je do još ja eg prodora nema ke filmske industrije. Firma Tobis iz Berlina je povelu pregovore sa vladom o koncesiji za stvaranje Tobis Balkan Filma, mešovito- jugoslovensko-nema kog preduze a za proizvodnju igranih filmova i Balkan žurnala, koja bi imala monopol na celom ju- goslovenskom tržištu. Jugoslovenska vlada je trebalo da obez- bedi kredit, a Tobis-Film dve tonske kamere, opremu i izgrad- nju studija. Predlog je odbijen, pošto vlada nije želela da omo-

²¹⁵ *Isto*, 274–277.

²¹⁶ *Isto*, 281; *Jugoslawien – Die Entwicklung des Filmwesens*, „Nac- hrichten fuer Aussenhandel“, Berlin, 19. avgust 1939.

²¹⁷ AJ 65, 1267/2251.

gu i nekoj firmi potpuni monopol.²¹⁸ Sa nemačke strane je i ranije bilo ovakvih pokušaja. Direktori Tobis filma iz Berlina, Šefler i Raus, molili su da ih Milan Stojadinović primi za vreme svog boravka u Berlinu. Želeli su da mu prikažu filmski atelje Tobis koncerna i još tada su predlagali osnivanje filmske centrale za Balkan.²¹⁹ Međutim, Tesla film je bio eksponent nemačke filmske industrije – septembra 1939. zaključili su ugovore sa Tobis Cinema, UFA (Univerzum Film A. G.) i Terra-filmkunst o generalnom zastupstvu za Jugoslaviju. Uvezeni su i filmski žurnali iz Nemačke. Zbog rata je jako opao uvoz američkih i francuskih filmova – za 50% u odnosu na 1938. Tako je Tesla film zapravo stekao monopol. Tokom 1940. jugoslovenske filijale MGM-a, 20th Century Fox-a i WB bile su zatvorene zbog rata, što je omogućilo pojavu novih distributera.²²⁰

Film je postao ne samo sredstvo zabave, već i propagandno sredstvo, kojim su se služile obe strane u propagandnom ratu. U nacističkoj Nemačkoj poslovi propagande su bili strogo centralizovani i filmu je u tom kontekstu bila poklonjena velika pažnja. Kada su krajem 1936. i početkom 1937. pravljene planove o snimanju jugoslovenskog filma u Nemačkoj, odluku nije moglo doneti Ministarstvo spoljnih poslova, bez odobrenja Propagandaministeriuma.²²¹ U Berlinu je postojao po strani ekspert Državne filmske centrale, nadležan za propagandu prema stranim filmskim producentima.²²² Tamo je od 25. aprila do 1. maja 1935. održan međunarodni kongres filma, u organizaciji Državne filmske komore (Reichsfilmkammer), koja je za film u Nemačkoj imala isti značaj kao i Centralni presbiterij u Jugoslaviji. Ova organizacija je bila zadužena za prikupljanje svih obaveštenja o filmu u Rajhu i u svetu. Pred-

²¹⁸ F. Dautović, *n. r.*, 267–273.

²¹⁹ Pismo iz CPB-a Stojadinoviću u od 11. januara 1938. AJ 38–137–283.

²²⁰ F. Dautović, *n. r.*, 267–273.

²²¹ Prepiska fon Herena sa zvaničnicima MIP-a od novembra 1936. do marta 1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103371.

²²² To je bio izvesnik Bogoslav Tank, prema izveštajima Crnjanskog CPB-u iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

stavnik jugoslovenskog Centralnog presbira bio je pozvan na kongres.²²³ Jugoslovenska državna propaganda tako e je pokušavala da ovo sredstvo primeni u svom radu. Crnjanski je u Berlinu preduzeo mere za nabavku filmskog laboratorija i tonaparata za CPB.²²⁴ Nacisti ka propaganda je preko Tesla filma plasirala propagandne filmove i kod nas.²²⁵ Ovim sredstvom pokušali su da uti u i na visoke jugoslovenske zvani nike. Tako je 31. decembra 1937. u ku i kneza Pavla prikazan njemu i porodici kneginje Olge propagandni film „Triumph des Willens“ (Trijumf volje) o partijskom kongresu NSDAP 1934. godine.²²⁶ Persi Sifers, poglavar Anglikanske crkve u Jugoslaviji i njegova supruga prikazali su privatno u Beogradu 1934. godine film u sopstvenoj produkciji, „Jugoslavija, romanti na zemlja Južnih Slovena“. Film se delimi no bavio aktivnostima Hriš anske zajednice mladih ljudi u Jugoslaviji, na ijem je e lu bio g. Sifers.²²⁷ Englezi su još ranije koristili film u svrhu poslovne propagande. Još 4. oktobra 1930. u bioskopu Kolarac po elo je prikazivanje filma o putevima u Jugoslaviji koji je snimilo Anglo-jugoslovensko petrolejsko društvo.²²⁸ Ovo je trebalo da posluži kao obaveštenje potencijalnim investitorima u jugoslovensko rudarstvo.

Film je koriš en i kao pedagoška metoda. Ministarstvo prosvete je snabdevalo novoootvorene škole kinoprojektorima. Zvu ni filmovi su prikazivani u školama i privatnim bioskopima, za siromašne u enike besplatno.²²⁹ Kada su 18. januara 1936. u sali Nema kog saobra ajnog biroa prikazani filmovi

²²³ AJ 38–117–261.

²²⁴ AJ 38–49–108.

²²⁵ F. Dautovi , *n. r.*, 272.

²²⁶ Izveštaj fon Herena, 31.12.1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103327, 053.

²²⁷ *A Film of Yugoslavia*, SSH, 3/1934, vol. III, 2. april, 3.

²²⁸ F. Dautovi , *n. r.*, 178; The Anglo-Yugoslav petroleum Co. Ltd., Knez Mihailova 36, pišu Ministarstvu prosvete 30.9.1930. da su izradili film o stanju jugoslovenskih drumova pre i posle moderne izgradnje. Film e se prikazati u bioskopu Kolarac 5. oktobra u 11 sati. (AJ 66–383–623).

²²⁹ Pismo Ministarstva prosvete 20. novembar 1937. Central Information Bureau for Educational Films Ltd. iz Londona, AJ 66–383–623.

berlinskog olimpijskog odbora komisiji Ministarstva prosvete, zaključeno je da su „tehnički odlični i poučni“, pa su oslobođeni od cenzure i pušteni od 30. januara na prikazivanje po srednjim i građanskim školama.²³⁰ U Britaniji je film tada postao popularna pedagoška metoda, što je primenjeno i u obrazovanju mladog kralja Petra II. Mardžeri Loket došla je u Beograd 1936. da mu prikaže britanske filmove obrazovnog tipa o sportu i geografiji.²³¹ Britanski savet je 1938. godine podelio da šalje obrazovnim ustanovama i anglofilmskim klubovima u zemlji, pored redovnih poklona u vidu knjiga, asopisa i ploča i dokumentarne filmove.²³²

Tridesetih godina 20. veka bilo je više pokušaja da se u kooperaciji sa nemačkim filmskim kućama snime doma i filmovi. Američki distributeri su, bar prema raspoloživim podacima, u estvovali samo u prikazivanju filmova kuće Adrija Nacional Film A. D. koja je postojala od 1930. do 1933. godine. Ova kuća snimila je tada film propagandnog sadržaja sa ratnom tematikom, „Kroz buru i oganj“. Američka kuća Radio-Pictures imala je licencu za prikazivanje filmova ovog društva, za šta je bio iznajmljen prostor u bašti engleskog restorana „Claridge’s“ (bioskop „Adrija“).²³³ Prema izveštajima Crnjanskog iz Berlina, tada je svake godine u Jugoslaviju putovalo mnogo operatera i producenata, a samo 1937. nemački producenti su pokušavali da snime nekoliko filmova u Jugoslaviji.²³⁴ U izvorima su zabeležena dva slučaja kada su jugoslovenski filmski producenti i režiseri pokušali da uz pomoć nemačkih koncerna snime filmove. Nema vesti o tome da li je neki od ovih poduhvata i uspeo. Aleksandar Horvat, filmski stručnjak koji je boravio na usavršavanju i radu u Engleskoj i Nemačkoj, imao je nameru 1930. da snimi tonski film na srpskom jeziku, kao predstavnik firme Gajderov film-koncern iz Nemačke, koja će film režirati. Film bi delom bio sniman u Ju-

²³⁰ AJ 66–383–623.

²³¹ *Films for Boy-King*, SSH, 4/1936, vol. V, 16. april, 1.

²³² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 118, izveštaja za 1938. godinu, 656.

²³³ F. Dautović, *n. r.*, 210, 214.

²³⁴ Izveštaji Crnjanskog CPB-u iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

goslaviji, a delom u Nema koj.²³⁵ Stanislav Krakov je pokušavao 1936. i 1937. da snimi film „Volk im Aufbruch“ (Pobunjeni narod), sa ratnom tematikom, na temu trilogije Stevana Jakovljevića.²³⁶ Bilo je predviđeno da se snima u saradnji sa nemačkim filmskim preduzećem, (Ufa ili Tobis) i da film bude sinhronizovan na nemački. Krakov je trebalo da bude režiser, a pregovori o zaključenju posla povereni su Vojislavu Janjici, bivšem ministru prosvete i tada predsedniku finansijskog odbora Narodne skupštine. O ovom poslu je i Crnjanski pregovarao sa Ufom. Posle duge prepiske između poslanstva u Beogradu, nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, Valtera Funka i Propagandaministeriuma, odlučeno je da se pristupi poslu. Međutim, rukopis scenarija nije na vreme poslat u Ministarstvo propagande, tako da je sve odloženo.²³⁷

Uticaji na svakodnevni život Beograda

Beograd je po se naglo da menja izgled i na in života posle Prvog svetskog rata. Kao prestonica znatno proširene države, postao je centar u koji su se slivali radna snaga i kapital iz svih delova zemlje. Nove životne navike u oblasti mode, načina zabave, sporta, društvenih organizacija, doneli su strani investitori, ali još više, i studenti koji su ratne godine proveli na školovanju u evropskim zemljama. Prvi svetski rat je bio kontekst u kojem je srpski narod prvi put u istoriji doživeo masovni kontakt sa Evropom. Tako je došlo do velikih promena u pravcu modernizacije, koja je brzina bila promenljiva i relativna, ali je sam proces u svakom slučaju bio nepovratan. Na planu svakodnevnog života, nemački i, uopšte srednjoevropski

²³⁵ Molba Aleksandra Horvata MUP-u 16. maja 1930, AJ 66–383–623.

²³⁶ S. Krakov je već imao iskustva, pošto je snimio film „Zaštata otadžbine“ 1930. godine. (F. Dautović, *n. r.*, 178).

²³⁷ Prepiska fon Herena sa zvaničnicima MIP-a od novembra 1936. do marta 1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103371; AJ 38–49–108.

uticaj, postao je uglavnom prošlost. On je preovladavao u prethodnoj epohi, do Prvog svetskog rata, u kojoj je srpsko građansko društvo kreiralo svoj način života prema uzorima iz susedne Dvojne monarhije. Posle rata, u ovom smislu je preovladao francuski uticaj, ali anglosaksonski takođe nije bio zanemarljiv. Pogotovu kada je reč o masovnoj kulturi koja je, kao takva, obeležje 20. veka.

Uticaj stranih kultura putem knjiga bio je u Beogradu ograničen na mali krug obrazovanih. Knjige nisu masovno prodavane. O tome svedoči i podatak da na manifestaciji Dani knjige nikada nije prodato više od 2.000–2.500 knjiga.²³⁸ Od svetskih pisaca najviše su citirani ruski i francuski. Pojava ekspresionizma u književnosti značila je prestanak potpune dominacije francuskih i ruskih pisaca. Od početka veka publika je počinjala da upoznaje nemačke i skandinavske pisce. Međutim, taj proces je bio spor. Nemački i engleski pisci su dvadesetih godina bili uglavnom nepoznati beogradskoj publici.²³⁹ Izuzeci su bili jedino Gете i Šekspir, koji su među njima i engleskim piscima bili ovde najpoznatiji.²⁴⁰ Nemačka beletristika je bila slabocitirana i nije bila popularna, a prevodi sa engleskog su posle Prvog svetskog rata bili retki, tako da engleska književnost skoro da nije bila uopšte poznata.²⁴¹ To, međutim, ne važi za nemačku stručnu literaturu koja je bila izrazito zastupljena u skoro svim granama nauke.²⁴² Uopšte, kada je reč o prevodima nemačkih knjiga, u međuratnom periodu je primetna tendencija prevodjenja jugoslovenske književnosti na nemački,²⁴³ dok je sa nemačkog na srpski prevodjena

²³⁸ P. J. Marković, *n. d.*, 183.

²³⁹ Isto, 171; Predrag Milošević, *Rusi u beogradskoj operi*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 132–145, 132–133; i M. Karapandžić, *Osam godina u gimnazijskim klupama*, u: Beograd u sećanjima..., 160–184, 180.

²⁴⁰ P. J. Marković, *n. d.*, 183.

²⁴¹ P. Milošević, *n. d.*, 133; i M. Karapandžić, *n. d.*, 180; Aleksandar Vidaković, *Prevodi Oskara Uajlda*, SKG, knj. 5, br. 3, 1.2.1922, 208–213.

²⁴² Strahinja Kostić, *Deutsch-jugoslawische literarische Wechselbeziehung*, 15; P. J. Marković, *n. d.*, 168.

²⁴³ S. Kostić, *n. d.*, 11.

stru na literatura, što ukazuje na prirodu veza između dva naroda. Nemci su putem naše književnosti želeli da upoznaju sredinu i mentalitet, radi privrednih i političkih ciljeva, dok su Srbi posredstvom Nemaca primali evropsku civilizaciju.

U toku druge i treće decenije došlo je do promena u pogledu zastupljenosti nemačkih i engleskih knjiga. Pred Drugi svetski rat trend prodaje nemačkih knjiga bio je sistematski podstican: Nemci su, radi širenja uticaja, svoje knjige prodavali u inostranstvu 25% jeftinije nego u Nemačkoj, tako da je pred rat, na primer, u antikvarnicama odnos nemačkih i francuskih knjiga bio 100:1.²⁴⁴ U oblasti beletristike, nemački romani su bili mnogo prevodniji tridesetih godina u izdavačkim kućama i Nolit, koja je promovisala socijalnu literaturu.²⁴⁵ Prevodnja je sa engleskog je stalno napredovala i znatno je intenzivirano krajem četvrte decenije 20. veka. Iako nije dostiglo broj prevoda sa ruskog i francuskog, ipak je od ukupno 177 prevoda 22% u toku 1940. bilo sa engleskog jezika (ukupno 39 knjiga). Znatna deo ovih publikacija bile su brošure i knjige savremenih pisaca, što ukazuje na tendenciju približavanja Britaniji koja je 1940. godine ostala usamljena u otporu Hitlerovoj Nemačkoj.²⁴⁶

Dok su pre rata žensku modu diktirali Bežič i Budimpešta, sada je Pariz postao svetska prestonica mode, pa je tako i u Beograd stigla kratka suknja i visoka štikla.²⁴⁷ Međutim, ono što je Pariz bio za žensku modu, London je bio za mušku.²⁴⁸ Engleski štofovi, međutim, bili su podjednako cenjeni kod oba pola. Iz Amerike je 1927. godine došao Marlston, ne samo kao igra, već i kao stil odevanja. Tridesetih godina muškarci su nosili sve strane engleske šešire „a la Iden“ sa manjim obodom, najčešće e marke Habig iz Beča, Lok i kompani i Trus i kompani iz Londona, vunene prsluke „lord Kardigan“, grombi štofove i Hari-

²⁴⁴ P. J. Marković, *n. d.*, 185.

²⁴⁵ *Isto*, 168.

²⁴⁶ *Srpskohrvatska prevodna književnost u 1940. godini*, SKG, knj. 62, br. 3, 1.2.1941, 241–242.

²⁴⁷ K. Tomašević, *n. d.*, 123.

²⁴⁸ D. M. Knežević, *n. d.*, 196.

sov tvid.²⁴⁹ Englesku modu su naročito pratili članovi Anglo-jugoslovenskog kluba i masoni,²⁵⁰ ali je i pojam elegantnog muškarca podrazumevao odevanje u engleskom stilu i ode od engleskih materijala, o čemu svedoči i kolokvijalni izraz „dendi sa korzoa“.²⁵¹ Engleski konac marke J. P. Coats, sa lancem i lengerom kao zaštitnim znakom, bio je na glasu.²⁵² Roba ove vrste mogla se naručiti direktno iz Londona, ali je i u Beogradu tada bilo oko dvadeset prodavnica i stovarišta engleskog tekstila i modnih detalja. U Londonu su nabavljani otmeni muški kišobrani, kod kraljevskog liferanta „Asprej i komp“, kao i švileni muški mantili marke Barberi, Aligator i Akvaskutum. Štofovi su naručivani u Engleskoj po želji klijenata, prema odabranoj mustri. Od 1935. pojačan je uvoz muških i ženskih kaputa i štofova iz Engleske.²⁵³ Aprila iste godine u Beogradu je otvorena još jedna prodavnica engleskih muških odela, „Oksford“ u Knez Mihailovoj 24. Najveće stovarište muških odevnih predmeta iz Engleske bilo je u radnji Petra Petrovića i Belovića, u Knez Mihailovoj 1, dok je stovarište „ukovi i komp.“ u Kralja Petra 15 nabavljalo najbolje engleske štofove za muška odela.²⁵⁴ Nekoliko prodavnica engleske tekstilne robe i odevnih predmeta bilo je na glasu, kao na primer, ekskluzivni „Engleski magazin“ u ulici Vuka Karadžića, gde se odevala bogata beogradska gospoda ili prodavnica „Džentlmen“ u Knez Mihailovoj ulici, koja je nudila šesire engleske proizvodnje.²⁵⁵ U Beogradu je bilo nekoliko agenata za prodaju engleskih firmi, dizajnera i krojača za englesku modu, kao i prodavnica engleskog štofa. Ove radnje su držale najbolje lokacije u centru Beograda, na potezu od Slavije do Kalemegdana.

Beograđani su rado upotrebljavali marke strane proizvodnje. Nemački aparati bili su najviše cenjeni, (npr. radio-

²⁴⁹ *Isto*, 103, 197, 204, 205, N. Doroški, *n. d.*, SKG, 29–45, 36.

²⁵⁰ D. M. Knežev, *n. d.*, 197.

²⁵¹ S. Živanović, *n. d.*, 253–271, 255.

²⁵² D. M. Knežev, *n. d.*, 98.

²⁵³ *Isto*, 197, 204; N. Doroški, *n. d.*, 29–45, 36.

²⁵⁴ D. M. Knežev, *n. d.*, 205; reklame u listu „Javnost“ od 1935. godine.

²⁵⁵ N. Doroški, *n. d.*, 36; Knežev, *n. d.*, 197.

aparati na baterije marke „Cerdik“, koji su bili u masovnoj upotrebi).²⁵⁶ Veoma retki automobili u gradu bili su najčešće američke proizvodnje, marke „Pacard“, kao najpogodniji po ceni i kvalitetu.²⁵⁷ Dok su na žurevima služeni likeri iz austrijske radnje Julius Meinl, bili su popularni delikatesi, parfimerije i pekare sa engleskom robom i specijalitetima. U Knez Mihailovoj ulici nalazila se i čuvena engleska drogerija.²⁵⁸

Odjek američke masovne kulture osetio se dvadesetih godina i u Beogradu, uglavnom posredstvom Pariza i drugih evropskih metropola. Sa filmom i džez muzikom, stigao je kult idola i filmske zvezde. Džez je brzo postao popularan među mladima: dvadesetih godina je postojao studentski džez orkestar „Džoli bojs“.²⁵⁹ Strip je, kao medijski srodan filmu, stigao takođe iz Amerike u beogradske dnevne listove. Njegova ekspanzija je počela 1930, sa pojavom prvih filmova. Američki strip junaci, kao Flaš Gordon, Džim iz džungle, Miki Maus, Bim i Bum, mađarski Feliks i Tim Tejlor, postali su poznati Beogradanima tridesetih godina preko dnevnih listova *Politika* i *Vreme*.²⁶⁰ Beograd je dvadesetih godina doživeo veliki talas popularnih američkih igara.

Stare beogradske igre, polka i valcer, nastavile su da žive pored novih koje su brzo osvajale prostor: arlston, andaluza, blekbotoma, bananaslejda, vanšepa, fokstrota, šimija i tanga.

Arlston je u Beograd donela Žozefina Bejker, a u potetku je igran samo u varijetetima. Njihova popularnost je bila tolika da

²⁵⁶ D. M. Knežev, *n. d.*, 213.

²⁵⁷ Lazar J. Jokić, *Automobilizam pre pedeset godina*, Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 89–93, 91.

²⁵⁸ D. M. Knežev, *n. d.*, 101; U listu *South Slav Herald* reklamiraju se: American Bakery, Poenkareova 5, jedina u Jugoslaviji; Fancy Groceries, Wines, etc, english breakfast teas, Iso Gostovic, Poenkareova 21, english spoken; Orange Pekoe Ceylon Tea, english & american standard, Pajević & Petrović, Vuka Karadžića 12; Parfimerija „Lady“, vl. Slobodan Marković, Kneževine Ljubice 14; Cross & Blackwell Products, White Horse Whiskey, franc i engl likeri, Heinz and Del Monte Foodstuffs, Dušan Veljković, Kolarjeva 2; Delikatesna radnja Dimitrija Korčevića, Kn. Mihailova 48, engleski i drugi strani specijaliteti.

²⁵⁹ K. Tomašević, *n. d.*, 123; S. Živanović, *n. d.*, 267.

²⁶⁰ K. Tomašević, *n. d.*, 127, P. J. Marković, *n. d.*, 84.

su škole igranja morale da ih uvrste u svoj program i pored velikog otpora konzervativne sredine. Iz Engleske su krajem tridesetih godina došli lambet vok i pale glajd.²⁶¹

Na „lošem glasu“ bila su i nova mesta za noćnu zabavu, barovi i varijetea američkog tipa, u kojima su se provodili strani gosti, novinari, diplomate, ali i Beograđani.²⁶² Tridesetih godina u Beogradu je bilo oko deset „amerikanskih barova“.²⁶³ Najpoznatija sastajališta stranaca, posebno Anglosaksonaca u Beogradu, bili su hoteli „Srpski kralj“ i „Ekscelzior“. „Srpski kralj“ je podignut 1920. godine, kao tada najmoderniji hotel, da bi se odgovorilo na veliku potrebu smeštaja stranaca, koji su u velikom broju stizali u Beograd. Nalazio se preko puta Kalemegdana, na uglu Uzun Mirkove i Maršala Pilsudskog, a srušen je u bombardovanju 6. aprila 1941.²⁶⁴

U „Srpskom kralju“ redovno su se sastajali beogradski rotarijanci i članovi Pen kluba, tu su odsedali strani novinari, a anglofili su svojim gostima iz Engleske ovde redovno priređivali svečani doček.²⁶⁵ Zgradu hotela „Ekscelzior“ projektovali su beogradske arhitekture pre Prvog svetskog rata za privatni sanatorijum dr Jovana Jovanovića. U toku gradnje pretvoren je u hotel, koji je bio poznato sastajalište angloameričke kolonije u Beo-

²⁶¹ S. Živanović, *n. d.*, 261; K. Tomašević, *n. d.*, 123; Knežević, *n. d.*, 103, 105;

²⁶² K. Tomašević, *n. d.*, 130; S. Živanović, *n. d.*, 270.

²⁶³ Među njima su bili: Claridge's Restaurant Variety Bar, Terazije 34; Cafe-Restaurant „Mon Repos“ u Brijanovoj 1 i Dvorskoj 1 (dancing floor, vl. Milan Vujić); „Zlatni Lav“, vl. O. Novaković, english spoken, u Poenkarevoj 22; Cabaret Ritz Bar u Kneževke Ljubice 11, dir. Karlo Štajner; Pik's Bar and Palais de Dance, u palati Riunione (1933. pevao je poznati američki duo, Larison Kodi i engleska pevačica i igrateljica Ivlin Dav), i Zlatna lira (Golden Harp) u Kralja Aleksandra 70. (prema: *South Slav Herald* 1931–1941).

²⁶⁴ Hotel „Srpski kralj“, Muzej grada Beograda B-II-3241.

²⁶⁵ Nikola Trajković, *Susreti sa književnicima i glumcima*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 146–159; Milovan Vitezović, *Zapis o razgovorima sa profesorom Raškom Dimitrijevićem*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 46–52, 47; Slobodan Nešović, *Tri istorijska dana. Odlomci iz dnevnika*, u: isto, 364; *Publicising Britain – Envoy Comes to Yugoslavia*, SSH, 14/1935, vol. IV, 16. septembar, 1.

gradu.²⁶⁶ Američki i engleski novinari sastajali su se često u varijetete baru „Siti“, na uglu Kolarčeve i Poenkareove ulice, u današnjoj zgradi Jugobanke, a pred Drugi svjetski rat i u Savina koja je kasnije.²⁶⁷

Sport je posle Prvog svetskog rata svuda u svetu postao znatno popularniji nego ranije. Sve manje je bio privilegija bogatih, a sve više deo masovne kulture. Kada je reč o razvoju sporta u Beogradu, fudbal se razvijao pod uticajem tada najjačih timova srednje Evrope, uglavnom Beča, Budimpešte i Praga, dok su košarka i odbojka „uvezene“ iz Amerike. Naši fudbaleri su sticali meunarodno iskustvo od sredine dvadesetih godina na utakmicama sa austrijskim, mađarskim i češkoslovačkim timovima.²⁶⁸ Košarku je u Beograd doneo Vilijem Vajler, predstavnik Hrišćanske zajednice mladih ljudi, kada je 1923. boravio u Beogradu na turneji upoznavanja evropskih zemalja sa američkim sportovima. Opremu za košarku ostavio je tada Svetislavu Vuloviću iz Sokolskog društva. Prva košarka u Beogradu igrala se u dvorištu Druge muške gimnazije.²⁶⁹

Anglosaksonske obrasce u naćinu zabave i organizaciji društvenog života posebno su promovisali beogradski anglofili u Anglo-jugoslovenskom Klubu. Na redovnom godišnjem balu Kluba bila je popularna engleska igra „Lambeth Walk“, a održavao se i tradicionalni engleski ritual poljupca ispod imele (clusters of mistletoe). Na igrankama Kluba igrao se „Palais Glide“ uz muziku na radiju, dok je februara 1939. održan tzv. „Leap Year Dance“. Klub je imao svoju sekciju u enika bridža, popularne igre kartama u Engleskoj. U orga-

²⁶⁶ Arh. Bogdan Nestorović, Postakademizam u arhitekturi Beograda 1919–1941, „Godišnjak grada Beograda“, 20, 1973, 339–380, 355; *Hotel „Excelsior“ – the American Cocktail Bar is a Rendez-Vous of the Anglo-American Colony*, reklama u: „South Slav Herald“ 1931–1941.

²⁶⁷ D. M. Knežev, *n. d.*, 114, 116.

²⁶⁸ Mihajlo Andrejević, *Uspon beogradskog fudbala posle Prvog svetskog rata*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 203–215, 213–214.

²⁶⁹ D. M. Knežev, *n. d.*, 189; S. Živanović, *n. d.*, 263–264; M. Karapandžić, *Osam godina u gimnazijskim klubovima*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 160–184, 168.

nizaciji Kluba 14. februara 1939. održan je turnir u bridžu. Sklonost Anglosaksonaca za društvenim organizovanjem žena i omladine i provođenjem vremena na otvorenom prostoru, našla je ovde svoj izraz u posebnoj organizaciji Kluba „Ladies` Garden Club“, koja je radnu sezonu završavala priređivanjem čajanke „Flower Tea“.²⁷⁰ Britanski obrasci su preuzimani u društvenom životu Beograda i van anglofilskih udruženja. U proleće 1939. u Beogradu je osnovan „Windsor Club“, klub pušača i lule, prvi takav klub na Balkanu. Nazvan je po vojvodi od Vindzora, bivšem kralju Edvardu VIII, koji je upoznao lokalno stanovništvo sa ovim običajem za vreme putovanja po Dalmaciji 1937. godine. Prvi sastanak kluba održan je 4. marta 1939, a predsednik je bio bivši oficir, pukovnik Vojislav Todorović. Klub je osnovan pošto je državni monopol dozvolio uvoz duvana za lule, koji je do tada nabavljan od engleskih turista. Kao u svim muškim klubovima u Engleskoj, žene su bile isključene iz članstva.²⁷¹ Pored klubova za tipične anglosaksonske sportove (tenis kluba i džokej kluba), u Beogradu je krajem tridesetih godina osnovan „Pointer`s Club“ (klub odgajivača pointera), zahvaljujući britanskom trgovinskom atašeju, H. N. Staroku (Sturrock), koji je unapredio uzgoj lovačkih pasa u Jugoslaviji i bio potpredsednik ovog društva 1939. godine.²⁷²

Beograd je imao udruženja koja ne samo da su preuzeta iz anglosaksonskog kulturnog kruga, već su bila i deo međunarodnih organizacija sa centrom u Britaniji ili SAD. Te organizacije su, bez obzira na svoj delokrug, imale određeni ideološki profil. Pored masona koji su postojali i u Kraljevini Srbiji, a u međuratnom periodu doživeli vrhunac svog društvenog uticaja, stvorene su nove organizacije, kao što su rotari i skauti. Oni su promovisali određene društvene vrednosti i

²⁷⁰ Izvestaj za decembar 1938, AJ 38–73–197; *Bilten* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197. M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Relations*, 27–29.

²⁷¹ „Windsor“ *Club of Pipe – smokers in Belgrade*, SSH, 4 i 5/1939, vol. VIII, 1–16. maj, 9.

²⁷² D. M. Knežev, *n. d.*, 27; H. N. Sturrock *for Bucarest*, SSH, 21/1939, vol. VII, 1–16. januar, 1.

eti ke principe, svojstvene građanskom društvu. Rotarijanski pokret je nastao u oktobru 1905. godine, gde je bilo sedište međunarodne rotarske organizacije (Rotary international). Beogradski klub je osnovan 1928. godine, kao jedan od prvih u Kraljevini, a imao je oko 60 članova tokom svog postojanja, do 1941. Negovali su prijateljstvo, odgovornost u privatnom i profesionalnom životu, dobru volju i razumevanje među narodima. Slično masonima, bili su jugoslovenski nacionalisti, veliki broj je bio istovremeno i član masonskih loža. Rotari klubovi su okupljali društvenu elitu. Prvi predsednik beogradskog rotari kluba bio je dr Vojislav Kujundžić, a kasnije su guverneri distrikta bili Edo Marković, direktor Prizadica i predsednik vlade, Milan Stojadinović.²⁷³ Skautizam je u Jugoslaviju došao 1930, a država je potvrdila pravila 1933. To je organizacija izvišnja i spasilaca, koju je osnovao lord Baden Pauer u Engleskoj, čiji je cilj vaspitanje karaktera. Neguje spretnost, sposobnost samosavladvanja, preduzetništva, viteštva i patriotizma.²⁷⁴ Članstvo u međunarodnim organizacijama sa centrom u anglosaksonskim zemljama značajna su i za istoriju ženskog pokreta kod nas. U Beogradu je 1927. organizovano Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, kao ogranak Internacionalne federacije osnovane 1919. Cilj je bio borba za društveni položaj obrazovanih žena, koje su i posle završenih studije mnogo teže nalazile posao od svojih muških

²⁷³ U upravi beogradskog rotari kluba bili su: Ferdinand Gramberg, direktor rudnika Bor i Kostolac, V. Kujundžić, načelnik u Ministarstvu narodnog zdravlja, Josip Hrnčević, arhitekta, Gojko Čermanović, prokurist Union banke, Stevan Koen, vlasnik preduzeća za promet kože „S Koen i kompanija“, Adolf Minh, vlasnik rudnika kamenog uglja „Rtanj“ i Janko Šuman, direktor sektora zaštite industrijske svojine u MTI. Neki su bili na najvažnijim pozicijama u državi: Milan Stojadinović, knez Pavle, Dobrivoje Stošović, Dušan Letica, Stevan Čirić, predsednik Narodne skupštine i senator, Vlada Ilić, Ivo Andrić, Stevan Pavlović, generalni sekretar MIP-a, Vlada Teokarević, Franja Bajlioni, Tadija Sondermajer, generalni direktor „Aeroputa“. (Momčilo Pavlović, *Rotarijanci – društvena elita u Kraljevini Jugoslaviji*, „Istorija 20. veka“, 2, 2002, 37–53).

²⁷⁴ D. M. Knežević, *n. d.*, 181; dr Fran Zavrnik, *Za pravi skautizam*, „Javnost“, 19, 1935, 448–450.

kolega. Naše članice su održavale žive veze sa centralom u Londonu. U Beogradu su ovo udruženje vodile Paulina Lebl Albala, Julija Bošković, Olga Palić, Anica Savić Rebac iz Skoplja, a aktivan član je bila i Meri Stensfeld Popović. Njihovu vrstu veze sa Engleskom pokazuje i to da su čak i tokom rata u emigraciji bile aktivne a uspele su da 1942. pribave nekim članicama dozvole za rad u Londonu.²⁷⁵

²⁷⁵ Paulina Albala, *Sa prvog kongresa Univerzitetski obrazovanih žena*, „Javnost“, 47, 1935, 1169–1172; Mirjana Obradović, *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd 1998, 252–262.